

2026/1

СІЧЕНЬ – БЕРЕЗЕНЬ

ISSN 1563-3713 (Print)

ISSN 2663-5143 (Online)

DOI 10.15407/sociology2026.01

Соціологія: SOCIOLOGY:

**ТЕОРІЯ,
МЕТОДИ,
МАРКЕТИНГ**

**THEORY,
METHODS,
MARKETING**

ІНСТИТУТ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

СОЦІОЛОГІЯ: ТЕОРІЯ, МЕТОДИ, МАРКЕТИНГ

Зареєстровано як друковане видання
(Ідентифікатор медіа R30-03589) рішенням
Національної ради України з питань телебачення
та радіомовлення від 28.03.2024 №1006
Журнал включено до наукометричних баз:
– Index Copernicus International
– EBSCO
– Google Scholar

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Віктор Степаненко (голова редколегії,
Інститут соціології НАН України),
Сергій Дембійський (заступник голови редколегії,
Інститут соціології НАН України),
Джефрі Александер (Єльський університет, США),
Міхаїл Алексєєв (Університет Каліфорнії у Сан-Дієго,
США), Тимофій Брік (Київська школа економіки,
Україна), Євгеній Головаха (Інститут соціології
НАН України), Георгій Дерлуг'ян (Нью-Йоркський
університет Абу-Дабі, ОАЕ),
Ольга Куценко (Інститут соціології НАН України),
Андреас Лангеноль (Гісенський університет ім. Юстуса
Лібиха, Німеччина), Катерина Мальцева (Національний
університет "Києво-Могилянська академія", Україна),
Володимир Паніотто (Київський міжнародний інститут
соціології, Україна), Юрій Пачковський (Львівський
національний університет ім. Івана Франка, Україна),
Олександр Резнік (Інститут соціології НАН України),
Юрій Савельєв (Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка, Україна),
Олена Симончук (Інститут соціології НАН України),
Павло Федорченко-Кутуєв (Інститут соціології НАН
України), Дмитро Хуткий (Тартуський університет,
Естонія), Гульбаршин Чепурко (Інститут соціології НАН
України), Миколай Чешнік (Варшавський університет
соціальних і гуманітарних наук, Польща)

КОНСУЛЬТАТИВНА РАДА

Віль Бакіров, Мішель Віворка, Ніколас Гайоз,
Андрій Горбачик, Олена Злобіна, Ольга Іващенко,
Наталія Коваліско, Наталія Костенко, Девід Лейн,
Михайло Мищенко, Світлана Оксамитна,
Наталія Отрешко, Володимир Резнік,
Наталія Собольєва, Олександр Стегній,
Микола Шульга

РЕДАКЦІЯ

Віктор Степаненко (*головний редактор*)
Сергій Дембійський (*заступник головного редактора*)
Віра Гломозда (*відповідальний секретар*)
Світлана Іващенко (*науковий редактор*)
Дмитро Гломозда (*модератор сайту*)
Володимир Виноградов (*техредактор, верстальник*)
Наталія Мельник (*коректор*)

Контакти

УКРАЇНА
01021, Київ
вул. Шовковична, 12
Тел. +38 (044) 253-21-79
Факс: +38 (044) 255-76-96
E-mail: soc-tmm@ukr.net
Web: www.stmm.in.ua

SOCIOLOGY: THEORY, METHODS, MARKETING

Registered as a printed edition
(Media identifier R30-03589) by the decision
of the National Council of Television and Radio
Broadcasting of Ukraine Dated 28.03.2024 №1006
The journal is registered in:
– Index Copernicus International
– EBSCO
– Google Scholar

EDITORIAL BOARD

Viktor Stepanenko (Chairman of the Editorial Board,
Institute of Sociology, NAS of Ukraine),
Serhii Dembitskiy (Deputy Chairman of the Editorial Board,
Institute of Sociology, NAS of Ukraine),
Jeffrey Alexander (Yale University, USA),
Mikhail Alexseev (University of California, San-Diego, USA),
Tymofii Brik (Kyiv School of Economics, Ukraine),
Gulbarshyn Chepurko (Institute of Sociology, NAS of Ukraine),
Mikolaj Czesnik (SWPS University, Warsaw, Poland),
Georgi Derluguian (New York University Abu Dhabi, UAE),
Pavlo Fedorchenko-Kutyuev
(Institute of Sociology, NAS of Ukraine),
Ievgenii Golovakha (Institute of Sociology, NAS of Ukraine),
Dmytro Khutkyy (University of Tartu, Estonia),
Olga Kutsenko (Institute of Sociology, NAS of Ukraine),
Andreas Langenohl (Justus Liebig University Giessen, Germany),
Kateryna Maltseva (National University
of "Kyiv-Mohyla Academy", Ukraine),
Yuriy Pachkovskyy (Ivan Franko National University of Lviv,
Ukraine), Volodymyr Paniotto (Kyiv International
Institute of Sociology),
Oleksandr Reznik (Institute of Sociology, NAS of Ukraine),
Yuriy Savelyev (Taras Shevchenko
National University of Kyiv, Ukraine),
Olena Simonchuk (Institute of Sociology,
NAS of Ukraine)

ADVISORY BOARD

Vil Bakirov, Andrii Gorbachyk, Olha Ivashchenko,
Nicolas Hayoz, Nataliia Kostenko, Nataliia Kovalisko,
David Lane, Mykhailo Mishchenko, Svitlana Oksamytna,
Nataliia Otreshko, Volodymyr Reznik,
Natalia Sobolieva, Mykola Shulga,
Oleksandr Stegnii, Michel Wiewiorka,
Olena Zlobina

EDITORIAL STAFF

Viktor Stepanenko (*Editor in Chief*)
Serhii Dembitskiy (*Deputy Editor in Chief*)
Vira Glomozda (*Executive Secretary*)
Svitlana Ivashchenko (*Scientific Editor*)
Dmytro Hlomozda (*Website Moderator*)
Volodymyr Vynohradov (*Technical Editor, Layout Designer*)
Natalia Melnik (*Proofreader*)

Contacts

12 Shovkovychna St.
Kyiv, 01021
UKRAINE
Phone: +38 (044) 253-21-79
Fax: +38 (044) 255-76-96
E-mail: soc-tmm@ukr.net
Web: www.stmm.in.ua

СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2026/1

СІЧЕНЬ — БЕРЕЗЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

- Резнік, О. (Київ).** Динаміка підтримки авторитаризму в Україні до та після масштабного російського вторгнення: вплив травматичних подій воєнного часу. 5
- Малиш, Л. (Київ).** Ексклюзія та громадянська участь у воєнний час: виміри, ризики та зв'язок 25
- Кріжик, К. (Київ).** Проблема (не)повернення українських воєнних мігрантів: теоретична рамка дослідження 44
- Савельєв, Ю. (Київ), Тишкевич, В. (Київ).** Інваріантність вимірювання у дослідженнях соціальних змін в українському суспільстві. 66
- Костенко, Н. (Київ).** Культурні порядки у просторі та часі надзвичайного стану 79
- Вєдров, О. (Київ).** Горизонт планування українців та його зв'язок із суб'єктивним благополуччям 95
- Москотіна, Р. (Київ).** Лінійний зв'язок чи U-крива? Вік і суб'єктивне благополуччя в Україні. 128
- Суший, О. (Київ), Афонін, Е. (Київ).** Генеза та еволюція ідеї соцієтальності в соціогуманітарному знанні.
Частина 1. Історико-теоретична реконструкція 140

Himmlegaard, M. (*Azerbaijan, Baki*). Institutional trauma and collective memory in the welfare sector: a philosophical-sociological analysis of moral order and epistemic rupture 155

Burdin, Ya. (*Kyiv*), **Salnikova, S.** (*Kyiv*), **Sydorov, M.** (*Kyiv*), **Dembitskyi, S.** (*Kyiv*). Faith in victory as an indicator of national resilience 171

КОНКУРС «КРАЩИЙ МОЛОДИЙ СОЦІОЛОГ РОКУ»

Стегній, О. (*Київ*). Підсумки XIV конкурсу «Кращий молодий соціолог року» (2024–2025) 185

Гацко, В. (*Київ*). Схід і Захід разом? Чому говорити про кінець регіональних відмінностей передчасно? 188

Запорожченко, Р. (*Харків*). Між стабільністю та невизначеністю: Пролетаріат, прекаріат і нова реальність України. 194

Зубарєв, О. (*Харків*). Цифрова нерівність, скролінг і смерть. 202

Шелухін, В. (*Київ*). Анамнезис у соціології: від пам'яті до знання 210

Калашнікова, А. (*Харків*). Монолог Ісабелі, яка дивиться на війну (разом) із саламандрами 217

Пришва, Р. (*Київ*). Два виміри російсько-української війни 221

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплату можна оформити за
Каталогом видань України на 2026 рік:
– на сайті АТ “Укрпошта” www.ukrposhta.ua
– у відділеннях поштового зв'язку
– в операційних залах поштамтів
– у пунктах приймання передплати

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2026 року — **74276.**

CONTENTS**ARTICLES**

- Reznik, O.** (*Kyiv*). Dynamics of Ukrainian support for authoritarianism before and after the large-scale Russian invasion: the impact of traumatic wartime events 5
- Malysh, L.** (*Kyiv*). Exclusion and civic participation in wartime: dimensions, risks, and association 25
- Krizhik, K.** (*Kyiv*). The problem of (non)return of Ukrainian war migrants: A theoretical framework for analysis. 44
- Savelyev, Y.** (*Kyiv*), **Tyshkevich, V.** (*Kyiv*). Measurement invariance in studies of social change in Ukrainian society 66
- Kostenko, N.** (*Kyiv*). Cultural orders in space and time of the emergent state 79
- Viedrov, O.** (*Kyiv*). Planning horizon of Ukrainians and its relation to subjective well-being 95
- Moskotina, R.** (*Kyiv*). Linear or U-shaped? Age and subjective well-being in Ukraine 128
- Sushyi, O.** (*Kyiv*), **Afonin, E.** (*Kyiv*). Genesis and evolution of the concept of societal in the social and human sciences.
Part I. Historical-theoretical reconstruction 140

Himmlegaard, M. (*Azerbaijan, Baki*). Institutional trauma and collective memory in the welfare sector: a philosophical-sociological analysis of moral order and epistemic rupture 155

Burdin, Ya. (*Kyiv*), **Salnikova, S.** (*Kyiv*), **Sydorov, M.** (*Kyiv*), **Dembitskyi, S.** (*Kyiv*). Faith in victory as an indicator of national resilience 171

COMPETITION «BEST YOUNG SOCIOLOGIST OF THE YEAR»

Stegnii, O. (*Kyiv*). Results of the XIV competition «Best Young Sociologist of the Year» (2024–2025) 185

Hatsko, V. (*Kyiv*). East and West together? Why is it premature to talk about the end of regional differences? 188

Zaporozhchenko, R. (*Kharkiv*). Between stability and uncertainty: The proletariat, the precariat, and the new reality of Ukraine 194

Zubarev, O. (*Kharkiv*). Digital inequality, scrolling, and death 202

Shelukhin, V. (*Kyiv*). Anamnesis in sociology: from memory to knowledge 210

Kalashnikova, A. (*Kharkiv*). Isabelle's monologue, watching the war (with) the salamanders 217

Pryshva, R. (*Kyiv*). Two dimensions of the Russo-Ukrainian War 221

Підписано до друку 03.03.2026 р. Формат 70×108/16.
Ум. друк. арк. 14,37. Обл.-вид. арк. 14,50. Тираж 100 прим. Зам. № 0303/26.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., 02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9а
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК,

доктор соціологічних наук, головний науковий співробітник відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR REZNIK,

Doctor of Sciences in Sociology, Principal Research Fellow at the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

oleksanderreznik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5201-8489>

SCOPUS ID:57202520976

Динаміка підтримки авторитаризму в Україні до та після масштабного російського вторгнення: вплив травматичних подій воєнного часу

Вступ

Попри ефективність короткострокових об'єднань українських громадян у боротьбі проти авторитаризму та зовнішнього ворога, зміст та структура політичного життя країни визначається електоральною більшістю. Від того, як проголосує ця більшість, залежатиме якість політичної системи та спрямування державної політики після війни. Для розуміння перспектив повоєнної політичної структури суспільства важливим є з'ясування того, як війна та завдані нею травми можуть впливати на політичну свідомість та подальшу демократизацію суспільства. Адже війна зумовила потребу населення мати сильну та рішучу владу, й це часто схиляє людей до надання переваги авторитаризму.

Авторитарна свідомість відтворює схильність до конформізму, слухняності й визнання авторитету влади, готовності підтримувати «сильних» лідерів навіть якщо це означає пожертвувати деякими особистими свободами чи правами. Власне авторитарна свідомість може спонукати людей відкидати альтернативні точки зору всупереч критичному мисленню та відкритості. Авторитарна особистість оцінює політичну владу переважно в категоріях сили та ефективності, водночас така людина очікує від влади гарантованого забезпечення соціальними благами.

Проблема вимірювання авторитарних установок полягає в тому, що існує ціла низка підходів — від класичних, які зосереджуються на комплексі таких

Цитування: Резнік, О. (2026). Динаміка підтримки авторитаризму в Україні до та після масштабного російського вторгнення: вплив травматичних подій воєнного часу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 5–24, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.005>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

рис, як конвенціоналізм, покірність авторитетові, агресія, стереотипність мислення, віра в силу, до більш сучасних, які охоплюють підтримку сильної та концентрованої влади, військового режиму, пріоритету порядку над свободою, обмеження громадянських прав, підтримки цензури, важливості виховання послуху дітей щодо влади тощо. Водночас дуже часто люди, особливо у перехідних суспільствах, схилиються до підтримки водночас як демократичних, так і авторитарних цінностей, не усвідомлюючи цього дихотомного протиставлення. Тому результати масових опитувань демонструють суперечливі та взаємовиключні результати: за позірної підтримки демократичного устрою люди також прагнуть сильного та безконтрольного політичного лідерства.

З початком ведення визвольної війни українці зіштовхнулися з викликом вимушеного обмеження повноцінного та звичного для них політичного життя з властивими йому плюралізмом мас-медіа та конкуренцією в електоральній площині. Потреба у сильному лідерстві спричинила ефект «згуртування навколо прапора», що відобразилося у масовій свідомості. Поряд із тим через мобілізаційний ефект у низці загальнонаціональних опитувань було зафіксовано суттєве зростання підтримки українцями демократії та демократичного устрою. Втім, на тлі довгого тривання російсько-української війни, зростання кількості жертв та загострення економічної нестабільності постає питання про наслідки війни та її вплив на політичну свідомість травмованого суспільства.

Ця стаття є спробою відповісти на питання, чи налаштовують наслідки війни громадську думку більше підтримувати авторитаризм. У першій частині окреслюються теоретичні пояснення та досвід емпіричних розвідок щодо впливу наслідків війни на авторитарні установки у травмованому суспільстві. Далі проаналізовано результати національних опитувань в Україні, які ілюструють динаміку різних показників підтримки авторитаризму до і після широкомасштабного вторгнення. І нарешті, проаналізовано, як травматичні події російсько-української війни відобразилися на преференціях громадян щодо підтримки ідей авторитаризму. Стаття робить внесок у літературу про те, як тривала війна та її руйнівні наслідки впливають на політичну свідомість українського суспільства (Семенюк, 2024; Рахманов, 2024; Резнік, 2023; 2025), порівнюючи впливи низки травматичних для респондентів подій, спричинених війною, на їхні уявлення щодо бажаного політичного устрою та згоду чи незгоду з перевагами авторитарного врядування.

Між демократією та авторитаризмом: як соціальної травми війни впливають на сприйняття політичного врядування

Авторитарні тенденції наростають за часів кардинальних соціальних зрушень, особливо серед тих соціальних груп, які найбільше потерпають від цих змін. В основі підтримки авторитаризму лежить прагнення «сильної руки», покладання сподівань і повноти відповідальності на певну посадову особу та глибока недовіра до демократичних процедур, негативне ставлення до політичних партій, профспілок, громадських організацій тощо. Для авторитарної свідомості цінність особистих демократичних свобод зазвичай нівелюється. Небезпека

поширення авторитарної свідомості криється у готовності людей підкорятися ієрархічній системі політичних відносин, дотриманні ортодоксальних політичних поглядів, агресивності, нетерпимості та упереджень до відмінних від загалу поглядів.

Існує два взаємовиключні пояснення впливу війни (чи її загрози) на ставлення людей до демократії та авторитаризму. Зокрема, травматичні психологічні та економічні наслідки війни можуть викликати у громадян почуття образи, розчарування, зростання соціальної нетерпимості та, відповідно, недовіри до демократичних інституцій та принципів і водночас підтримки авторитаризму та більшого контролю з боку влади (Davis, Silver, 2004; Lai, Reiter, 2005; Hetherington, Suhay, 2011; Grosjean, 2014). Особливо це проявляється у разі очевидних невдач у веденні війни представниками влади та браку перспектив майбутнього функціонування політичної та економічної систем, коли після війни знижується залученість у демократичні процеси (Liu, 2021). Починаючи ще з класичних напрацювань Т. Адорно, виявлено, що авторитарні особистості під час кризових викликів схильні підтримувати сильних лідерів, сувору ієрархію та покарання для тих, хто не відповідає груповим нормам. Авторитарне підпорядкування є ключовим компонентом авторитаризму та передбачає безумовну слухняність та повагу людей до органів влади, які сприймаються як легітимні, у поєднанні з агресією щодо тих, хто порушує групові норми підпорядкування.

Емпірично виявлено, що загроза міждержавного конфлікту впливає на схильність американських виборців підтримувати політиків, які поведуться недемократично, а саме порушують основні демократичні принципи, такі як вільні та чесні вибори, громадянські свободи, система стримувань і противаг та верховенство права, неперешкоджання політичним опонентам і журналістам. Саме такі домінуючі та агресивні лідери видаються для багатьох більш компетентними під час конфлікту та здатними протистояти зовнішнім загрозам (Frederiksen, Laustsen, 2025). Більшість емпіричних досліджень вказують на негативний вплив насильницького досвіду під час війни на політичну довіру (Fiedler, 2023). Дослідження серед біженців, які пережили воєнне насильство, цілком чітко виявило, що травма війни корелює з вищою соціальною довірою до інших, але водночас із нижчою довірою до політичних інституцій, що створює сприятливе тло для авторитарної альтернативи (Hall, Werner, 2022). Спираючись вже на досвід російсько-української війни, дослідники виявили, що особи, які зазнали фізичних травм або втратили близького члена сім'ї чи друга, менш схильні підтримувати захист прав меншин та свободу слова, що в майбутньому може зменшити ступінь їхньої відданості принципам інклюзивності (Bakke, Dahl, Rickard, 2025). Травма війни є потужним активатором відчуття загрози, відтак це створює відповідний психологічний ґрунт (страх, потреба в безпеці, втрата контролю), який спонукає приймати обмеження демократичних прав в обмін на негайне розв'язання якоїсь серйозної проблеми, убачаючи в цьому єдиний шлях до виживання та спокою.

З іншого боку, терористичні акти, війна можуть сприяти мобілізаційному ефекту об'єднання громадян навколо спільної цілі захисту країни, що суттєво підвищує підтримку державних інститутів, включно з демократією, як засіб

захисту національної безпеки, особливо якщо уряд успішно керує війною (Berinsky, 2009). Через те, що представники усіх соціальних верств зазнають спільних труднощів і жертв, виникає відчуття національної єдності, сприяючи вірі в те, що демократія представляє колективну волю усього народу. Все це відбувається на тлі масового «згуртування навколо прапора», зростання національної гордості, довіри до державних інститутів та громадянської активності. Власне, цей феномен був пояснений як причинно-наслідковий процес підтримки демократії в Україні, що виникає внаслідок комбінованої мобілізації двох вимірів соціальної ідентичності: внутрішнього виміру (громадянська національна ідентичність) і геополітичного виміру (виразність зовнішніх авторитарних загроз для нації) (Alexseev, Dembitskiy, 2024). Тобто, країна, яка зазнала нападу від авторитарного сусіда, почала посилювати свою ідентифікацію як демократична держава, протиставляючи себе агресору.

Таким чином, чітких та однозначних висновків, що травматичний досвід війни веде до підтримки авторитаризму, досі немає. Можна лише констатувати, що цей вплив залежить від контексту та результатів самої війни.

Сприйняття демократії та авторитаризму в суспільстві, що веде визвольну війну

Упродовж посткомуністичних трансформацій в українському суспільстві спостерігався феномен декларативної авторитарності масової свідомості, що однак не був грізним провісником скочування України до авторитаризму, а радше був виявом делегітимації політичного порядку, коли населення не сприймало імітаційну модель демократії та було незадоволене темпами ротації політичного класу (Резнік, 2023). Тому українські громадяни схильні були засуджувати «безглузді» закони та дискусії, які давно себе дискредитували, натомість віра у прихід «сильних керівників» свідчила радше про надію на ефективне врядування, ніж про свідоме прагнення «сильної руки». При цьому активна частина українського суспільства опанувала традиції стихійного подолання проявів авторитаризму в період демократичного транзиту. До того ж прояви авторитаризму здебільшого поєднувалися з проросійською ідентичністю, що надавало стимул пов'язувати боротьбу проти авторитаризму з цивілізаційним, прозахідним вибором. Однак після 2014 року, коли геополітичний вибір у масовій свідомості увиразився, електоральні преференції більшості українців схилилися у бік підтримки концентрованої влади популістського лідера у 2019 році.

З початком широкомасштабної війни та впродовж наступних драматичних років соціологічні служби намагалися перевірити ставлення українців до бажаного політичного врядування та аспектів, які стосуються авторитарних установок. Застосування різних методик вимірювання цих установок спричинило відмінні результати, які потребували відповідного пояснення. У цій статті йтиметься про *явище підтримки авторитаризму*, яке можна визначити як сукупність ціннісних орієнтацій та політичних установок індивіда або соціальної групи, що базуються на пріоритеті авторитарного врядування на протигагу демократичному врядуванню, підтримці ієрархії та безумовного підпорядку-

вання державній владі та делегуванні можновладцям своїх прав в обмін на обіцянку фізичної безпеки та передбачуваності, попиті на «сильну руку» та нехтуванні демократичними процедурами, що часто виникає як реакція на тривалу безпекову або економічну нестабільність. Методологічною та емпіричною основою пропонованого аналізу є порівняння часток підтримки/непідтримки, схвалення/несхвалення суджень щодо певної політичної системи та принципів державного врядування. Крім того, групи за типами пережитих травм порівнюються щодо до бажаного політичного устрою та згоди чи незгоди з перевагою авторитарного врядування.

Показник, використовуваний в обстеженнях Центру Разумкова, дає змогу відстежити *раціонально-оцінні* пріоритети українців щодо бажаного суспільно-політичного устрою країни до і впродовж великої війни (табл. 1). Варіанти відповідей чітко позначають перевагу або демократії, або авторитаризму, до того ж респондентам надано можливість продемонструвати свою нігілістичну позицію. Результати опитувань свідчать про зростання підтримки демократичного устрою (особливо у 2023 році) порівняно з часом перед широкомасштабним вторгненням.

Таблиця 1

**Динаміка відповідей громадян України на запитання
«З яким із наведених нижче суджень Ви більш згодні?» (%)**

Судження щодо державного устрою	2012	2013	2016	2021	2022	2023	2024	2025
Демократія є найбільш бажаним типом державного устрою для України	50,9	47,9	54,0	54,0	63,9	73,1	61,2	61,2
За певних обставин авторитарний режим може бути кращим, ніж демократичний	19,6	22,5	19,8	19,6	13,8	9,5	14,8	12,9
Для такої людини, як я, немає значення, демократичний режим у країні чи ні	18,3	16,7	15,0	16,7	13,1	8,8	12,5	15,2
Важко відповісти	11,2	12,9	11,1	9,7	9,2	8,6	11,5	10,7
ЗАГАЛОМ	100	100	100	100	100	100	100	100

Примітка. Квітень 2012 року — опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова ($N=2009$). Березень 2013 року — опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з КМІСом ($N=2037$). Серпень 2016 року — опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова ($N=2040$). Липень–серпень 2021 року — опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова ($N=2019$). Серпень 2022 року — опитування Фонду «Демократичні ініціативи» спільно з Центром Разумкова ($N=2024$). Травень 2023 року — опитування Центру Разумкова ($N=2020$). Червень 2024 року — опитування Центру Разумкова ($N=2016$). Квітень–Травень 2025 року — опитування Центру Разумкова спільно з Київським Безпековим Форумом ($N=2021$).

Подібний показник віднедавна застосовується й у моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України (табл. 2). Саме через мобілізаційний ефект було зафіксовано суттєве зростання підтримки українцями демократичного устрою після повномасштабного вторгнення. Відповідно відчутно знизилася підтримка як авторитарного врядування, так і індиферентного ставлення.

Однак результати моніторингу 2025 року фіксують певне поступове зниження підтримки демократичного врядування та повернення підтримки авторитаризму на тому рівні, який був до великої війни.

Таблиця 2

Динаміка відповідей населення України на запитання «З яким із наступних тверджень Ви найбільше погоджуєтесь?» (%)

Варіанти відповідей	2021	2024	2025
Демократія — найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	53,6	73,1	60,9
Для таких, як я, не важливо, який у нас — демократичний чи недемократичний режим	28,1	3,7	11,7
За певних обставин авторитарний уряд типу «сильної руки» буде кращим	17,1	8,0	16,6
Важко відповісти / Не відповіли	1,2	15,2	10,8
ЗАГАЛОМ	100	100	100

Примітка. У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України за 2021 рік у разі цього показника був відсутній варіант відповіді «Важко сказати».

Дещо інші розподіли спостерігаються щодо преференцій громадян, коли їх запитують про вибір між демократичними та авторитарними принципами врядування, водночас не позначаючи їх цими поняттями. Для порівняння динаміки було взято результати загальнонаціонального опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України у 2021 році (табл. 3). В опитуванні 2024 року, проведеному Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 27 березня 2024 року, формулювання щодо авторитарної моделі державного врядування має дещо скорочений вигляд, однак у цілому відтворює той самий зміст, тому цілком коректно буде порівнювати ці результати.

Таблиця 3

Динаміка відповідей населення України на запитання «З яким із тверджень щодо засобів наведення порядку в Україні Ви особисто погоджуєтесь?» (%)

Варіанти відповідей	2021	2024
Лише виборна демократія, верховенство права та незалежний суд зможуть забезпечити порядок	34,1	42,2
Потрібно поєднати окремі демократичні процедури із політикою «сильної руки»	20,1	22,8
Потрібно тимчасово обмежити політичні права та свободи громадян — всю відповідальність повинен взяти сильний лідер і його політична сила	22,2	–
Усю владу та відповідальність повинен взяти сильний політичний лідер і його політична сила	–	19,2
Важко відповісти	23,7	15,8
ЗАГАЛОМ	100	100

Примітка. 2021 рік — загальнонаціональне опитування «Соціальні наслідки COVID-19 в Україні», проведене Інститутом соціології НАН України (N=2000).

Якщо простежити трирічну динаміку, то помітно зросла підтримка варіанту, який змальовує перевагу ключових демократичних інститутів (електоральний принцип формування влади, верховенство права, незалежний суд). Водночас потрібно зважати на те, що частки тих, хто підтримує авторитарне врядування чи «змішаний» варіант, суттєво не змінилися. Очевидно, що зростання підтримки ключових демократичних принципів врядування сталося за рахунок невизначених. Так чи інакше, увиразненість альтернатив відповідей дала змогу респондентам вибрати найбільш привабливий спосіб наведення порядку в Україні, і зрештою можна констатувати, що частка тих, хто надав перевагу демократичним засобам є загалом рівнозначною сумі часток тих, хто орієнтувався на авторитарні засоби або ж на поєднання демократичних і авторитарних засобів.

Суперечливу динаміку громадської думки під час війни продемонструвала інша методика вимірювання, яка застосовується в опитуваннях КМІСу, коли респондентам було запропоновано вибрати важливіший для України варіант державного врядування (без проміжного, «нігілістичного» чи «змішаного» варіанту) з поміж двох полярних тверджень (табл. 4).

Таблиця 4

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Зараз я буду зачитувати пари тверджень, а Ви скажіть, з яким із тверджень
Ви більшою мірою згодні» (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	Жовтень 2020	Липень 2022	Грудень 2023
Україні демократична система важливіша, ніж сильний лідер	31	27	59
Україні сильний лідер важливіший, ніж демократична система	54	58	32
Важко сказати	15	14	8

Джерело: (The analytical report, 2022; KIIS, 2024).

Якщо у липні 2022 року порівняно з 2021-м навіть дещо зросла підтримка радше ідеї сильного керівництва, ніж демократії у країні, то в грудні 2023 року було зафіксовано зворотний результат — майже подвоєння кількості тих, хто вважає, що Україні демократична система важливіша, ніж сильний лідер. Та попри те, що кількість продемократичних громадян на другий рік війни почала домінувати, все ж той факт, що третина населення більше цінує авторитарне правління, залишає на майбутнє простір для появи в електоральному полі політичних сил, які будуть експлуатувати ці преференції. Характерним є те, що в опитуванні 2022 року більшість населення України поділяла підтримку й інших авторитарних ідей. Зокрема, 79% виправдовували втручання президента у діяльність парламенту та уряду з метою посилення оборони країни, незважаючи на розподіл повноважень між ними, натомість лише 16% респондентів вважали, що розподіл повноважень важливо зберігати навіть під час війни. Так само 62% опитаних вважали, що під час війни не можна допускати навіть конструктивної критики дій влади, а всі політики й партії повинні об'єднатися й підтримувати

дії влади, натомість майже третина респондентів (32%) зазначали, що має зберігатися політична конкуренція — мають бути політики і партії, які конструктивно й обґрунтовано критикуватимуть окремі ініціативи влади, пропонуватимуть альтернативні підходи до розв'язання проблем. Але лише щодо питання дотримання владою законності під час війни однозначного консенсусу не було: 48% погодилися з тим, що влада повинна мати можливість порушувати закони, якщо це необхідно для пришвидшення перемоги у війні, натомість 41% опитаних визнали, що за жодних обставин влада не повинна порушувати закони, навіть якщо їх дотримання перешкоджатиме пришвидженню перемоги у війні (The analytical report, 2022). Власне, це перегукується з висновками щодо дослідження популістських орієнтацій українців під час повномасштабної війни, коли населення не згодне з доцільністю порушення законодавства заради досягнення політичного результату (Резнік, 2024).

Якщо у попередніх випадках респондент вимушений був обрати з-поміж кількох варіантів політичного врядування бажаний, то окремі оцінки певного типу політичних систем дають змогу побачити феномен амбівалентності політичної свідомості українців. Зокрема, показники, які відображають *емоційно-оцінні* судження щодо певної політичної системи, фіксують надто високий рівень декларативного схвалення як демократії, а так і авторитаризму (Центр Разумкова, 2025). Динаміка загальнонаціональних опитувань Центру Разумкова свідчить про те, що абсолютна більшість громадян України як до, так і після повномасштабного вторгнення позитивно оцінюють демократичний тип політичної системи (табл. 5).

Таблиця 5

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Наскільки такі типи політичних систем хороші для нашої країни?
Демократична політична система» (%)**

<i>Варіанти відповідей</i>	Березень 2017	Вересень–жовтень 2022	Травень 2023	Вересень 2025
Дуже хороша	35,8	53,9	56,7	46,6
Швидше хороша	50,7	36,0	36,1	43,4
Швидше погана	10,3	8,7	5,3	6,3
Дуже погана	3,0	1,2	1,2	2,3
Не відповіли	0,2	0,8	0,8	0,9
ЗАГАЛОМ	100	100	100	100

Примітка. За результатами опитування Центру Разумкова.

Водночас вагома частка українців позитивно ставляться й до авторитарного типу політичної системи (табл. 6). Утім, слід зазначити, що підтримка системи, яка передбачає «сильного лідера, незалежного від парламенту та виборів», відчутно скоротилася: якщо у 2017 році сумарно 79,9% респондентів позитивно оцінювали авторитарну систему, то в рік повномасштабного вторгнення таких виявилось вже 67,7%, а у 2025-му ця частка зменшилася до 61,7%, що істотно поступається підтримці демократичної системи. Втім, характерно, що

2025 року 55,6% опитаних вважають хорошими обидві системи — демократичну та авторитарну, парадоксально не вбачаючи суперечності між своїми оцінками. Так чи інакше, ключовим також є те, що за умов повномасштабної війни збільшилася частка негативного сприйняття авторитарної моделі застосовно до України (з 20% у 2017-му до 37% у 2025 році).

Таблиця 6

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Наскільки такі типи політичних систем хороші для нашої країни?
Сильний лідер, незалежний від парламенту і виборів» (%)**

Варіанти відповідей	Березень 2017	Вересень–жовтень 2022	Травень 2023	Вересень 2025
Дуже хороша	35,0	30,3	26,2	23,8
Швидше хороша	44,9	37,4	36,0	37,9
Швидше погана	14,3	21,1	26,4	23,1
Дуже погана	5,7	10,9	10,6	13,9
Не відповіли	0,2	0,3	0,8	1,3
ЗАГАЛОМ	100	100	100	100

Примітка. За результатами опитування Центру Разумкова.

Слід розуміти, що попри переважання підтримки українцями демократичного устрою, ми маємо також враховувати феномен «соціально прийнятної відповіді» респондентів. Адже в суспільному дискурсі поняття «демократія» та «авторитаризм» вже набули певних позитивних і негативних конотацій. Тому важливо було проаналізувати ті показники, які відображають певний аспект авторитарної свідомості, не наголошуючи на загальновідомих поняттях.

Результати національних опитувань українців в рамках Європейського соціального дослідження (ESS) вказують на те, що частка тих, хто погоджується з важливістю прищеплення авторитарних схильностей дітям, практично не змінилася. Близько третини населення як напередодні широкомасштабного вторгнення (34,7%), так і через два роки після його початку (34,1%) погоджувалися із цим (табл. 7). Відповідно, незмінною залишилася частка тих, хто не погодився із таким твердженням — більш ніж третина населення як напередодні (36,4%), так і під час великої війни (36,0%).

Таблиця 7

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«До якої міри Ви погоджуєтесь чи не погоджуєтесь, що слухняність і повага
до влади — це найважливіші цінності, які повинні засвоїти діти?» (%)**

Варіанти відповідей	2022 (до вторгнення)	2024
Повністю погоджуюсь	16,9	11,6
Погоджуюсь	17,8	22,5
Наскільки погоджуюсь, настільки і не погоджуюсь	28,9	29,9

Варіанти відповідей	2022 (до вторгнення)	2024
Не погоджуюсь	19,3	21,7
Зовсім не погоджуюсь	17,1	14,3
ЗАГАЛОМ	100	100

Джерело: (Ukrainian European Social Survey, 2022; European Social Survey, 2025).

У моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України є показник, який відображає авторитарні настрої, не акцентуючи поняття демократії чи авторитаризму (табл. 8). Динаміка відповідей на відповідне запитання свідчить, що рівень декларативної авторитарності масової свідомості в 1990-х роках ще не сягав половини населення і був збалансований за рахунок тих, хто не визначився. А вже починаючи від середини 2000-х років кількість «авторитаристів» зростає до майже двох третин населення. Це була реакція суспільства на тривалий посткомуністичний транзит на тлі безпорадного плюралізму та очікування певного «впорядкування». І лише напередодні широкомасштабного вторгнення ця частка дещо знизилася. Попри війну, що триває, суттєвих змін не відбулося: авторитарні настрої залишаються визначальними, хоча й простежується певне зростання частки незгодних із відповідними твердженнями.

Таблиця 8

**Динаміка відповідей населення України на запитання
«Чи згодні Ви з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити
для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії?» (%)**

Варіанти відповідей	1994	1996	1998	2000	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2020	2021	2024
Не згоден	17,0	17,2	14,5	21,4	18,7	20,8	19,6	20,6	16,0	23,1	24,4	16,8	23,2	23,4	23,5	28,9
Не знаю	41,7	40,8	36,1	19,8	15,6	16,7	16,8	17,8	20,7	15,3	13,1	18,9	18,7	20,4	19,1	15,7
Згоден	40,5	42,0	49,3	58,7	65,7	62,4	63,5	61,2	63,0	58,5	62,5	63,9	58,2	56,0	56,9	55,4
Не відповіли	0,8	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,1	0,4	0,3	3,1	0,0	0,4	0,0	0,2	0,4	0,0
ЗАГАЛОМ	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Показовим є те, що двовимірний розподіл на підставі двох зазначених вище показників моніторингового дослідження Інституту соціології НАН України за 2024 рік показує, що лише третина з тих, хто вважає демократію найкращим політичним устроєм, не погодилася з авторитаристським твердженням, натомість більш як половина погодилась (табл. 9). Очікувано, що серед прихильників авторитарного уряду виявилася абсолютна більшість тих, хто погодився з авторитаристським твердженням — 73,2%.

Таким чином, очікувана потреба громадян України у сильному лідерстві під час війни в поєднанні з масовою підтримкою демократичного устрою, що породжено громадянською мобілізацією, радше відтворює ті тенденції політичної

культури, які склалися задовго до широкомасштабного вторгнення. Більшість населення сприймає поверхово принципи функціонування плюралістичної демократії. Тому вони щиро бажають зміцнення політичного лідерства за рахунок демократичних процедур, вважаючи, що це підсилить державні інститути. Після багатьох років неефективного та часто корумпованого парламентаризму цей політичний інститут є знеціненим у їхніх очах. Брак ґрунтовного, послідовного та вичерпного пояснення того, як функціонує демократія, та подеколи відсутність розуміння її переваг спонукає людей до підтримки плебісцитарної політики та персоналізації влади, що є, на їхню думку, більш ефективними на противагу складним та незрозумілим представницьким процедурам.

Таблиця 9

Розподіл українців за їхніми політичними перевагами щодо ставлення до авторитаристського твердження (2024, %)

З яким із наведених тверджень Ви найбільше погоджуєтесь?	Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії			ЗАГАЛОМ
	Не згоден	Не знаю	Згоден	
Демократія — найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	33,3	13,4	53,4	100
Для таких, як я, не важливо, який у нас — демократичний чи недемократичний — режим	25,0	15,5	59,5	100
За певних обставин авторитарний уряд типу «сильної руки» буде кращим	13,9	13,0	73,2	100
Важко відповісти	16,7	28,6	54,7	100

Вплив соціальних травм війни на підтримку ідей авторитаризму серед українців

У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України, який проводили у 2024 році¹, був застосований показник вимірювання соціальних травм, яких зазнали українські громадяни під час більш ніж двох років повномасштабної російсько-українською війни. Звичайно, не всі події, відображені у таблиці 10, можна впевнено віднести до травматичних: зокрема, отримання роботи, пільг або нагород, пов'язаних з обороною країни, навряд чи є травматичними

¹ Моніторингове опитування Інституту соціології НАН України здійснювалося з 27 червня по 6 липня 2024 року методом CATI=>CAWI. Обстеження проводила дослідницька агенція Соціологічна група «Рейтинг» на запит проекту «Трансформація комунікацій» за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID) по всій Україні, крім тимчасово окупованих територій, а також територій, де на момент опитування не було українського мобільного зв'язку. Статистична похибка вибірки $N = 4101$ респондентів за довірчої ймовірності 95% становить 1,5%.

подіями. Однак решта подій є цілком травматичними, хоча звичайно вони відрізняються за мірою пережитого болю.

Таблиця 10

Відповіді населення України на запитання
«Скажіть, що з перерахованого нижче відбувалося з Вами і членами Вашої сім'ї
після 24 лютого 2022 року?» (2024)

Варіанти	n	%
Втратили весь або частину бізнесу через повномасштабне вторгнення Росії	342	8,3
Втратили роботу, житло, майно, бо виїхали із зони бойових дій	460	11,2
Втратили житло, майно внаслідок обстрілів росіян	273	6,7
Отримали поранення в результаті бойових дій	161	3,9
Втратили когось із близьких людей у результаті бойових дій	704	17,2
Хтось із близьких людей був поранений у результаті бойових дій	640	15,6
Хтось із близьких людей став вимушеним переселенцем у межах країни (ВПО) в результаті бойових дій	886	21,6
Хтось із близьких людей виїхав за кордон внаслідок повномасштабного вторгнення Росії	1263	30,8
Було розірвано стосунки з кимось із близьких людей через різне розуміння подій в Україні	1062	25,9
Отримали роботу, пільги або нагороди, пов'язані з обороною країни	158	3,9
Нічого з переліченого не відбулося	1187	28,9

Примітка. Сума відсотків перевищує або менша за 100, оскільки респондент міг обрати більш як один варіант відповіді.

Велика вибірка дослідження дала змогу провести порівняння груп у розрізі кожного варіанту відповіді (щодо певної травматичної події, спричиненої війною) стосовно ставлення до бажаного політичного устрою та згоди чи незгоди з перевагою авторитарного врядування.

Зокрема, якщо порівнювати групи за типами пережитих травм щодо їхніх пріоритетів у виборі оптимального політичного устрою, то здебільшого суттєвих відмінностей як у їхніх відповідях, так і порівняно з тими, хто не зазнав жодної травми, не простежується (табл. 11). В усіх групах домінує підтримка демократичного устрою. Водночас, можна констатувати дещо більшу частку підтримки демократичного устрою серед тих, хто втратив увесь або частину свого бізнесу через війну. Також вирізняються ті, хто отримав поранення в результаті бойових дій: серед них виявлено дещо більше тих, хто схиляється до переваг авторитарного правління.

Таблиця 11

Розподіл відповідей українців, з якими сталися травматичні події через повномасштабну війну, щодо бажаного політичного устрою (2024, %)

Скажіть, що з переліченого нижче відбувалося з Вами і членами Вашої сім'ї після 24 лютого 2022 року?	З яким із наведених тверджень Ви найбільше погоджуєтесь?				ЗАГАЛОМ
	Демократія — найкращий політичний устрій для будь-якої сучасної держави	Для таких, як я, не важливо, який у нас — демократичний чи недемократичний режим	За певних обставин авторитарний уряд типу «сильної руки» буде кращим	Важко сказати	
Втратили весь або частину бізнесу через повномасштабне вторгнення Росії	79,8	1,5	6,1	12,6	100
Втратили роботу, житло, майно, бо вийшли із зони бойових дій	72,2	5,4	5,9	16,5	100
Втратили житло, майно внаслідок обстрілів росіян	69,0	2,6	8,8	19,7	100
Отримали поранення в результаті бойових дій	65,0	5,0	16,3	13,8	100
Втратили когось із близьких людей в результаті бойових дій	72,1	4,2	7,8	15,9	100
Хтось із близьких людей був поранений в результаті бойових дій	73,1	2,8	9,4	14,7	100
Хтось із близьких людей став вимушеним переселенцем в межах країни (ВПО) в результаті бойових дій	75,3	4,1	8,5	12,2	100
Хтось із близьких людей вийшов за кордон внаслідок повномасштабного вторгнення Росії	77,5	2,9	8,5	11,1	100
Було розірвано стосунки з кимось із близьких людей через різне розуміння подій в Україні	76,7	2,1	8,9	12,2	100
Нічого з переліченого не відбулося	71,3	4,2	6,6	17,9	100
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	73,1	3,7	8,0	15,1	100

Подібним чином не виявлено суттєвих відмінностей і щодо згоди чи незгоди з перевагою авторитарного врядування (табл. 12). В усіх групах, які зазнали певних травм, пов'язаних з великою війною, більш ніж половина опитаних погодилися з тим, що декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії. Якщо порівнювати статистичну значимість розбіжностей часток згоди чи незгоди з авторитаристським твердженням між групами, які зазнали травм, і тими, хто не вказав жодних травматичних подій, то можна констатувати дещо більшу частку незгоди з авторитарним урядуванням серед тих, хто втратив увесь або частину свого бізнесу через війну (розбіж-

ність значима на рівні 5%). Натомість решта порівнянь не виявили вагомих статистичних розбіжностей.

Таблиця 12

Розподіл відповідей українців, з якими сталися травматичні події через повномасштабну війну, щодо згоди чи незгоди з перевагою авторитарного врядування (2024, %)

Скажіть, що з перерахованого нижче відбувалося з Вами і членами Вашої сім'ї після 24 лютого 2022 року?	Декілька сильних керівників можуть зробити для нашої країни більше, ніж усі закони та дискусії			ЗАГАЛОМ
	Не згоден	Не знаю	Згоден	
Втратили весь або частину бізнесу через повномасштабне вторгнення Росії	38,0	9,1	52,9	100
Втратили роботу, житло, майно, бо виїхали із зони бойових дій	30,2	16,1	53,8	100
Втратили житло, майно внаслідок обстрілів росіян	24,9	17,6	57,5	100
Отримали поранення в результаті бойових дій	28,7	10,6	60,6	100
Втратили когось із близьких людей в результаті бойових дій	31,4	14,8	53,8	100
Хтось із близьких людей був поранений в результаті бойових дій	33,0	13,0	54,1	100
Хтось із близьких людей став вимушеним переселенцем в межах країни (ВПО) в результаті бойових дій	29,7	15,8	54,5	100
Хтось із близьких людей виїхав за кордон внаслідок повномасштабного вторгнення Росії	31,3	12,4	56,3	100
Було розірвано стосунки з кимось із близьких людей через різне розуміння подій в Україні	31,4	12,1	56,6	100
Нічого з переліченого не відбулося	26,3	20,3	53,4	100
ЗАГАЛОМ ПО УКРАЇНІ	28,6	15,8	55,7	100

Дещо більші частки підтримки демократичної системи та незгоди з авторитарними принципами серед групи респондентів, які втратили бізнес, можуть пояснюватися тим, що тут радше йдеться не про вплив соціальної травми, а про

політичну свідомість власників приватного капіталу. Адже за розподілом статусу зайнятості серед дрібних та середніх власників виявлено більші частки підтримки демократичного устрою (86,4%) та незгоди з перевагами авторитарного врядування (36,6%), ніж у решти соціальних груп. Таким чином, можна констатувати, що травматичні події загалом не викликали зростання підтримки авторитаризму, принаймні частки підтримки авторитарного устрою та авторитарних принципів урядування в цілому не відрізняються від відповідних часток тих, у кого не відбулося наведених травматичних подій під час війни.

Висновки

Проведений аналіз свідчать про те, що вплив війни на підтримку авторитаризму в українському контексті є суперечливим та неоднорідним. Ефект «згуртування навколо прапора» та потреба у національній єдності одразу після широкомасштабного вторгнення спричинили зростання лояльності та підтримки сильного лідерства, що за деякими вимірами є ознакою авторитарних настроїв. Водночас збільшення підтримки демократичного устрою країни засвідчило прагнення населення відповідати нормативно бажаним критеріям європейського вибору. Натомість ставлення українців до авторитарних принципів врядування здебільшого залишилося незмінним. Разом з тим, доводиться констатувати існування амбівалентної політичної свідомості, коли значна частина українців не вбачають суперечностей в одночасній підтримці демократичних та авторитарних цінностей. Власне, це і є наслідком того, що в пострадянській Україні тип політичної культури класифіковано як «амбівалентний», в якому співіснують суперечливі, а іноді й взаємовиключні елементи тоталітарної та сучасної демократичної політичної свідомості й поведінки (Звіт, 2005: сс. 24, 37–38; Щербак, 2006).

Амбівалентна свідомість відтворює співіснування суперечливих переконань та установок щодо політичного врядування, що призводить до поєднання преферування демократичного устрою зі схваленням авторитарних за сутністю принципів функціонування владної системи. Прагнучи одночасно демократії та сильного лідерства, не обмеженого парламентом та процедурами, люди формують сприятливе ціннісно-нормативне тло не стільки для встановлення авторитаризму, скільки для відтворення підтримки популістського та персоналістського режиму.

Разом із тим, упродовж років великої війни поступово зростає частка тих, хто сприймає негативно авторитарні принципи врядування. З часом це може призвести до вагомого соціального підґрунтя для повноцінного функціонування демократії в Україні, побудованої на засадах цілісного та узгодженого набору цінностей і принципів. Можна обережно констатувати, що перенесені травми війни не призвели до зростання підтримки авторитаризму. Серед усіх груп населення, яких безпосередньо заторкнули травматичні події, дещо більші частки підтримки авторитаризму зафіксовано лише серед тих, хто отримав поранення в результаті бойових дій.

Зрозуміло, що результати дослідження впливу травматичних наслідків війни на політичну свідомість під час тривання самої війни не дають підстави робити остаточні висновки. Лише за умов закінчення великої війни (або її інтенсивної фази), коли зникне мобілізаційний ефект та відновиться повноцінне політичне життя, можна буде безперешкодно обстежити зранене суспільство та виявити його політичні прагнення. Зникнення мобілізаційної «анестезії» загострить соціальний «біль» постраждалих груп населення, який неодмінно будуть експлуатувати політичні сили на конкурентній основі. Тому дослідження такого роду стануть ще більш актуальними для розуміння політичної свідомості післявоєнного суспільства.

Джерела

- Звіт про науково-дослідну роботу «Політична культура українського суспільства: тенденції і закономірності розвитку». (2005). Київ: Інститут соціології НАН України.
- Рахманов, О. (2024). Уявлення українців про політичне життя в повоєнний період у контексті перспективи поширення популізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 25–39. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.02.025>
- Резнік, О. (2023). Особливості авторитарних орієнтацій українців під час війни. *Сайт Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*, 3 серпня 2023. Взято з: <https://dif.org.ua/article/osoblivosti-avtoritarnikh-orientatsiy-ukraintsiv-pid-chas-viyni>
- Резнік, О. (2024). Популістські орієнтації українців під час повномасштабної війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 80–92. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.080>
- Резнік, О. (2025). Політичні наслідки травматичного досвіду українців у широкомасштабній війні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 43–60. <https://doi.org/10.15407/sociology2025.01.43>
- Семенюк, Т. (2024). Війна та авторитаризм: запит на «сильну руку» в Україні в умовах війни. *Агора. Журнал соціальних наук*, 2(1), 21–59. <https://doi.org/10.1234/2786-9202/2.1-21-59>
- Центр Разумкова. (2025). *Результати соціологічного опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова з 12 по 17 вересня 2025 року*. Взято з: <https://razumkov.org.ua/anons/rezultaty-sotsiologichnogo-opytuvannia-shcho-provodylosia-sotsiologichnoiu-služhboiu-tsentru-razumkova-z-12-po-17-veresnia-2025-roku>
- Шербак, М. (2006). Соціально-класові характеристики політичної культури в Україні: досвід застосування соціологічного тесту «Типи політичної культури». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 153–160.
- Alexseev, M.A., Dembitskyi, S. (2024). Geosocietal Support for Democracy: Survey Evidence from Ukraine. *Perspectives on Politics*, 22(4), 1077–1099. <https://doi.org/10.1017/S1537592724000422>
- Bakke, K.M., Dahl, M., Rickard, K. (2025). Conflict exposure and democratic values: Evidence from wartime Ukraine. *Journal of Peace Research*, 62(5), 1376–1392. <https://doi.org/10.1177/00223433251347769>
- Berinsky, A.J. (2009). *In Time of War: Understanding American Public Opinion from World War II to Iraq*. Chicago: University of Chicago Press.
- Davis, D.W., Silver, B.D. (2004). Civil Liberties vs. Security: Public Opinion in the Context of the Terrorist Attacks on America. *American Journal of Political Science*, 48(1), 28–46. <https://doi.org/10.2307/1519895>
- ESS ERIC – European Social Survey European Research Infrastructure. (2025). ESS11 – integrated file, edition 4.0. [Data set]. Sikt – Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. https://doi.org/10.21338/ess11e04_0
- ESS. (2022). *Ukrainian European Social Survey 2022*. Retrieved from: <https://europeansocialsurvey.org/about/resources/ukrainian-european-social-survey-2022>

- Fiedler, C. (2023). What Do We Know about How Armed Conflict Affects Social Cohesion? A Review of the Empirical Literature. *International Studies Review*, 25(3), viad030. <https://doi.org/10.1093/isr/viad030>
- Frederiksen, K., Laustsen, L. (2025). Interstate Conflict Increases the Appeal of Undemocratic Candidates. *British Journal of Political Science*, 55, e138. <https://doi.org/10.1017/S0007123425101014>
- Grosjean, P. (2014). Conflict and Social and Political Preferences: Evidence from World War II and Civil Conflict in 35 European Countries. *Comparative Economic Studies*, 56(3), 424–451. <https://doi.org/10.1057/ces.2014.2>
- Hall, J., Werner, K. (2022). Trauma and Trust: How War Exposure Shapes Social and Institutional Trust among Refugees. *Frontiers in Psychology*, 13, 786838. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.786838>.
- Hetherington, M.J., Suhay, E. (2011). Authoritarianism, Threat, and Americans' Support for the War on Terror. *American Journal of Political Science*, 55(3), 546–560. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2011.00514.x>
- KIIS. (2022). Democracy, Rights and Freedoms of Citizens and Media Consumption in Conditions of War. Results of the KIIS Survey for Opora, 17.08. 2022. Retrieved from: <https://opora.ua/en/viyna/24256-pid-chas-povnomasshtabnoyi-viini-v-ukrayini-zris-popit-na-silnu-ruku-shvidki-ta-strukturovani-novini-i-reguliuвання-mediaprororu-opituvannia-24256>
- KIIS. (2024). To what extent do Ukrainians consider Ukraine a democratic country and the priority of a democratic system. *Kyiv International Institute of Sociology. Press Releases and Reports*, 10.05.2024. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1406&page=1>
- Lai, B., Reiter, D. (2005). Rally 'Round the Union Jack? Public Opinion and the Use of Force in the United Kingdom, 1948–2001. *International Studies Quarterly*, 49(2), 255–272. <https://doi.org/10.1111/j.0020-8833.2005.00344.x>
- Liu, S.X. (2022). How war-related deprivation affects political participation: Evidence from education loss in Liberia. *Journal of Peace Research*, 59(3), 353–366. <https://doi.org/10.1177/00223433211019460>
- The analytical report “Democracy, Rights and Freedoms of Citizens and Media Consumption in Conditions of War”. (2022). [Published in July 2022]. Retrieved from: <https://opora.ua/en/viyna/24256-pid-chas-povnomasshtabnoyi-viini-v-ukrayini-zris-popit-na-silnu-ruku-shvidki-ta-strukturovani-novini-i-reguliuвання-mediaprororu-opituvannia-24256>

Отримано 10.12.2025

Прийнято до друку після рецензування 15.01.2026

Опубліковано 03.03.2026

References

- Alexseev, M.A., Dembitskiy, S. (2024). Geosocietal Support for Democracy: Survey Evidence from Ukraine. *Perspectives on Politics*, 22(4), 1077–1099. <https://doi.org/10.1017/S1537592724000422>
- Bakke, K.M., Dahl, M., Rickard, K. (2025). Conflict exposure and democratic values: Evidence from wartime Ukraine. *Journal of Peace Research*, 62(5), 1376–1392. <https://doi.org/10.1177/00223433251347769>
- Berinsky, A.J. (2009). *In Time of War: Understanding American Public Opinion from World War II to Iraq*. Chicago: University of Chicago Press.
- Davis, D.W., Silver, B.D. (2004). Civil Liberties vs. Security: Public Opinion in the Context of the Terrorist Attacks on America. *American Journal of Political Science*, 48(1), 28–46. <https://doi.org/10.2307/1519895>
- ESS ERIC – European Social Survey European Research Infrastructure. (2025) ESS11 – integrated file, edition 4.0 [Data set]. Sikt – Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. https://doi.org/10.21338/ess11e04_0.
- ESS. (2022). *Ukrainian European Social Survey 2022*. Retrieved from: <https://europeansocialsurvey.org/about/resources/ukrainian-european-social-survey-2022>

Fiedler, C. (2023). What Do We Know about How Armed Conflict Affects Social Cohesion? A Review of the Empirical Literature. *International Studies Review*, 25(3), viad030. <https://doi.org/10.1093/isr/viad030>

Frederiksen, K., Laustsen, L. (2025). Interstate Conflict Increases the Appeal of Undemocratic Candidates. *British Journal of Political Science*, 55, e138. <https://doi.org/10.1017/S0007123425101014>

Grosjean, P. (2014). Conflict and Social and Political Preferences: Evidence from World War II and Civil Conflict in 35 European Countries. *Comparative Economic Studies*, 56(3), 424–451. <https://doi.org/10.1057/ces.2014.2>

Hall, J., Werner, K. (2022). Trauma and Trust: How War Exposure Shapes Social and Institutional Trust among Refugees. *Frontiers in Psychology*, 13, 786838. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.786838>.

Hetherington, M. J., Suhay, E. (2011). Authoritarianism, Threat, and Americans' Support for the War on Terror. *American Journal of Political Science*, 55(3), 546–560. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2011.00514.x>

KIIS. (2022). Democracy, Rights and Freedoms of Citizens and Media Consumption in Conditions of War. Results of the KIIS Survey for Opora, 17.08. 2022. Retrieved from: <https://oporaus.org/en/viyana/24256-pid-chas-povnomashtabnoyi-viini-v-ukrayini-zris-popit-na-silnu-ruku-shvidki-ta-strukturovani-novini-i-reguliuвання-mediaproru-opituvannya-24256>

KIIS. (2024). To what extent do Ukrainians consider Ukraine a democratic country and the priority of a democratic system. *Kyiv International Institute of Sociology. Press Releases and Reports*, 10.05.2024. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1406&page=1>

Lai, B., Reiter, D. (2005). Rally 'Round the Union Jack? Public Opinion and the Use of Force in the United Kingdom, 1948–2001. *International Studies Quarterly*, 49(2), 255–272. <https://doi.org/10.1111/j.0020-8833.2005.00344.x>

Liu, S.X. (2022). How war-related deprivation affects political participation: Evidence from education loss in Liberia. *Journal of Peace Research*, 59(3), 353–366. <https://doi.org/10.1177/00223433211019460>

Rakhmanov, O. (2024). The perception of Ukrainians about political life in the post-war period and the prospects for the spread of populism. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 25–39. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.02.025> [=Рахманов 2024].

Report on the research project “Political Culture of Ukrainian Society: Trends and Patterns of Development”. (2005). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [=Звіт 2005].

Reznik, O. (2023). Features of Ukrainians' authoritarian orientations during the war. *Website of the Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation*, August 3, 2023. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/osoblivosti-avtoritarnikh-orientatsiy-ukraintyv-pid-chas-viyni> [=Резнік 2023].

Reznik, O. (2024). Populist orientations of Ukrainians during a full-scale war. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 80–92. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.080> [=Резнік 2024].

Reznik, O. (2025). Political consequences of the traumatic experience of Ukrainians in a large-scale war. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 43–60. <https://doi.org/10.15407/sociology2025.01.43> [=Резнік 2025].

Semeniuk, T. (2024). War and authoritarianism: the request for a «strong hand» in Ukraine during the conditions of war. [In Ukrainian]. *Agora. Social Sciences Journal*, 2(1), 21–59. <https://doi.org/10.1234/2786-9202/2.1-21-59> [=Семенюк 2024].

Shcherbak, M. (2006). Social-Class Characteristics of the Political Culture of Ukraine: Applying the Sociological Test “Types of Political Culture”. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 153–160. [=Шчербак 2006].

The analytical report “Democracy, Rights and Freedoms of Citizens and Media Consumption in Conditions of War”. (2022). [Published in July 2022]. Retrieved from: <https://oporaus.org/en/viyana/24256-pid-chas-povnomashtabnoyi-viini-v-ukrayini-zris-popit-na-silnu-ruku-shvidki-ta-strukturovani-novini-i-reguliuвання-mediaproru-opituvannya-24256>

The Razumkov Centre. (2025). *Results of a sociological survey conducted by the Razumkov Center's sociological service from September 12 to 17, 2025*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/anons/rezultaty-sotsiologichnogo-opytuvannia-shcho-provodylosia-sotsiologichnoiu-sluzhboiu-tsentru-razumkova-z-12-po-17-veresnia-2025-roku> [=Центр Разумкова 2025].

Received 10.12.2025

Accepted for publication after review 15.01.2026

Published 03.03.2026

ОЛЕКСАНДР РЕЗНИК

Динаміка підтримки авторитаризму в Україні до та після масштабного російського вторгнення: вплив травматичних подій воєнного часу

З початком повномасштабного російського вторгнення українці зіткнулися з викликом вимушеного обмеження політичного життя із властивими йому плюралізмом мас-медіа та конкурентними виборами. Потреба у сильному лідерстві спричинила ефект «згуртування навколо прапора». Основою емпіричного аналізу є порівняння суджень населення України, зокрема, тих, хто зазнав травматичних подій воєнного часу, щодо певної політичної системи та принципів державного врядування. Упродовж чотирьох років війни спостерігається феномен амбівалентного поєднання українцями підтримки демократичного устрою з одночасним схваленням авторитарних принципів урядування. За таких умов, прагнучи одночасно демократії та сильного лідерства, не обмеженого парламентом та процедурами, люди акумулюють сприятливе ціннісно-нормативне тло не стільки для встановлення авторитаризму, скільки для відтворення підтримки чергового різновиду популістського та персоналістського режиму. Разом із тим, за роки цієї війни поступово зростає частка українців, які сприймають негативно авторитарні ідеї. Припущення щодо впливу травм війни на зростання підтримки авторитаризму не справилися. Серед усіх груп, які зазнали певного виду травм, підтримка авторитаризму здебільшого не відрізняється за частотою від установок решти населення. Лише серед людей, які отримали поранення в результаті бойових дій, простежуються децю більші частки підтримки авторитаризму. Результати дослідження впливу травматичних наслідків війни на політичну свідомість під час тривання самої війни не дають підстави робити остаточні висновки. Лише за умов зникнення мобілізаційної «анестезії», коли загостриться соціальний «біль» травмованих людей, можна буде отримати об'єктивні відповіді щодо їхніх політичних прагнень.

Ключові слова: травма війни, підтримка авторитаризму, авторитарні установки, Україна

OLEKSANDR REZNIK

Dynamics of Ukrainian support for authoritarianism before and after the large-scale Russian invasion: the impact of traumatic wartime events

Following the start of the full-scale Russian invasion, Ukrainians were confronted with forced restrictions on political life, including its pluralistic media and competitive elections. The need for strong leadership led to the “rally around the flag” effect. The empirical analysis is based on a comparison of the opinions of the Ukrainian population, and in particular those who have experienced traumatic events during wartime, regarding a specific political system and principles of state governance. Throughout the four years of the ongoing war, Ukrainians have demonstrated a mixed attitude towards a democratic system, simultaneously approving of authoritarian principles of governance. In such circumstances, where

people are striving for both democracy and strong leadership that is not restricted by parliament or procedures, a favourable value-normative background is created, not so much for the establishment of authoritarianism, but rather for the reproduction of support for yet another variety of populist and personalist regime. At the same time, over the years of this war, the proportion of Ukrainians who perceive authoritarian ideas negatively has been gradually increasing. Assumptions about the impact of war trauma on the growth of support for authoritarianism have not been realised. Among all groups that have experienced trauma, the proportion of support for authoritarianism does not differ significantly from that of the rest of the population. Only among people who were wounded as a result of combat operations is there a slightly higher proportion of support for authoritarianism. Examining the impact of the traumatic consequences of war on political consciousness during the war itself does not allow us to draw definitive conclusions. Only when the mobilization “anesthesia” wears off and the social “pain” of traumatized people intensifies will it be possible to obtain objective answers regarding their political aspirations.

Keywords: war trauma, support for authoritarianism, authoritarian attitudes, Ukraine

ЛІНА МАЛИШ,

доктор соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія» (04070, Київ, вул. Волоська, 8/5)

LINA MALYSH,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor at the Department of Sociology, National University of Kyiv Mohyla Academy (8/5, Voloska St., Kyiv, 04070)

malysh.lina@ukma.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3155-3209>

Ексклюзія та громадянська участь у воєнний час: виміри, ризики та зв'язок¹

Необхідною умовою існування будь-яких систем, у тому числі й соціальних, є їхня стійкість — спроможність до самовідтворення під час спротиву зовнішнім загрозам. У періоди криз ця характеристика набуває особливої ваги для збереження соціуму, проявляючись у виконанні ним функцій протистояння, адаптації, підтримки та відновлення. У межах описаної перспективи розгляду національної стійкості у фокусі дослідницької уваги перебувають суспільні конфігурації — мінливі динамічні стани, утворювані взаємодіями індивідів у процесі розвитку системи та її масштабних змін (Дембіцький, 2025).

Одним з інструментів забезпечення стійкості українського суспільства впродовж російсько-української війни є участь населення в усіх сферах суспільного життя. Зокрема, громадянська участь (civic participation) становить сукупність форм активностей, скерованих на посилення адаптивних можливостей соціуму та сприяння спільному добробуту. Конфігурації громадянської участі, які при цьому утворюються, спрямовані на інституційну самоорганізацію, стратегією якої є нормалізація стану соціальної системи загалом.

Попри те, що активні студії участі розпочалися ще в 1960-х роках, наразі відсутнє стале визначення змісту цього терміна. Поряд із ним доволі часто звертаються до понять соціальної активності (social activity), соціальної інтеграції (social integration) та соціального включення (social inclusion), які подекуди живають як його синоніми (Koster, Nakken, Pijl, van Houten, Lutje Spelberg,

¹ Матеріал підготовлено завдяки фінансуванню за напрямом використання бюджетних коштів «Підтримка пріоритетних для держави наукових досліджень і науково-технічних (експериментальних) розробок» бюджетної програми КПКВК 6541230. Наукова робота «Національна стійкість України під час російсько-української війни: суспільні конфігурації».

2008). Крім того, чимало досліджень соціальної зумовленості громадянської участі (Barrett, Brunton-Smith, 2014; Cnaan, Park, 2016) не дають комплексної відповіді на питання щодо параметрів її зв'язку з іншими формами соціального залучення, яке набуває особливої актуальності у воєнний час.

Кризові явища, до яких належить війна, характеризуються негативними наслідками для соціальної системи, зокрема підвищенням рівнів виключення та депривації, що, своєю чергою, може обмежувати населення у втіленні громадянських ініціатив. Таким чином, комплексний розгляд громадянської участі передбачає звернення не лише до її власних конфігурацій, а й до характеристик ексклюзії як фону її розгортання, що накладає відбиток на коло потенційних дій індивідів.

Отже, метою цієї статті є з'ясування параметрів та ризиків громадянської участі та ексклюзії в українському соціумі, а також зв'язку між участю та ексклюзією. Емпіричною основою розвідки слугує масив даних соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України за 2024 рік ($N = 4101$). Його генеральну сукупність становить доросле населення України, яке мешкає на контрольованих урядом територіях і користується смартфонами. Статистична похибка вибірки за довірчої ймовірності 95% сягає 1,5%, дизайн-ефект дорівнює 1,1 (Дембіцький, 2024).

Соціальна ексклюзія в українському соціумі

Поняття ексклюзії та інклюзії здебільшого використовують для позначення протилежних полюсів на біполярних шкалах можливостей індивідів досягати вищих позицій соціальних ієрархій і володіти значною кількістю дефіцитних ресурсів (Marlier, Atkinson, 2010; Nekoei, Sinn, 2021; Carrino, Farnia, Giove, 2024). Згідно з іншим, менш поширеним підходом, ці терміни не є антонімічними, оскільки позначають феномени з відмінним механізмом виникнення та відтворення (Silver, 2010: p. 193).

З огляду на складність феномену ексклюзії, виокремлюють низку її вимірів, передусім виключення з економічного життя (economic exclusion), зі сфери соціальних послуг (exclusion from social services), а також із громадянського та суспільного життя (exclusion from civic and social life) (UNDP, 2011). Водночас можливе звуження цього переліку і фокусування на одному (Оксамитна, Хмелько, 2004) чи кількох вимірах (UNDP Ukraine, 2011), ключовим з яких, однак, є економічний.

Для характеристики ексклюзії вживають два головні показники: рівень (level) — частка тих, хто потерпає від ексклюзії, та глибина (depth) — середня кількість проявів ексклюзії, з якими індивіди стикалися (UNDP, 2011: pp. 35–37). В емпіричних дослідженнях було виявлено три групи чинників ексклюзії: індивідуальні ризики (individual risks) — характеристики осіб на кшталт статі, віку, гендеру, мови, здоров'я, освіти, доходів тощо (UNDP, 2011: pp. 42–47); драйвери (drivers of exclusion) — соціальне середовище індивідів, утворюване структурами та інституціями, цінностями, поведінковими практиками, а також політиками (UNDP, 2011: pp. 49–66); локальний контекст (local context) — набір

соціоекономічних чинників, що є тлом для решти груп чинників (UNDP, 2011: pp. 67–74).

Під ексклюзією в цьому дослідженні розумілися доступність індивідам благ і можливостей, необхідних для задоволення їхніх основних потреб. Вона вимірювалась на підставі розширеної 20-пунктної версії опитувальника Інтегрального індексу соціального самопочуття¹, розробленого Євгеном Головахою та Наталією Паніною, де містились запитання щодо достатності індивідам таких благ: вміння жити у нових суспільних умовах; здоров'я; робота, що підходить; необхідний одяг; добротне житло; сучасні економічні знання; упевненість у своїх силах; необхідна медична допомога; модний та красивий одяг; необхідні меблі; сучасні політичні знання; рішучість у досягненні своїх цілей; юридична допомога для захисту своїх прав та інтересів; можливість повноцінно проводити відпустку; можливість мати додатковий заробіток; можливість купувати найнеобхідніші продукти; ініціатива і самостійність у розв'язанні життєвих проблем; повноцінне дозвілля; можливість працювати з повною віддачею; можливість харчуватися відповідно до своїх смаків; можливість дати дітям повноцінну освіту. Для відповіді на запитання була передбачена шкала: 1 — не вистачає; 2 — важко сказати, вистачає чи ні; 3 — вистачає; 4 — не цікавить. Таким чином, змінні переліку стосувалися економічної ексклюзії, а також виключення зі сфери соціальних послуг. Попри відсутність індикаторів ексклюзії з громадянського та соціального життя, в опитувальнику були наявні показники рівня особистісних якостей, знань та вмінь, важливих для ефективних соціальних взаємодій.

Розроблення інструменту для вимірювання ексклюзії здійснювалося у три етапи. На першому було відібрано сукупність благ та можливостей, які задовольняли трьом вимогам. По-перше, вони мали бути важливими — тобто на відсутність зацікавленості у них мали вказувати менш як 10% опитаних. По-друге, ресурс чи можливість не мали бути загальнодоступними — відповідно, більш як 30% опитаних мали відзначати його нестачу. По-третє, запитання щодо доступності благ і можливостей мали бути застосовними для всіх категорій населення. Так, можливість дати освіту своїм дітям не буде стосуватися категорії осіб без дітей, а питання щодо трудової діяльності — осіб поза ринком праці, а отже, відповідні запитання належало вилучати при формуванні вимірювального інструменту. У результаті відбору було одержано перелік із семи благ, до якого увійшли здоров'я, хороше житло, необхідна медична допомога, рішучість у досягненні своїх цілей, можливість повноцінно проводити відпустку, повноцінне дозвілля та можливість харчуватися відповідно до своїх смаків.

На другому етапі значення змінних, які відображали достатність перелічених ресурсів за шкалою від 1 до 3², було квантифіковано засобами оптимального шкалювання. На одержаних змінних було проведено факторний аналіз³,

¹ У масиві 2024 року до неї було додано запитання щодо можливості дати дітям повноцінну освіту.

² Альтернативу «не цікавить» розглядали як пропущене значення.

³ Факторний аналіз методом головних компонентів, КМО = 0,784, критерій сферичності Бартлета значимий на рівні $p < 0,001$.

у перебігу якого було одержано однофакторне рішення. Оскільки індикатор достатності рішучості у досягненні своїх цілей мав найменше факторне навантаження й, до того ж, найслабше корелював із рештою змінних, його було видалено з фінального переліку індикаторів, вжитого для побудови показника ексклюзії¹. У цілому, відібрані змінні у своїй сукупності давали змогу описати ексклюзію у вимірах доступності індивідам головних вітальних ресурсів, необхідних для повноцінного життя.

На третьому етапі було побудовано показники рівня та глибини ексклюзії. Глибина ексклюзії відображала кількість недоступних респондентам благ зі списку з шести позицій. Рівні ексклюзії та інклюзії визначалися як частки осіб, яким доступна певна кількість благ або можливостей (табл. 1).

Таблиця 1

Операціоналізація ексклюзії та інклюзії

Запитання	Виміри	Розмірності
Чого з наведеного Вам не вистачає? • Здоров'я • Хорошого житла • Необхідної медичної допомоги • Можливості повноцінно проводити відпустку • Повноцінного дозвілля • Можливості харчуватися відповідно до своїх смаків	Ексклюзія	Нестача 5–6 благ або можливостей із переліку
	Часткова ексклюзія / інклюзія	Нестача 2–4 благ або можливостей із переліку
	Інклюзія	Нестача 0–1 блага або можливостей із переліку

З-поміж шести благ і можливостей респонденти найчастіше відзначали проблеми з рекреацією: повноцінного проведення відпустки бракувало 69,1% опитаних, а дозвілля — 53,6%, тоді як на їхню достатність вказали лише 9,8% та 17,8% респондентів відповідно. Доступність решти ресурсів виявилася вищою: здоров'я та медичної допомоги не вистачало 47,9% і 42,2% респондентів, а житла та можливості харчуватись за смаком — 38,1% і 38,9% відповідно. При цьому для двох перших було властивим переважання частки депривованих (на 22,8% та 13,4%), тоді як для останньої пари вона приблизно дорівнювала частці задоволених.

З урахуванням того, що чотири позиції з шести у списку ексклюзивних благ і можливостей стосувалися задоволення вітальних потреб, глибина ексклюзії була значною: середня кількість ресурсів, брак яких відчували індивіди, становила 2,9 за стандартного відхилення 1,78, а медіана дорівнювала 3. Це підтверджується і тим, що глибина інклюзії виявилася доволі невисокою — середнє становило 1,59 (стандартне відхилення 1,55), медіанне значення взагалі становило лише 1.

Щодо рівня ексклюзії, то частка ексклюзованих досягала 21,4%, і на додачу частка осіб, у яких глибина ексклюзії була максимальною — їм не вистачало усіх шести ресурсів — становила 8,3%. Однак і відсоток інкльюзованих був приблиз-

¹ Одержаний фактор пояснював 39,6% загальної дисперсії.

но таким самим, сягаючи 24,5%, а тих, хто не маркував жоден із шести ресурсів як недостатній, виявилося 11,4%. Решта індивідів (54,1%) займали проміжну позицію між полюсами шкали ексклюзії–інклюдії.

Таким чином, загалом можна констатувати досить істотні глибину та рівень ексклюзії. Водночас, попри фіксацію доволі суттєвого обсягу найбільш уразливої категорії ексклюзованих, він урівноважувався категорією інклюдованих.

Додаткову характеристику ексклюзії, поряд із її глибиною та рівнем, становить її варіативність серед різних соціальних категорій. Інструментарій дослідження уможлилював розгляд лише індивідуальних характеристик, які могли б зумовлювати ймовірність ексклюзії — так званих ризиків. В емпіричних розвідках було визначено належність до таких характеристик статі, віку, релігійної належності, освіти, місця проживання, етнічності, мови та інших соціодемографічних параметрів (UNDP, 2011: pp. 42–47). Відповідно до наявних у масиві даних, у розвідці тестували такі з них: стать (чоловіча або жіноча), вік (три категорії: [18–35]; [35–50]; [50+]), освіта (відсутня або наявна вища освіта), економічна депривація (бідні; з середніми доходами; заможні¹); зайнятість (зайнятий або незайнятий); місце проживання (обласний центр; інше місто області; селище міського типу; село), регіон (Захід, Центр, Південь, Схід).

Для визначення ризиків належності до категорії ексклюзованих було побудовано логістичну регресію із застосуванням дихотомії «відсутність ексклюзії — ексклюзія» як залежної змінної². У результаті до фінального переліку ризиків увійшли стать, вік, освіта, економічна депривація та регіон. Перелічені предиктори пояснювали 16,3%³ варіативності залежної змінної, точність прогнозу по категоріях становила 65,2% (64,8% для неексклюзованих та 65,6% для ексклюзованих), параметри моделі подано у таблиці 2.

Як видно з оцінок моделі, найбільші шанси потрапити до категорії ексклюзованих мають жінки середнього віку без вищої освіти із середніми або низькими доходами, які мешкають у Східному регіоні. Зауважимо, що якщо жінки та особи без вищої освіти традиційно належать до вразливих категорій (Pantazis, Ruspini, 2006; Cuesta, López-Noval, Niño-Zarazúa, 2024), то відсутність відмінностей між найстаршою та наймолодшою віковими групами ґрунтується передусім на тому, що серед перших спостерігаються найвищі частки самоексклю-

¹ Рівень економічної депривації визначався на підставі запитань щодо необхідності економити на таких благах, як: продукти харчування; оплата комунальних послуг; бюджетні електроприлади; нова велика побутова техніка; дорогі товари. До бідних відносили тих, хто міг дозволити собі щонайбільше купівлю харчів; до осіб із середніми доходами — тих, хто не економив на оплаті комунальних послуг і/або бюджетних електроприладах, але економив на дорожчих товарах та послугах; заможними вважали респондентів, які могли дозволити собі нову велику побутову техніку та/або решту дорогих товарів на кшталт машини, квартири чи земельної ділянки.

² До тих, хто не належить до ексклюзованих, включали інклюдованих та частково ексклюзованих/інклюдованих. З огляду на відносно невелику частку ексклюзованих задля точності прогнозу значення залежної змінної було зважено таким чином, щоб збалансувати відсотки ексклюзованих та неексклюзованих (вагові коефіцієнти становили: для ексклюзованих = 3, для неексклюзованих = 1).

³ За критерієм Нагелкерка.

зованих, які декларують відсутність зацікавленості навіть у базових ресурсах і можливостях. Натомість регіональні відмінності віддзеркалюють те, наскільки певні території постраждали від наслідків воєнних дій, зокрема заподіяних регулярними обстрілами. При цьому відмінності у співвідношеннях шансів є найвищими для показника економічної депривації — у бідних вони у 7,2 раза вищі, ніж у заможних, тоді як для осіб із середніми доходами така різниця майже втричі менша ($OR = 2,7$).

Таблиця 2

Ризики ексклюзії, параметри моделі

Параметр	<i>B</i>	Стандартна похибка	Вальд	<i>df</i>	Значимість	<i>Exp(B)</i>
Константа	-1,632	0,134	148,919	1	0,000	0,195
Стать	-0,255	0,059	18,813	1	0,000	0,775
Вік:			48,634	2	0,000	
<i>18–35 років</i>	-0,059	0,076	0,613	1	0,434	0,943
<i>36–50 років</i>	0,370	0,064	33,822	1	0,000	1,448
Регіон:			18,973	3	0,000	
<i>Захід</i>	-0,359	0,087	17,237	1	0,000	0,698
<i>Центр</i>	-0,115	0,069	2,784	1	0,095	0,891
<i>Південь</i>	-0,241	0,104	5,363	1	0,021	0,786
Освіта	0,276	0,057	23,585	1	0,000	1,318
Економічна депривація:			442,075	2	0,000	
<i>Бідні</i>	1,978	0,119	275,793	1	0,000	7,231
<i>Середні доходи</i>	0,985	0,121	66,202	1	0,000	2,678

Примітки: у моделі визначаються шанси потрапити до категорії ексклюзованих. Референтні категорії змінних моделі: для статі — жінка; для віку — 51+; для регіону — Схід; для освіти — вища; для економічної депривації — заможні.

Таким чином, з-поміж ризиків ексклюзії економічне становище і лишається одним із найвагоміших, а бідні, очікувано, є найуразливішою категорією. Водночас можна припустити, що прогностичні можливості моделі підвищилися б за умов додавання до переліку відсутніх наразі у масиві предикторів змінних, що описують особливості позиції індивідів у воєнний час.

Громадянська участь населення України

Поняття участі вказує на залучення індивідів та внесок до різних сфер соціального життя (Newton, Giebler, 2008). У сучасних емпіричних дослідженнях виокремлюють три основні форми участі: політичну (political participation), громадянську (civic participation) та соціальну (social participation), — відповідно до

сфер, де вона розгортається. Своєю чергою, у їхніх межах виокремлюються різновиди, на яких фокусується дослідницька увага, наприклад: популярним напрямом студій політичної участі є звернення до інформаційного активізму (information activism) (Halupka, 2016) і, зокрема, академічного активізму (academic activism) (Costas et al., 2025); у громадянській участі вирізняються дослідження волонтерства (volunteering) (Fedinec, 2023), а також підтримки та допомоги іншим (supporting-helping individuals) (Снаан, Park, 2016)¹; у соціальній участі акцент робиться на особливостях її перебігу серед певних категорій осіб (Hashidate et al., 2021).

Позаяк ідеться про ефективне функціонування соціуму за війсьних часів — увагу в цій статті звернено саме на громадянську участь, яку в цьому дослідженні визначали як сукупність форм активності, спрямованих на подолання негативних наслідків війни та посилення здатності соціуму до спротиву агресії.

Наразі існує низка підходів до виокремлення структурних елементів різних форм участі, в тому числі, громадянської, відображених у широкому спектрі їхніх вимірювальних моделей. Поряд з індикаторами поведінкових проявів участі, які становлять її основу, дослідники також використовують оцінки її самоефективності (Weber et al., 2024), атитюдів (Doolittle, Faul, 2013) чи зацікавленості нею (Gyan, 2021).

У вітчизняній науці наголос робиться на поведінкових проявах громадянської участі (Бекешкіна, 2019; Дембіцький, 2019b; Резнік, 2019), оцінці самоефективності громадянської активності (Дембіцький, 2019a) та характеристики суб'єктів її здійснення (Любива, 2019).

Варто зазначити, що поведінка індивідів, яка є ключовим елементом участі, залежить від ступеня розуміння сфери, де вона відбувається, та викликає у індивіда певний емоційний відгук. З огляду на узгодженість перелічених фасетів у вимірювальних моделях, побудованих на первинних даних (Park, Hong, 2025), громадянська участь надалі розглядалася саме як багатовимірна. Комплексне вимірювання громадянської участі у цьому дослідженні передбачало звернення до її чотирьох структурних елементів: когнітивного, що стосується обізнаності про певну сферу; афективного, який відображає її сприйняття; статусного, який вказує на належність індивіда до інституцій, що її регулюють, а також поведінкового, який фіксує активність індивіда. Вказаний підхід до виокремлення структурних елементів участі апробовано також у розвідці Ю. Савельєва (Савельєв, 2013: с. 79).

Звідси когнітивний елемент громадянської участі стосувався обізнаності про ситуацію у країні; афективний — відчуття відповідальності за неї; статусний фіксував факт належності індивіда до категорій населення, утворення яких зумовлене війною, а поведінковий включав перелік конкретних дій індивідів у війсьних умовах (табл. 3).

¹ Варто відзначити, що студії поширення у соціумі певних форм допомоги за своїм змістом пов'язані з вивченням очікувань населення щодо них та їхнього зв'язку із суспільно-політичними орієнтаціями індивідів. Прикладом ґрунтового дослідження такого напрямку є робота В. Степаненка (Степаненко, 2025).

Операціоналізація громадянської участі

Елемент	Запитання	Виміри	Категорії
Когні- тивний	Як часто Ви перевіряєте новини про події в країні?	Низький рівень	<ul style="list-style-type: none"> • Майже не перевіряю • Кілька разів на тиждень
		Високий рівень	<ul style="list-style-type: none"> • 1–2 рази на день • 3–5 разів на день • Майже щогодини
Афек- тивний	«Те, що станеться з Україною у майбутньому, — це не моя проблема, нехай інші хвилюються за це» – це схоже чи не схоже на Вас?»	Низький рівень	<ul style="list-style-type: none"> • Дещо схоже на мене • Дуже схоже на мене
		Високий рівень	<ul style="list-style-type: none"> • Зовсім не схоже на мене • Мало схоже на мене
Статус- ний ¹	Чи належите Ви до перелічених категорій?	Суттєво заторкнула війна	<ul style="list-style-type: none"> • Військовослужбовець • Виїхав з тимчасово окупованих територій на контрольовані Україною • Проживає на деокупованих територіях • Після вторгнення виїжджав за кордон, але повернувся в Україну
		Помірно заторкнула війна	<ul style="list-style-type: none"> • Після вторгнення не виїжджав за кордон
		Не заторкнула війна	<ul style="list-style-type: none"> • До жодної з категорій не належав
Поведінко- вий ²	Що з переліченого Ви робите зараз?	Цивільна допомога	<ul style="list-style-type: none"> • Переказ коштів на ЗСУ • Допомога цивільним, які постраждали від війни за місцем свого проживання • Волонтерська діяльність на користь ЗСУ у вільний час; • Волонтерська діяльність на користь ЗСУ і в робочий час
		Військова допомога	<ul style="list-style-type: none"> • Допомога цивільним, постраждалим від війни, виїжджаючи у зони біля лінії фронту • Виготовлення зброї для ЗСУ • Перебування у ЗСУ на тилівій посаді поодаль від лінії фронту • Перебування у ЗСУ на тилівій посаді близько лінії фронту • Перебування у ЗСУ на бойовій посаді
		Відсутність допомоги	<ul style="list-style-type: none"> • Жодна з перелічених форм активності

¹ До категорії «помірно заторкнутих війною» було включено тих, хто вказав лише альтернативу «після вторгнення не виїжджав за кордон».

² До категорії «цивільна допомога» належали ті, хто обирав у відповідь на запитання виключно форми цивільної допомоги, до категорії «військова допомога» відносились ті, хто відзначив хоча б одну з її форм.

Характеризуючи елементи громадянської участі, передусім відзначимо власний 67,9% респондентів її високий когнітивний рівень, за якого модальна частота перегляду новин сягала 1–2 рази на день (36,3%). Натомість удвічі менше опитаних (32,1%) демонстрували низьку когнітивну залученість, і 12,1% серед них майже не стежили за новинами.

Афективна складова участі теж була очікувано високою. Зовсім не підтримували перекладання відповідальності за долю країни на інших 66,3% респондентів, а ще 22,3% виказували незначну схильність до цього. Лише 6,3% більш-менш категорично визнавали, що про неї мають хвилюватись інші, а 5,2% не мали певної думки з цього питання.

Що ж до статусного елементу участі, то 9,7% опитаних наслідки війни жодним чином не заторкнули. З-поміж категорій, утворення яких зумовлене військовими діями, респонденти найчастіше ідентифікували себе як осіб, які не полишали кордонів країни (76,5%), здебільшого обираючи тільки цей пункт із переліку (68,6%). Однак слід зауважити, що й до початку війни істотна частка населення не перетинала кордону: за даними Інституту соціології НАНУ, у 2021 році 54,6% респондентів повідомляли, що жодного разу не користувалися можливостями безвізового відвідування країн ЄС.

Територіально війна позначилася на долі невеликої частини респондентів: приблизно по 7% опитаних або виїжджали з окупованих територій, або повернулись до України після виїзду за кордон, а 2,9% мешкали на деокупованих територіях. У лавах ЗСУ перебували ще 5,7% опитаних, проте слід зауважити, що частка буде заниженою через низьку доступність для опитувань категорії військових, зокрема й через те, що частина з них безпосередньо залучені до ведення бойових дій.

Нарешті, з-поміж поведінкових стратегій реагування населення на ситуацію основну становили перекази коштів на користь ЗСУ (56,4%), далі йшли допомога постраждалим цивільним (17,9%), волонтерство у вільний (11,1%) та в робочий (5,3%) час. Інші форми діяльності, тісно пов'язані з воєнними операціями (виготовлення зброї, різні посади у ЗСУ, допомога постраждалим цивільним біля лінії фронту), згадували лише 1–2% респондентів. Ще 24,7% осіб не вдавались до активних дій, які б могли вплинути на перебіг подій.

Отже, з-поміж елементів громадянської участі афективний був найбільш яскраво виражений: 93,4% опитаних зазначали, що відчувають відповідальність за майбутнє країни. Достатньо високим виявився і когнітивний рівень участі — майже не цікавилися подіями лише 12% респондентів. І хоча війна відчутною мірою зачепила лише близько п'ятої частини респондентів, більшість із них активно долучалися до підтримки країни, зосереджуючись переважно на формах цивільної допомоги (67,1%).

Надаючи комплексну характеристику громадянської участі населення, відзначимо, що її ключовим елементом виявився поведінковий, з яким — хоча й не надто щільно — були пов'язані решта складових. Так, для поведінкового елементу та решти трьох фіксувалися слабкі значимі зв'язки (значення критерію V Крамера варіювало у межах $[0,123; 0,207]$, $p < 0,001$). Щільність зв'язку між когнітивним, афективним і статусним елементами була вкрай низькою або ж зага-

лом він не був значимим¹. Тобто статус не зумовлював певних афектів чи рівня інформаційного залучення, так само як емоційна складова не залежала від рівня обізнаності про ситуацію.

Для визначення ключових конфігурацій громадянської участі було розглянуто комбінації вимірів її окремих елементів. У класифікації через слабкі диференціювальні можливості не було використано афективний елемент, оскільки низька емоційна участь спостерігалася лише у 6,3% респондентів, а ще 5,2% опитаних неможливо було класифікувати через невизначеність позиції. Також було об'єднано тих, кого війна незначною мірою зачепила, з тими, кого вона зовсім не зачепила, через незначний обсяг останньої категорії (9,7%). Не було класифіковано лише 2% опитаних, які не змогли чітко означити свою поведінку через віднесення її до певного пункту віяла відповідей.

Загалом було одержано типологію, яка включала 12 категорій, по 4 для кожного типу поведінки (табл. 4). Попри невелику загальну кількість осіб, які надавали військову допомогу, цю категорію не було об'єднано з іншими формами допомоги через її специфічний характер, а також важливість для розуміння всієї повноти конфігурацій участі.

Таблиця 4

Конфігурації громадянської участі

Статусний елемент	Поведінковий елемент					
	Утримання від допомоги		Цивільна допомога		Військова допомога	
	Когнітивний елемент		Когнітивний елемент		Когнітивний елемент	
	Низька поінформованість	Висока поінформованість	Низька поінформованість	Висока поінформованість	Низька поінформованість	Висока поінформованість
Суттєво заторкнула війна	I 1,9%	II 3,1%	V 3,3%	VI 8,6%	IX 1,7%	X 2,9%
Помірно заторкнула війна + не заторкнула війна	III 8,8%	IV 11,3%	VII 15,3%	VIII 40,3%	XI 0,9%	XII 1,8%

Примітки: Римськими цифрами позначено конфігурацію участі.

У таблиці наведено валідні відсотки осіб, які мають певну конфігурацію участі.

Як видно з таблиці, найбільш типові конфігурації громадянської участі утворювали надавачі цивільної допомоги, які не зазнали взагалі чи зазнали помірного впливу війни, маючи при цьому або значну обізнаність про ситуацію (VIII конфігурація, 40,3%), або низьку поінформованість про неї (VII конфігурація, 15,3%). Третьою за розміром виявилась IV конфігурація, утворена пасивними індивідами, які не відчували суттєвих наслідків війни, але були в курсі подій у країні (11,3%).

¹ Значення V Крамера для пар не перевищувало 0,04, а для статусного й афективного елементів він був незначимим.

Також за чисельністю вирізнялися з-поміж інших ще дві протилежні за своїми характеристиками конфігурації. III включала пасивних, низько залучених когнітивно та статусно осіб (8,8%), а VI, навпаки, була утворена тими, хто долучався до цивільної допомоги, суттєво потерпівши від війни та регулярно відстежуючи стан справ (8,6%).

Військова допомога, яка мала обмежене поширення через свої організаційні особливості, здебільшого була властива високо залученим інформаційно особам, яких війна суттєво заторкнула — X конфігурація (2,9%). Натомість найменш поширеною конфігурацією надання військової допомоги, угрунтованої на низьких рівнях когнітивного та статусного залучення, була XI (0,9%).

Зауважимо, що попри те, що більшість населення презентувала конфігурації участі, пов'язані з активною поведінковою стратегією, відносно численними виявилися і представники пасивних — III (8,8%) та VI (11,3%) конфігурації, — спільним для яких було включення осіб, яких наслідки війни значною мірою не зачіпали.

Отже, основні конфігурації участі населення були пов'язаними зі значним когнітивним залученням і стратегіями посиленої допомоги, які формувалися внаслідок радше істотного афективного залучення, аніж впливу реального досвіду переживання наслідків війни.

Ексклюзія та громадянська участь

Ті чи ті форми залучення індивідів до соціального життя, їхній рівень та інтенсивність зумовлені низкою чинників. Так, згідно з ресурсною гіпотезою (resource hypothesis), активність долучення індивідів до інституціалізованих взаємодій у різних сферах соціального життя пов'язана з обсягами наявних у них ресурсів і доступних можливостей (Lancee, Van de Werfhorst, 2012; Karakoc, 2013). Звідси можна припустити, що громадянська участь населення України також буде зумовлена рівнем ексклюзії серед нього. Тим паче, що статистичні дані вказують на невтішний тренд погіршення економічного забезпечення населення за роки війни. Згідно з висновками розвідки Інституту демографії та проблем якості життя НАН України, за період з 2021-го до 2023 року відбулося зростання монетарної бідності — частка домогосподарств, де середньодушовий дохід був нижчим за фактичний прожитковий мінімум, підвищилася від 20,6% до 35,5%. Так само збільшилася від 32,2% до 41,1% частка домогосподарств, які декларували неспроможність купувати найнеобхідніше (ЮНІСЕФ, 2024: с. 24).

Для тестування припущення про ресурсну зумовленість громадянської участі спочатку було перевірено існування зв'язку між її чотирма елементами та рівнем ексклюзії¹, а також економічною депривацією², яка спричинювала ексклюзію. Відповідно до значень критерію *V* Крамера, ресурсні обмеження були

¹ Змінна включає три категорії: ексклюзія; часткова ексклюзія / інклюдія; інклюдія, детально описані вище в рамках операціоналізації поняття.

² Змінна включає три категорії: бідні; особи з середніми доходами; заможні. Її побудову розглянуто при описі чинників соціальної ексклюзії.

пов'язані з ключовим елементом участі — поведінковим. Водночас щільність зв'язку виявилася вельми невисокою: для економічної депривації V Крамера становив 0,123 ($p < 0,001$), а для ексклюзії — дорівнював 0,058 ($p < 0,001$). Для решти пар змінних величина V Крамера не перевищувала 0,047 або й загалом була незначимою.

Надалі для зіставлення сили впливу ресурсних обмежень на поведінковий аспект громадянської участі було побудовано логістичну регресію ризиків пасивної поведінки. Залежну змінну моделі становив тип поведінки¹, а перелік її незалежних змінних відтворював наведений вище перелік ризиків ексклюзії (стать, вік, освіта, зайнятість, місце проживання, регіон, економічна депривація), проте тут до них додавався також і рівень ексклюзії.

Фінальна модель включала такі ризики пасивної поведінки: стать, регіон, освіта, зайнятість, економічна депривація та ексклюзія, які пояснювали 11,6%² варіативності залежної змінної. Точність прогнозу по категоріях сягала 63,5% (68,5% для надавачів допомоги та 58,2% для тих, хто її не надавав); параметри моделі наведено у таблиці 5.

Таблиця 5

Ризики пасивної поведінки, параметри моделі

Параметр	B	Стандартна похибка	Вальд	df	Значимість	$Exp(B)$
Константа	-0,072	0,122	0,351	1	0,554	0,930
Стать	0,226	0,060	14,285	1	0,000	1,254
Регіон:			46,128	3	0,000	
Захід	-0,571	0,088	41,809	1	0,000	0,565
Центр	-0,298	0,070	17,989	1	0,000	0,743
Південь	-0,103	0,103	0,991	1	0,319	0,902
Освіта	0,263	0,059	20,177	1	0,000	1,301
Зайнятість	-0,789	0,061	169,260	1	0,000	0,454
Економічна депривація:			55,462	2	0,000	
Бідні	0,581	0,099	34,148	1	0,000	1,787
Середні доходи	0,166	0,097	2,932	1	0,087	1,181
Рівень ексклюзії:			15,622	2	0,000	
Ексклюзія	0,349	0,089	15,570	1	0,000	1,418
Часткова ексклюзія/інклюдія	0,170	0,074	5,327	1	0,021	1,185

Примітки: У моделі визначаються шанси потрапити до категорії пасивних.

Референтні категорії змінних моделі: для статі — жінка; для регіону — Схід; для освіти — вища; для зайнятості — незайнятий; для економічної депривації — заможні; для рівня ексклюзії — інклюдовані.

¹ Залежна змінна мала дві категорії: надавачів допомоги (як цивільної, так і військової) й тих, хто її не надавав. З огляду на відносно невелику частку осіб, які не надавали допомогу, значення змінної було зважено таким чином, щоб збалансувати відсотки активних і пасивних (вагові коефіцієнти становили: для активних 1, для пасивних 3).

² Згідно з критерієм Нагелкерка.

Інтерпретуючи параметри моделі, передусім відзначимо часткове підтвердження ресурсної гіпотези. Попри те, що ексклюзія та економічна депривація зберігають свою значимість як предиктори пасивної поведінки за умов контролю їхнього впливу соціодемографічними чинниками, їхні пояснювальні можливості є доволі низькими. Відповідно до змін значення R^2 , додавання цих чинників до моделі підвищує її прогностичну якість приблизно на 1%.

Загалом шанси бути пасивними підвищуються у незайнятих чоловіків без вищої освіти зі Східного регіону, які мають низькі доходи та є частково або повністю ексклюзованими. Інтерпретуючи одержані дані під кутом зору ресурсної гіпотези, можемо спостерігати більшу схильність до пасивності серед уразливіших категорій. Виняток становлять жінки, для яких, очевидно, вагомим чинником є вищий, аніж у чоловіків, рівень емпатії, а отже, і схильності до надання допомоги (Chen, Lu, Liu, Lin, 2014).

Найсильніші відмінності у шансах потрапити до категорії тих, хто не надає допомогу, спостерігаються для незайнятих, у яких вони у 2,2 рази більші, аніж у тих, хто працював на момент опитування ($OR = 0,454, p < 0,001$).

Звертаючись до часток ексклюзованих серед представників описаних раніше конфігурацій громадянської участі, зазначимо, що значимі розбіжності ($p < 0,001$), наявні для II та VII (33,9% проти 16,8%). Тобто серед пасивних опитаних з високим когнітивним та статусним залученням відсоток виключених майже вдвічі більший, аніж серед активних, які мало обізнані у ситуації та не зазнали суттєвого впливу війни.

Для економічної депривації ці розбіжності були дещо чіткішими: для всіх чотирьох конфігурацій пасивної поведінки відсоток бідних виявився вищим, аніж у VIII конфігурації (цивільна допомога інформаційно залучених індивідів, яких слабо або взагалі не заторкнула війна) та у надавачів військової допомоги (крім XI конфігурації з низьким когнітивним і статусним залученням) — відповідні частки становили 60,6–65,7% у перших проти 28,9–40% у других ($p < 0,001$).

Назагал порівняння представників різних конфігурацій участі за рівнем депривації та ексклюзії вказує на існування тенденції звуження поля діяльності внаслідок низької ресурсної бази, однак ця тенденція була помітно виразнішою у разі звернення до економічної депривації, аніж до ексклюзії. Поясненням цього можуть бути гірші диференціальні можливості показника ексклюзії через опертя на суб'єктивне сприйняття нестачі блага чи можливості, яке набуває більшої гостроти в разі суттєвого погіршення життєвих умов під час війни.

Отже, підсумуємо, що обмеженість ресурсів, яка у военний час може підвищуватися, все ж не надто сильно зумовлює участь. Високе афективне залучення утворює підґрунтя для формування мотивації для активних дій індивідів з різними можливостями, що є значною перевагою мобілізації зусиль населення у военний час.

Водночас простежуються тренди відсторонення від надання допомоги тих, чия ресурсна база є слабкою, дещо яскравіші, якщо йдеться про економічну

депривацію, аніж про ексклюзію. Ризики відсторонення від громадянської участі вказаних вразливих категорій можуть поглиблюватися із плином часу через подальше виснаження ресурсної бази.

Висновки

Рівень ексклюзії в українському суспільстві характеризувався суттєвою глибиною та рівнем — половині опитаних бракувало трьох з шести базових ресурсів і можливостей, при цьому п'ятій частині респондентів не вистачало більш як п'яти з них. Головний ризик потрапляння до категорії ексклюзованих становила економічна депривація, до якої додавалися чинники статі, низького рівня освіти та регіону.

Громадянська участь населення України була високою, передусім у вимірах її афективного та когнітивного елементів. Щодо статусного елементу, то попри незначну кількість тих, кого не зачепили наслідки війни, найпоширенішою формою її впливу виявилася відсутність виїздів за кордон. Водночас на поведінковому рівні респондентам було властивим надання допомоги для подолання руйнівних наслідків військових дій.

З-поміж дванадцяти конфігурацій громадянської участі, які презентували комбінації вимірів когнітивного, статусного та поведінкового залучення, найпопулярніша відповідала цивільній допомозі добре обізнаних у ситуації індивідів, які відчували наслідки війни незначною мірою або й взагалі не відчували.

Громадянська участь населення України була слабко пов'язаною з виключенням і взагалі наявністю певного обсягу ресурсів. Відносно невисокі пояснювальні можливості відповідних змінних моделі пасивної поведінки вказують на збереження впливу загального згуртування у боротьбі проти спільного ворога із залученням всіх доступних засобів.

Попри обмежену предиктивну силу ексклюзії для прогнозування пасивності населення, її подальше поглиблення несе загрозу зниження залучення населення до активностей, спрямованих на поміч іншим, про що свідчать вищі частки економічно депривованих та ексклюзованих серед конфігурацій участі, пов'язаних з утриманням від надання допомоги.

Джерела

Бекешкіна, І. (2019). Українське громадянське суспільство: самооцінка і діагностика. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 18–21.

Дембіцький, С. (2025). Модель національної стійкості у просторі суспільних конфігурацій: нариси. Взято з: https://isnasu.org.ua/analytics/010_Dembistkiy_-_Model_natsionalnoi_stijkosti.php

Дембіцький, С. (2024). Соціологічний моніторинг «Українське суспільство»: Зміни громадської думки впродовж війни. Взято з: <https://www.facebook.com/photo?fbid=530109772903971&set=pcb.530114612903487>

Дембіцький, С.С. (2019а). Установки на громадську активність в Україні: аналіз показників основних соціально-демографічних груп (2016 та 2018 роки). *Вісник НТУУ КПІ. Політологія. Соціологія. Право*, 1(41), 6–16.

Дембіцький, С. (2019b). Установки на громадську активність та інші компоненти політичної свідомості в різних електоральних групах на передодні другого туру виборів Президента України у 2019 році. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 28–30.

Любива, Т. (2019). Соціологічний портрет членів громадських організацій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 26–28.

Оксамитна, С., Хмелько, В. (2004). Соціальна ексклюзія в Україні на початковій стадії рес-тавращії капіталізму. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 66–77.

Резнік, О. (2019). Проблема соціологічних вимірів громадянського суспільства в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 12–15.

Савельєв, Ю.Б. (2013). Участь як прояв соціального включення в процесі модернізації: Україна в європейському контексті (1999–2010 рр.). *Український соціум*, 2(45), 77–98.

Степаненко, В.П. (2025). Соціологічні дослідження поточного стану та динаміки солідарних суспільних взаємодій під час війни: За матеріалами доповіді на засіданні Президії НАН України 5 березня 2025 року. *Вісник Національної академії наук України*, 5, 45–53.

ЮНІСЕФ Україна (2024). Соціально-економічний стан домогосподарств України (за результатами загальнодержавного вибіркового обстеження соціально-економічного стану домогосподарств, проведеного у грудні 2023 року – лютому 2024 року). Взято з: [https://www.unicef.org/ukraine/media/46041/file/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE-%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B8CC%86%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%2025.07.24%20\(1\).pdf](https://www.unicef.org/ukraine/media/46041/file/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE-%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B8CC%86%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%2025.07.24%20(1).pdf)

Barrett, M., Brunton-Smith, I. (2014). Political and Civic Engagement and Participation: Towards an Integrative Perspective. *Journal of Civil Society*, 10(1), 5–28.

Carrino, L., Farnia, L., Giove, S. (2024). Measuring Social Inclusion in Europe: a Non-Additive Approach with the Expert-Preferences of Public Policy Planners. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A: Statistics in Society*, 187(1), 231–259.

Chen, W., Lu J., Liu, L., Lin, W. (2014). Gender Differences of Empathy. *Advances in Psychological Science*, 22(9), 1423–1434.

Cnaan, R.A., Park, S. (2016). The Multifaceted Nature of Civic Participation: A Literature Review. *Voluntaristics Review*, 1(1), 1–73.

Costas, J., Prokhorova, A., Stepanenko, V., Sudyn, D., Yermolenko, V., Zaremba-Kosovych, H. (2025). Academic activism in time of war: Voices from Ukraine. *Organization*, 32(5), 760–771.

Cuesta, J., López-Noval, B., Niño-Zarazúa, M. (2024). Social Exclusion Concepts, Measurement, and a Global Estimate. *PLoS ONE*, 19(2), e0298085. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0298085>

Doolittle, A., Faul, A.C. (2013). Civic engagement scale: A validation study. *Sage Open*, 3(3), 1–7.

Fedinec, C. (2023). The Ukrainian civil volunteer movement during wartime (2014–2022). *Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion: The Russia-Ukraine War*, 1, 331–352.

Gyan, C. (2021). Community development participation scale: A development and validation study. *Community Development*, 52(4), 459–472.

Hashidate, H., Shimada, H., Fujisawa, Y., Yatsunami, M. (2021). An overview of social participation in older adults: concepts and assessments. *Physical Therapy Research*, 24(2), 85–97.

Karakoc, E. (2013). Economic inequality and its asymmetric effect on civic engagement: Evidence from post-communist countries. *European Political Science Review*, 5(2), 197–223.

Koster, M., Nakken, H., Pijl, S.J., van Houten, E.J., Lutje Spelberg, H.C. (2008). Assessing social participation of pupils with special needs in inclusive education: The construction of a teacher questionnaire. *Educational Research and Evaluation*, 14(5), 395–409.

Lancee, B., Van de Werfhorst, H.G. (2012). Income inequality and participation: A comparison of 24 European Countries. *Social Science Research*, 41(5), 1166–1178.

Marlier, E., Atkinson, A.B. (2010). Analyzing and measuring social inclusion in a global context. *Journal of Policy Analysis and Management*, 29, 285–304.

Nekoei, A., Sinn, F. (2021). Social inclusion: definition and measurement. SSRN, July 26. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=3893489>

Newton, K., Giebler, H. (2008). Patterns of participation: political and social participation in 22 nations. *Discussion Paper*, Berlin, July, 2008. Retrieved from: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoa-197146>

Pantazis, C., Ruspini, E. (2006). Gender, poverty and social exclusion. In: *Poverty and Social Exclusion in Britain* (ch. 13). Bristol, UK: Policy Press. <https://doi.org/10.51952/9781447366843.ch013>

Park, J., Hong, A.J. (2025). Development and validation of civic engagement scale. *Humanities and Social Sciences Communications*, 12(1483), 1–18.

Silver, H. (2010). Understanding social inclusion and its meaning for Australia. *Australian Journal of Social Issues*, 45(2), 183–211.

UNDP. (2011). *Beyond Transition: Towards Inclusive Societies. Regional Human Development Report*. Bratislava: UNDP Regional Bureau for Europe and the CIS.

UNDP Ukraine. (2011). *Towards Social Inclusion. National Human Development Report*. Kyiv: UNDP.

Weber, P.S., Weber, J.E., Sleeper, B.R., Schneider, K.L. (2004). Self-efficacy toward service, civic participation and the business student: Scale development and validation. *Journal of Business Ethics*, 49(4), 359–369.

Отримано 28.10.2025

Прийнято до друку після рецензування 12.12.2025

Опубліковано 03.03.2026

References

Barrett, M., Brunton-Smith, I. (2014). Political and civic engagement and participation: Towards an integrative perspective. *Journal of Civil Society*, 10(1), 5–28.

Bekeshkina, I. (2019). Ukrainian civil society: self-assessment and diagnostics. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 18–21. [=Бекешкіна 2019].

Carrino, L., Farnia, L., Giove, S. (2024). Measuring social inclusion in Europe: a non-additive approach with the expert-preferences of public policy planners. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A: Statistics in Society*, 187(1), 231–259.

Chen, W., Lu, J., Liu, L., Lin, W. (2014). Gender differences of empathy. *Advances in Psychological Science*, 22(9), 1423–1434.

Cnaan, R. A., Park, S. (2016). The multifaceted nature of civic participation: A literature review. *Voluntaristics Review*, 1(1), 1–73.

Costas, J., Prokhorova, A., Stepanenko, V., Sudyn, D., Yermolenko, V., Zaremba-Kosovych, H. (2025). Academic activism in time of war: Voices from Ukraine. *Organization*, 32(5), 760–771.

Cuesta, J., López-Noval, B., Niño-Zarazúa, M. (2024) Social exclusion concepts, measurement, and a global estimate. *PLoS ONE*, 19(2), e0298085. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0298085>

Dembitsky, S. (2024). *Sociological Monitoring «Ukrainian Society»: Changes in Public Opinion During the War*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.facebook.com/photo?fbid=530109772903971&set=pcb.530114612903487> [=Дембіцький 2024].

Dembitsky, S. (2025). *Model of National Resilience in the Space of Social Configurations: Essays*. [In Ukrainian]. Retrieved from: https://isnasu.org.ua/analytics/010_Dembistkiy_-_Model_natsionalnoi_stijkosti.php [=Дембіцький 2025].

Dembitsky, S.S. (2019a). Attitudes towards civic activity and other components of political consciousness in different electoral groups on the eve of the second round of the presidential elections of Ukraine in 2019. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 28–30. [=Дембіцький 2019a].

Dembitsky, S.S. (2019b). Attitudes towards civic activity in Ukraine: analysis of indicators of main socio-demographic groups (2016 and 2018). [In Ukrainian]. *Bulletin of NTUU KPI. Political Science. Sociology. Law*, 1(41), 6–16. [=Дембіцький 2019b].

Doolittle, A., Faul, A.C. (2013). Civic engagement scale: A validation study. *Sage Open*, 3(3), 1–7.

- Fedinec, C. (2023). The Ukrainian civil volunteer movement during wartime (2014–2022). *Ukraine's Patronal Democracy and the Russian Invasion: The Russia-Ukraine War*, 1, 331–352.
- Gyan, C. (2021). Community development participation scale: A development and validation study. *Community Development*, 52(4), 459–472.
- Hashidate, H., Shimada, H., Fujisawa, Y., Yatsunami, M. (2021). An overview of social participation in older adults: concepts and assessments. *Physical Therapy Research*, 24(2), 85–97.
- Karakoc, E. (2013). Economic inequality and its asymmetric effect on civic engagement: Evidence from post-communist countries. *European Political Science Review*, 5(2), 197–223.
- Koster, M., Nakken, H., Pijl, S.J., van Houten, E. J., Lutje Spelberg, H.C. (2008). Assessing social participation of pupils with special needs in inclusive education: The construction of a teacher questionnaire. *Educational Research and Evaluation*, 14(5), 395–409.
- Lancee, B., Van de Werfhorst, H. G. (2012). Income inequality and participation: A comparison of 24 European Countries. *Social Science Research*, 41(5), 1166–1178.
- Liubyva, T. (2019). Sociological portrait of members of public organizations. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 26–28. [=Любыва 2019].
- Marlier, E., Atkinson, A.B. (2010). Analyzing and measuring social inclusion in a global context. *Journal of Policy analysis and Management*, 29, 285–304.
- Nekoei, A., Sinn, F. (2021). Social Inclusion: Definition and Measurement. SSRN, July 26. Retrieved from: <https://ssrn.com/abstract=3893489>
- Newton, K., Giebler, H. (2008). Patterns of participation: Political and social participation in 22 nations. *Discussion Paper*, Berlin, July 2008. Retrieved from: <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-197146>
- Oksamytna, S., Khmelko, V. (2004). Social exclusion in Ukraine at the initial stage of the restoration of capitalism. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 66–77. [=Оксамитна, Хмелько 2004].
- Pantazis, C., Ruspini, E. (2006). Gender, poverty and social exclusion. In: *Poverty and Social Exclusion in Britain* (ch. 13). Bristol, UK: Policy Press. <https://doi.org/10.51952/9781447366843.ch013>
- Park, J., Hong, A.J. (2025). Development and validation of civic engagement scale. *Humanities and Social Sciences Communications*, 12(1483), 1–18.
- Reznik, O. (2019). The problem of sociological dimensions of civil society in Ukraine. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 12–15. [=Резнік 2019].
- Savelyev, Yu.B. (2013). Participation as expression of social inclusion in the process of modernization: Ukraine in the European context (1999–2010). [In Ukrainian]. *Ukrainian Socium*, 2(45), 77–98. [=Савельєв 2013].
- Silver, H. (2010). Understanding Social Inclusion and Its Meaning for Australia. *Australian Journal of Social Issues*, 45(2), 183–211.
- Stepanenko, V.P. (2025). Sociological studies of the current state and dynamics of solidary social interactions in wartime: Based on the materials of the report at the meeting of the Presidium of the NAS of Ukraine, March 5, 2025. [In Ukrainian]. *Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 5, 45–53. [=Степаненко 2025].
- UNDP Ukraine. (2011). *Towards Social Inclusion. National Human Development Report*. Kyiv: UNDP.
- UNDP. (2011). *Beyond Transition: Towards Inclusive Societies. Regional Human Development Report*. Bratislava: UNDP Regional Bureau for Europe and the CIS.
- UNICEF Ukraine. (2024). *Socio-Economic Status of Households in Ukraine (Based on the Results of the Nationwide Sample Survey of the Socio-Economic Status of Households, Conducted in December 2023 – February 2024)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: [https://www.unicef.org/ukraine/media/46041/file/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE-%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B8%CC%86%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%2025.07.24%20\(1\).pdf](https://www.unicef.org/ukraine/media/46041/file/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE-%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B8%CC%86%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%2025.07.24%20(1).pdf) [=ЮНІСЕФ Україна 2024].

Weber, P.S., Weber, J.E., Sleeper, B.R., Schneider, K.L. (2004). Self-efficacy toward service, civic participation and the business student: Scale development and validation. *Journal of Business Ethics*, 49(4), 359–369.

Received 28.10.2025

Accepted for publication after review 12.12.2025

Published 03.03.2026

ЛІНА МАЛИШ

Ексклюзія та громадянська участь у воєнний час: виміри, ризики та зв'язок

У статті з'ясовуються параметри ексклюзії та громадянської участі в українському суспільстві та зв'язок між ними. Одержані висновки ґрунтуються на масиві даних соціологічного моніторингу «Українське суспільство» Інституту соціології НАН України за 2024 рік (N = 4101).

Ексклюзія визначалась як доступність індивідам благ і можливостей, необхідних для задоволення їхніх основних потреб. Перелік її індикаторів включав достатність опитаним здоров'я, хорошого житла, необхідної медичної допомоги, повноцінного проведення відпустки та дозвілля, а також відповідності харчування їхнім смакам. Додатково було обчислено показники рівня ексклюзії (кількість недоступних благ) та її глибини (частки осіб, віднесених до категорій ексклюзованих; частково ексклюзованих; інклюзованих).

Громадянська участь визначалась як сукупність форм активності, спрямованих на подолання негативних наслідків війни і посилення стійкості соціуму. Така участь мала чотири елементи: когнітивний (обізнаність про ситуацію у країні); афективний (відчуття відповідальності за майбутнє країни); статусний (належність індивіда до категорій населення, утворених війною); поведінковий (перелік конкретних дій індивідів у воєнних умовах). На підставі комбінацій вимірів елементів було визначено дванадцять конфігурацій громадянської участі. Було зафіксовано суттєвий рівень та глибину ексклюзії, основний ризик якої пов'язаний з економічною депривацією. Громадянська активність населення виявилася високою, передусім у вимірах її афективного та когнітивного елементів. Основну конфігурацію участі становила посильна допомога осіб з високим когнітивним залученням, яких слабо заторкнула війна. Зв'язок між ексклюзією та громадянською участю був слабким, найяскравіші відмінності спостерігалися між окремими конфігураціями, які стосувалися пасивної та активної поведінки.

Ключові слова: ексклюзія; рівень ексклюзії; глибина ексклюзії; ризики ексклюзії; громадянська участь; елементи громадянської участі; конфігурації громадянської участі; побудова показників

LINA MALYSH

Exclusion and civic participation in wartime: dimensions, risks, and association

The article examines the parameters of exclusion and civic participation in Ukrainian society and their link. The findings are based on data from the Sociological Monitoring «Ukrainian Society» conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine in 2024 (N = 4101).

Exclusion was defined as the lack of scarce resources and opportunities necessary to satisfy individuals' basic needs. The list of scarce resources and opportunities includes health, good housing, essential medical care, good vacation and leisure, and choosing food according to taste. In addition, indicators of the level of exclusion (the number of exclusive scarce resources and opportunities) and its depths (share of the categories of excluded, partially excluded, and included) were calculated.

Civic participation was defined as a set of forms of activity aimed at counteracting the negative consequences of the war, as well as at strengthening the stability of society. There are four of its elements: cognitive (awareness of the situation in the country); affective (responsibility for the future of the country); status (belonging to the category of people affected by the war); and behavioral (set of actions of individuals in military conditions). Twelve configurations of civic participation were identified based on the combination of the elements' gradations.

A significant level and depth of exclusion were found, and the main risk of being excluded was economic deprivation. The level of civic participation was high, especially the levels of its affective and cognitive elements. The main configuration of civic participation was civic help among people with high cognitive engagement, who were weakly affected by the war. The link between exclusion and civic participation was weak; the most substantial differences were observed between several configurations, representing passive and active help strategies.

Keywords: *exclusion; level of exclusion; depth of exclusion; risks of exclusion; civic participation; elements of civic participation; configurations of civic participation; construction of indicators*

КАТЕРИНА КРИЖІК,

*аспірантка відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України
(01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

KATERYNA KRIZHIK,

*Postgraduate Student, Department of Social Psychology, Institute of Sociology,
National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

k.krizhik@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1961-2202>

Проблема (не)повернення українських воєнних мігрантів: теоретична рамка дослідження

Вступ

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну в лютому 2022 року спричинило безпрецедентну хвилю зовнішньої воєнної міграції українців (UN, 2022). За оцінками Агентства ООН у справах біженців (УВКБ ООН), на початок 2025 року близько 6,3 мільйона українців проживали за межами України на засадах чинних механізмів захисту (UNHCR, 2025).

Цей міграційний потік характеризується низкою специфічних ознак, що відрізняють його від попередніх форм міграції, зокрема трудової (Лібанова та ін., 2022) і зумовлюють виникнення нових стратегій адаптації та формування життєвих планів: якщо у 2022 році близько 70% українських воєнних мігрантів декларували намір повернутися (Центр Разумкова, 2022а), то згодом таких намірів істотно поменшало (Albrecht, Panchenko, 2022; Brücker et al., 2023). З часом рішення про (не)повернення постійно трансформується під впливом динамічної конфігурації чинників, що можуть як стимулювати повернення, так і сприяти неповерненню.

Центральною інституційною новацією в цьому контексті є запровадження Директиви Ради ЄС 2001/55/ЄС (Директива про тимчасовий захист) (Council of the European Union, 2022; European Commission, 2022), яка надала українцям швидкий доступ до базових прав у державах-членах. Водночас її тимчасовий характер підтримує стан постійної невизначеності, що впливає на рішення щодо (не)повернення та створює поєднання розширених можливостей та обмежень.

Попри зростання кількості публікацій, у науковому полі відсутня інтегрована аналітична рамка, яка б пояснювала рішення українських мігрантів про

Цитування: Крижік, К. (2026). Проблема (не)повернення українських воєнних мігрантів: теоретична рамка дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 44–65, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.044>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

(не)повернення у взаємозв'язку між інституційними, соціальними та індивідуальними чинниками. Процес переміщення українців досліджують у різних контекстах. Автори акцентують увагу на демографічних тенденціях (Albrecht, Panchenko, 2022; Brücker et al., 2023), економічній інтеграції (П'ятковська, 2022; Сімахова, Церковний, 2022), психосоціальних наслідках (Коллі-Шамне, Дрібас, 2023; Długosz, 2023), процесах адаптації (Єнін та ін., 2024; Калашнікова та ін., 2025), культуральних особливостях (Доброєр, 2023) та оцінці політик (Gorodnichenko, Gros, 2025). Водночас теоретичні моделі, застосовувані в дослідженнях, переважно запозичують із загальних теорій міграції, де їх використовують для пояснення таких аспектів міграції, як вибір країни міграції або рішення про виїзд (Elinder et al., 2023; van Tubergen et al., 2024). Аналіз питання (не)повернення українських мігрантів обмежується переважно описовою інтерпретацією емпіричних даних (Погорілець, 2025; Шевченко, 2023; Panchenko, 2022; Sydorov et al., 2024). Однак без визначення теоретичних рамок для розуміння (не)повернення дослідники ризикують отримати спрощену, а можливо, й хибну картину.

Отже, метою статті є формування аналітичної рамки, яка дасть змогу інтерпретувати рішення українських воєнних мігрантів щодо (не)повернення як соціально ґрунтовний процес. Аналізуючи наявні теоретичні підходи до міграції, ми окреслюємо конфігурацію теорій, що забезпечує необхідне та достатнє підґрунтя для аналізу намірів та стратегій (не)повернення українських воєнних мігрантів за умов тривалої невизначеності. Спираючись на теорії, які розглядають міграцію на трьох основних рівнях соціологічного аналізу, ми розглядаємо (не)повернення не як одноразову подію, а як динамічну траєкторію життєвих планів у ситуації невизначеності, де індивідуальні прагнення перетинаються зі структурними можливостями та інституційними обмеженнями.

Опорні поняття дослідження

Перед аналізом теоретичних підходів слід уточнити базові поняття, що становлять концептуальний каркас дослідження: вимушена міграція, життєві плани та готовність до повернення.

Вимушена міграція: поняття та континуум добровільності. За визначенням Міжнародної організації з міграції (МОМ), вимушена міграція — це «міграційний рух, який, незалежно від конкретних причин, відбувається під впливом сили, примусу або тиску» (Sironi et al., 2019).

Відповідно до Конвенції ООН про статус біженців 1951 року (UNHCR, 2010) біженцями визнають осіб, які покинули свою країну через реальні загрози життю чи безпеці, й до цієї категорії можна віднести й тих, хто опинився в такого роду ситуації, навіть за відсутності формального статусу (Global Migration Data Portal, 2024; UNHCR, 2013).

Поняття «вимушена міграція» не має чітко унормованого статусу в міжнародному праві й залишається предметом міждисциплінарних дискусій. Наукова література наголошує, що дихотомія «добровільна/примусова міграція» є надмірно спрощеною та не відображає комплексність мотивацій і контекстів,

що впливають на рішення про переміщення (Sironi et al., 2019). Натомість міграційні процеси слід розглядати як соціально зумовлені явища, детерміновані політичними, економічними, культурними, інформаційними та психологічними чинниками (Нагорняк, 2016), що в сукупності формують індивідуальні міграційні стратегії на мікрорівні (Müller-Funk, 2019).

Концепт життєвих планів у соціологічному аналізі міграції. Поняття «життєві плани» у межах даного дослідження охоплює структуру уявлень, намірів та очікувань людей щодо свого майбутнього. Ці плани відображають прагнення, пов'язані з роботою, освітою, сім'єю, мобільністю та ширшими екзистенційними орієнтаціями. Вони формуються внаслідок динамічної взаємодії індивідуальної діяльності й соціальних структур, включно із класом, культурних норм, гендерних ролей та історичного контексту.

Відповідно до теорії життєвого шляху (Elder, 1994), біографії формуються під впливом соціальних траєкторій, що розгортаються у часі. Концепція габітусу П'єра Бурдьє додатково пояснює, як життєві плани детермінуються внутрішніми соціальними структурами, формуючи те, що люди сприймають як реалістичне або бажане майбутнє (Bourdieu, 1990).

Міграційні рішення формують змінну траєкторію, у межах якої повернення рідко постає як остаточний вибір. Натомість воно залишається відкритою можливістю, що постійно зазнає перегляду відповідно до соціально-політичних обставин.

Поняття «готовності до повернення», що включає не тільки бажання, а й здатність мобілізувати матеріальні та нематеріальні ресурси, є евристично цінним для розуміння складного явища зворотної міграції (Cassarino, 2004). Готовність повернутися формується під впливом доступу до інформації, мереж підтримки й відчуття безпеки як у країні перебування, так і в країні походження (Monsutti, 2006; Muggeridge, Doná, 2006). Рішення про (не)повернення формуються у взаємодії структурних можливостей і особистих прагнень, тому повернення є не просто зворотним рухом, а соціально зумовленим процесом (Black, Koser, 1999; Hammond, 2018; Long, Oxfeld, 2004; Omata, 2013).

Ця багатовимірність вимагає аналітичного підходу, здатного охопити як довгострокові життєві стратегії, так і мінливі сили на мікро-, мезо- та макрорівні, що впливають на процес формування життєвих планів.

Теоретичні підходи до аналізу рішень про (не)повернення та життєвих планів мігрантів

Теоретичні підходи до вивчення міграції можна класифікувати за макро-, мезо- та мікрорівнем аналізу (див. табл.). Теорії макросоціологічного рівня охоплюють комплексний аналіз структурних чинників та системних тенденцій, що визначають формування міграційних потоків. Мезорівень зосереджується на аналізі міграційних процесів у контексті міжособистісних та групових взаємодій. Теорії мікрорівня фокусуються на індивідуальних детермінантах і мотиваційних чинниках та охоплюють дослідження психологічних, соціальних та економічних аспектів, що формують рішення особистості про міграцію.

Теорії, що застосовуються для дослідження міграції на різних рівнях

<i>Макрорівень</i>	<i>Мезорівень</i>	<i>Мікрорівень</i>
<ul style="list-style-type: none"> • Неокласична економічна теорія • Теорія подвійного ринку праці • Теорія світових систем • Нова економіка трудової міграції • Теорія конфлікту • Інституційна теорія • Теорії інтеграції та консенсусу цінностей 	<ul style="list-style-type: none"> • Теорія соціального капіталу (та поняття «капіталу повернення») • Теорія кумулятивної причинності • Теорія міграційних мереж 	<ul style="list-style-type: none"> • Теорія раціонального вибору • Неокласична теорія індивідуального вибору • Теорія обмеженої раціональності • Теорія “push-pull” чинників • Поведінкова теорія міграції • Модель прагнень і можливостей • Теорія нової економіки трудової міграції (в мікрівимірі) • Теорія життєвого шляху

Джерела: Faist, 2000; Hagen-Zanker, 2008; Wickramasinghe, 2016; перероблено і доповнено автором.

У цій статті головну увагу приділено рішенням про (не)повернення, які українські воєнні мігранти приймають після виїзду з України. Тому класичні теорії міграції розглядаються як аналітичні лінзи для дослідження стратегій (не)повернення. Їх поєднане застосування допомагає простежити, як чинники на різних рівнях формують життєві плани українських воєнних мігрантів. Разом з тим наведена класифікація теоретичних підходів не є вичерпною, адже окремі аспекти української міграційної ситуації, зокрема гендерні особливості міграційних рішень, можуть вимагати додаткового концептуального осмислення поза межами наведеного систематизації.

Теорії міграції на макрорівні розглядають міграцію крізь призму економічної раціональності та структурних дисбалансів ринку праці, переважно в контексті добровільних або внутрішніх переміщень. Неокласичні економічні теорії (Lewis, 1954; Ranis, Fei, 1961) пояснюють міграцію як раціональний пошук вищого рівня доходу і стверджують, що міграція відбувається, коли очікуваний дохід у місці призначення перевищує заробіток удома (Harris, Todaro, 1970). Попри важливість для розуміння економічної мобільності, ці моделі мають обмежену пояснювальну здатність у випадку вимушеної міграції (De Haas, 2021; Massey et al., 1993), оскільки рідко враховують політичні, правові та інституційні обмеження. Водночас за наявності у вимушених мігрантів стабільного правового статусу чи дозволу на проживання економічна раціональність знову стає визначальним чинником міграційних рішень (Castles, 2003; Faist, 2000), тож під час аналізу рішень мігрантів про (не)повернення економічні моделі слід застосовувати разом з інституційними. Крім того, існує взаємний вплив процесів, що розгортаються на макро- та мікрорівні. З одного боку, наявні макроструктури формують «меню можливостей», у межах якого мігранти приймають рішення; з іншого — сукупність індивідуальних рішень щодо (не)повернення впливає на макроекономічні тенденції. В українському контексті економічні теорії допомагають пояснити, як воєнні мігранти співвідносять очікувані доходи, ризики й рівень безпеки за кордоном із перспективами вдома. Люди схильні

залишатися, коли баланс цих чинників є сприятливим, і повертаються, коли економічна чи безпекова ситуація змінюється.

Критичні підходи трактують міграцію як структурну складову глобального накопичення капіталу, що створює гнучку й уразливу робочу силу, придатну для експлуатації (Marx, 1867). Мігранти часто стають «одноразовими» працівниками, які переміщуються через кордони для задоволення тимчасових потреб країн, що призводить до погіршення умов праці та зниження рівня заробітної плати. Невизначеність та «депортабельність» на вторинних ринках праці можуть як утримувати воєнних мігрантів за кордоном (наприклад, через страх втрати виплат чи статусу), так і стимулювати повернення (Schwartz, 2024).

Структурні та інституційні теорії пропонують ширший погляд, пояснюючи міграцію як частину глобальної економічної системи, де нерівність між центром і периферією створює постійний рух робочої сили. Теорія подвійного ринку праці (Piore, 1979) пояснює міжнародну міграцію як наслідок структурної потреби розвинених економік у робочій силі для так званого вторинного сегменту ринку праці, тобто нестабільних, низькооплачуваних та малопrestiжних видів робіт, від яких відмовляється місцеве населення. Такий попит може утримувати частину українських воєнних мігрантів за кордоном, а в разі його скорочення — сприяти їхньому поверненню. Теорія світових систем (Chiot, Hall, 1982; Wallerstein, 1974) пояснює міграцію як наслідок історичних процесів колоніалізму, капіталістичної експансії та глобальної нерівності. Ця теорія показує, як зв'язки між центром і периферією формують простір можливостей та обмежень, який визначає напрямки міграційних потоків. Водночас обидві теорії критикують за те, що вони приділяють надто мало уваги активній ролі самих мігрантів у прийнятті рішень. Інституційна теорія (Massey et al., 1993; Wickramasinghe, 2016) частково компенсує цю прогалину, акцентуючи роль формальних і неформальних інституцій-посередників, які виникають для подолання розриву між обмежувальною імміграційною політикою та постійним попитом на робочу силу. Такі інституції (зокрема, гуманітарні НУО або неформальні мережі посередників) формують напрямки міграційних потоків, визначають досвід переміщених осіб і впливають на їхню вразливість, особливо в контексті вимушеної міграції. Динаміка світових систем і структура інституцій спільно визначають шляхи виїзду та повернення мігрантів. Варіативність правових статусів у країнах перебування (від тимчасового захисту до постійного проживання) разом з інституційними стимулами до повернення на батьківщину формують складну архітектуру вибору, в межах якої мігранти зважують не лише економічні вигоди, а й рівень правової безпеки, соціальної стабільності та довгострокових перспектив.

Теорії інтеграції та консенсусу цінностей — від класичної соціології (Comte, 1998; Parsons, 1968) до більш сучасних концепцій (Fuchs et al., 2021) — підкреслюють що соціальна згуртованість і відповідність цінностей між мігрантами та суспільством-реципієнтом є критичними для рішень про довгострокове перебування (Schwartz, 2012; Strang, Quinn, 2021). Сприйняття відповідності цінностям і «доречності» місця призначення посилює схильність залишатися у країні перебування, тоді як ціннісний дисонанс здатен стимулювати бажання повер-

нутися. Разом із тим, такі прагнення можуть бути реалізовані лише за наявності структурних можливостей — правової безпеки, фінансових ресурсів тощо.

Загалом спектр макрорівневих теорій міграції дає змогу розглядати міграцію не як наслідок дії одного домінуючого чинника, а як процес, у якому поєднуються закони ринку, глобальна нерівність, правові структури та соціокультурні механізми. Кожен із зазначених підходів охоплює окремі виміри міграції, і їх поєднання створює комплексне пояснення того, як війна, статус, ресурси й цінності взаємодіють у формуванні життєвих планів і рішень українських воєнних мігрантів про (не)повернення.

Теорії міграції мезорівня пояснюють, як зовнішня міграція формується під впливом міжособистісних зв'язків і динаміки на рівні громади, тому становлять самостійну ділянку дослідження міграційних процесів. Центральне місце тут посідає концепція соціального капіталу, що розглядає мережі мігрантів як ключові джерела інформації, підтримки та ресурсів, які знижують ризики та витрати міграції (Curran et al., 2005; Massey et al., 1993).

Коли міграція починається у певній громаді, кожен новий мігрант розширює мережу ресурсів, створюючи самопідсилювальний процес, який називають кумулятивною причинністю (cumulative causation) (Kandel, Massey, 2002; Massey, 1990; Myrdal, 1971). Такий механізм пояснює сталість міграційних потоків навіть попри посилення обмежень, адже мережі створюють неформальні шляхи мобільності. Унаслідок розширення мереж фінансові бар'єри поступово знижуються, що змінює соціальний склад мігрантських груп (McKenzie, Rapoport, 2007). Так, в українському контексті перші виїзди у 2022 році багатьох мігрантів відбувалися з опорою на підтримку родичів і знайомих, які вже проживали за кордоном до початку вторгнення (Лабораторія законодавчих ініціатив, 2023; Кjøeу, Tyldum, 2022), тоді як багато представників пізніших хвиль міграції спиралися вже на спільноти воєнних мігрантів (Литвинов, 2025).

Мережі впливають не лише на виїзд, а й на повернення, формуючи «капітал повернення» — інформацію про роботу, житло та послуги у країні походження. Кумулятивна причинність може діяти й у цьому напрямку: перші повернення створюють приклади та практичні моделі для інших мігрантів. Водночас плив соціального капіталу є неоднорідним і залежить від індивідуальних характеристик (стать, клас, освіта) та соціального контексту громад, що відправляють і приймають мігрантів (Curran et al., 2005; Garip, 2008; Kanaiauruni, 2000).

Теорія міграційних мереж (Gurak, Caces, 1992) підкреслює, що структура та функції мереж мігрантів варіюють залежно від правового, інституційного й політичного контексту. В умовах організованої трудової міграції вони включають контакти з роботодавцями й державними службами, а у випадку вимушеної — спираються на неформальні, гнучкі системи взаємодопомоги, що забезпечують доступ до житла, працевлаштування й соціальних послуг, що добре простежується в українському контексті.

Отже, процеси мезорівня утворюють автономну сферу соціального впливу, яка є посередником між аналізом на макро- та мікрорівні. Вони показують, як колективні зв'язки трансформують структурні обмеження на можливості та як

соціальний капітал взаємодіє з правовими, інституційними й економічними умовами, визначаючи траєкторії міграції, адаптації та повернення.

Теорії міграції мікрорівня розглядають міграцію як процес прийняття рішень, що формується під впливом уявлень, мотивацій та обмежень на рівні окремих осіб або домогосподарств. Важливо розрізняти об'єктивні чинники (правовий статус, рівень цін і доходів, умови безпеки, доступ до житла) та суб'єктивні — сприйняття ризиків, очікування щодо майбутнього, почуття приналежності, оцінку дій влади чи перебігу війни. Рішення та життєві плани виникають унаслідок взаємодії цих чинників: однаковий об'єктивний контекст може сприйматися по-різному, а суб'єктивні інтерпретації залежать від об'єктивних аспектів.

Центральне місце на цьому рівні посідає теорія раціонального вибору, що виходить із припущення про здатність індивідів оцінювати альтернативи й ухвалювати рішення на основі очікуваної корисності (Kroneberg, Kalter, 2012). У міграційних дослідженнях ця теорія пояснює, як індивіди діють у межах можливостей та обмежень соціального середовища (Scott, 2000). Підхід «мікро-макро-мікро» (Coleman, 1990), що є складовою цієї теорії, розглядає індивідуальне прийняття рішень у контексті ширших соціальних структур: сукупність індивідуальних рішень формує колективні процеси (наприклад, міграційні потоки), а ці макрорівневі патерни, своєю чергою, впливають на індивідуальні можливості. Такий підхід допомагає зрозуміти, як на наміри щодо повернення впливають не лише особисті розрахунки, а й ширша соціально-політична динаміка, що з часом змінює структуру можливостей.

Неокласична теорія індивідуального вибору (King, 2013; Sjaastad, 1962; Todaro, 1969) є раннім застосуванням теорії раціонального вибору до міграції, насамперед в економічному вимірі. Вона трактує міграцію як раціональний розрахунок витрат і вигод, пов'язаний переважно з доходами та ймовірністю працевлаштування. Разом з тим, у випадку вимушеного переміщення рішення про виїзд ухвалюють під тиском, за умов дефіциту інформації та обмежених можливостей, що зменшує пояснювальну силу теорії (Bohra-Mishra, Massey, 2011). У ситуації українських воєнних мігрантів ця теорія краще пояснює не початковий виїзд, а подальші рішення про (не)повернення, коли з'являється простір для зважування ризиків і вигод.

Ширша теорія раціонального вибору дає змогу враховувати нееконімічні чинники, такі як безпека, соціальна належність, сімейні зобов'язання, які мають вирішальне значення у вимушеній міграції. Рішення про (не)повернення тут постає як результат постійного переосмислення матеріальних та нематеріальних вигод. Хоча цей підхід залишається утилітарним за своєю природою, він відкриває можливість урахування психологічних і моральних мотивів (De Haas, 2021; De Jong, Fawcett, 1981; Haug, 2008; Massey et al., 1993).

Припущення про повністю раціональних мігрантів було переглянуто в теорії обмеженої раціональності (bounded rationality) (Selten, 1990; Simon, 1957), яка підкреслює ситуативний характер прийняття рішень. Цей підхід ставить під сумнів уявлення про повну свободу волі й натомість робить наголос на ситуативній і контекстуальній раціональності мігрантів. У контексті (не)повернення

теорія обмеженої раціональності передбачає, що рішення ухвалюють обережно та поступово: люди часто «тестують» можливість повернення через короткі візиту або часткове повернення додому, перш ніж ухвалити остаточне рішення.

Критичне осмислення теорії раціонального вибору показує її подвійність: вона забезпечує чітку аналітичну рамку для розуміння неоднорідності рішень, але ризикує звзвити процес до індивідуалістичного вибору без урахування структурних обмежень (Bakewell, 2010). Для українських воєнних мігрантів рішення про (не)повернення формуються на перетині економічних очікувань, політичних і безпекових умов, політики інтеграції та сімейних потреб. У цьому контексті підхід «мікро–макро–мікро» допомагає врахувати взаємозалежність індивідуальних стратегій і колективних процесів, показуючи, як сукупність особистих рішень здатна трансформувати структуру можливостей. Таким чином, теорію раціонального вибору можна розглядати як гнучку аналітичну рамку, яку слід доповнювати підходами, що враховують невизначеність, соціальний контекст і колективну дію.

Поряд із зазначеними підходами теорія “push–pull” (Lee, 1966) розглядає міграцію як результат взаємодії чинників «відштовхування» у країні походження (збройний конфлікт, безробіття, погіршення екологічних умов) і «тяжіння» у країнах призначення (безпека, вищі заробітки, родинні зв'язки). Сукупна дія цих чинників може охоплювати мікро-, мезо- та макрорівень. Логіка цієї моделі застосовна до вимушеного переселення, коли чинники «відштовхування» є гострими й невідкладними, а чинники «тяжіння» впливають на вибір місця призначення (King, 2013; Van Hear, 1998). Після виїзду баланс цих факторів може змінюватися: покращення безпекової ситуації чи умов у країні походження стимулює повернення, тоді як дискримінація чи нестабільність у країнах перебування можуть посилювати наміри повернутися.

Модель прагнень і можливостей (Aspirations–Capabilities Framework) (Carling, 2002; Carling, Schewel, 2018; De Haas, 2010) поглиблює мікрорівневий підхід, розрізняючи прагнення мігрувати та здатність реалізувати це прагнення. Відповідно до моделі, прагнення є суб'єктивними (бажання, оцінки, очікування), тоді як можливості залежать від об'єктивних ресурсів, правового статусу та мережевої підтримки. Цей підхід особливо важливий для вивчення феномену вимушеної немобільності (involuntary immobility) — ситуації, коли люди не можуть виїхати або повернутися, навіть маючи намір це зробити.

Розрізнення між прагненням повернутися та можливістю реалізувати це прагнення дає підстави виокремити п'ять типових сценаріїв міграційних результатів: (1) негайне повернення (високе прагнення, висока можливість); (2) ускладнене повернення (високе прагнення, низька можливість: борги, правові бар'єри, незахищеність у країні походження, що може призвести до вимушеного неповернення); (3) усвідомлене неповернення (низьке прагнення, висока можливість); (4) відсутність дилеми (не)повернення (низьке прагнення, низька можливість); (5) невизначений стан (середній або непостійний рівень прагнень і можливостей, що супроводжується постійною переоцінкою рішень). Ця аналітична матриця (див. рис.) є корисним інструментом для інтерпретації життєвих планів мігрантів у контексті тривалої невизначеності.

Прагнення повернутися	Можливість повернутися	Висока	Низька
	Високе	Негайне повернення	Ускладнене повернення
Низьке		Невизначені	Відсутність дилеми (не)повернення
		Свідоме Неповернення	

Рис. Матриця прагнень та можливостей повернення.

Примітка: Матриця розроблена автором на підставі: Carling, 2002; Carling, Schewel, 2018; De Haas, 2010, Byelikova, Taukeer, 2024.

Поведінкова теорія міграції (De Jong, Fawcett, 1981) підкреслює, що значну роль у прийнятті рішень про міграцію відіграють суб'єктивні цінності, очікування і сприйняття власних шансів та ймовірностей. Згідно з цією концепцією, індивіди та домогосподарства зважують не тільки матеріальні витрати та вигоди, а й імовірність досягнення значущих економічних, соціальних чи культурних результатів у місці призначення. Ця теорія робить наголос на контекстуальному характері вибору та поєднанні суб'єктивних очікувань з об'єктивними обмеженнями під час ухвалення рішень про (не)повернення.

Теорія нової економіки трудової міграції (Stark, 1978; Stark, Taylor, 1991) переносить акцент з індивіда на домогосподарство як одиницю ухвалення рішень. Міграція трактується як стратегія колективного управління ризиками, що дає змогу підтримувати стабільність доходу сім'ї. Хоча цю теорію спочатку розроблено для добровільної міграції, її застосовують і до вимушеної міграції, адже навіть у кризових умовах сім'ї визначають, хто і коли виїжджає, виходячи з наявних ресурсів і потреб (Müller-Funk, Fransen, 2023). Цей підхід має міжрівневий характер, поєднуючи індивідуальні рішення домогосподарств із впливом структурних обмежень.

Кілька теорій мезорівня, згаданих вище, охоплюють також і мікрорівень, оскільки пояснюють, як ухвалюються індивідуальні рішення та як ці рішення змінюють норми спільноти і майбутні потоки. Теорія кумулятивної причинності (Massey, 1990), показує, як індивідуальні рішення, ґрунтовані на досвіді попередніх міграцій, підтримують нові переміщення на мезорівні. Подібним чином теорія соціального капіталу (Curran et al., 2005; Massey et al., 1993) пояснює, як міжособистісні зв'язки зменшують ризики та витрати на індивідуальному рівні. Аналогічно, теорія мереж (Gurak, Saces, 1992) описує, як соціальні контакти впливають на індивідуальний вибір місця призначення, що своєю чергою впливає на доступ до ресурсів і навіть на стійкість міграційних систем, знову пов'язуючи особисті стратегії з ширшими структурними моделями.

Підхід життєвого циклу (Elder, 1994; Mayer, 2009) розглядає міграцію як послідовність взаємопов'язаних рішень і подій, що розгортаються у часі. Вона формується під впливом попереднього досвіду, поточних ресурсів і соціального

контексту обох країн. Важливим є поняття «пов'язаних життів» (linked lives) (Bailey, Mulder, 2017; Coulter et al., 2016), адже дії мігрантів узгоджуються з життєвими траєкторіями членів сім'ї та близьких. У вимушеній міграції ці взаємозалежності особливо виражені: рішення про виїзд і повернення часто ухвалюють колективно та спираючись на попередні епізоди й досвід міграції. В контексті української воєнної міграції життєві події залишаються ключовими для розуміння послідовності рішень, адже рішення про (не)повернення інтегроване у ширшу послідовність життєвих подій, де інституційні (статус, працевлаштування) та сімейні чинники (шлюб, народження дітей, догляд) взаємодіють, відкриваючи або обмежуючи простір для повернення (Dribe, Lundh, 2008; Portes, Zhou, 1993).

Таким чином, мікрорівневі підходи підкреслюють необхідність аналізу як об'єктивних умов, так і суб'єктивних інтерпретацій, що визначають, як мігранти сприймають ці умови та перетворюють їх у життєві стратегії. Вони демонструють постійний зворотний зв'язок між рівнями, у межах якого індивідуальні рішення формуються під впливом інституцій та структур і водночас змінюють їх.

Синтез та аналітична рамка дослідження

Питання про те, як інтегрувати різні теоретичні перспективи щодо мігрантів та біженців у цілісну концепцію зворотної міграції, привертає постійну увагу в літературі. За останні десятиліття було запропоновано численні типології, такі як класифікація типів повернення Черазе (Cerase, 1974), концепція «готовності до повернення» Кассаріно (Cassarino, 2004) або кластери факторів впливу Козера та Кушміндера (Koser, Kuschminder, 2015). Хоча ці моделі є корисними інструментами, самі по собі вони не дають достатнього пояснення проблематики саме в українському контексті, де масштабні опитування показують постійну невизначеність і мінливість намірів щодо (не)повернення (UNHCR, 2024). Останні дослідження (Andrews et al., 2023; van Tubergen et al., 2024) підтверджують, що наявні теорії можуть бути використані щодо окремих аспектів міграції українців, таких як вибір країн проживання, але питання повернення та його часової динаміки залишається переважно слабо теоретично підтриманим.

Тож для повноцінного аналізу життєвих планів українських воєнних мігрантів, зокрема щодо (не)повернення, потрібно вийти за межі фрагментарного огляду окремих міграційних теорій. Натомість слід окреслити узгоджений набір підходів, які разом забезпечують достатню пояснювальну здатність і становлять цілеспрямовану теоретичну систему, яка має враховувати як індивідуальні та інституційні чинники, так і динаміку відносин. Три підходи формують необхідну основу: теорія раціонального вибору (та її вдосконалення), інституційна теорія та теорія соціального капіталу. Концепція прагнень і можливостей, хоча й широко застосовувана в дослідженнях з питань повернення мігрантів, тут підлягає критиці через особливості українського випадку.

Теорію раціонального вибору вже давно використовують для концептуалізації міграції як процесу зважування очікуваних витрат і вигод (Sjaastad, 1962;

Тодаро, 1969). Однак серед українських воєнних мігрантів перших хвиль виїзд часто відбувався в екстремальних обставинах, за умов великої невизначеності, тиску часу та сильних емоційних потрясінь, що радше відповідає моделям обмеженої раціональності (Selten, 1990; Simon, 1957). Важливо, що навіть у цих термінових рішеннях були елементи раціонального обмірковування, адже далеко не всі українські воєнні мігранти їхали навмання — переважно вони все ж намагалися знайти місця призначення, які надавали перспективи для побудови нормального життя та пропонували більше підтримки (Kohlenberger et al., 2022, 2023). Емпіричні дані свідчать про те, що ті, хто покинув Україну на початку повномасштабної війни, мали спільні риси (наприклад, частіше мали вищу освіту та фінансові ресурси) (Центр Разумкова, 2022a, 2022b; UNHCR, 2022; van Tubergen et al., 2024). Тож навіть початковий виїзд не був позбавлений раціональності, особливо щодо вибору місця призначення.

Як показують пізніші опитування (Andrews et al., 2023; van Tubergen et al., 2024), із плином часу і відступанням безпосередніх загроз життю мігранти дедалі більше покладаються на порівняльну оцінку умов життя за кордоном та в Україні. Українці порівнюють очікувані заробітні плати, вартість житла, доступність медичного обслуговування та освіти, а також стабільність життя за кордоном з умовами в Україні та обґрунтовують цим своє рішення про (не)повернення. Таким чином, раціональний вибір стає одним із ключових інструментів для ухвалення рішення про (не)повернення на пізніших етапах міграції. Цей перехід від екстреної втечі до обдуманого оцінки свідчить, що теорія раціонального вибору, хоч і є недостатньою для пояснення початкового виїзду, набуває ключового значення для пізнішого етапу ухвалення рішень про (не)повернення (Bohra-Mishra, Massey, 2011; Kroneberg, Kalter, 2012). Цей поступовий перехід від вимушеного та термінового виїзду до обдуманого переоцінки подальших планів відповідає висновкам звіту УВКБ ООН (UNHCR, 2022), згідно з якими частка українців, які планують або сподіваються повернутися, зменшилася з приблизно 83% у 2022 році до близько 60% в середині 2024 року, що свідчить про зростання ролі додаткових практичних, правових та економічних чинників у прийнятті рішень.

Інституційна теорія пояснює, як правові та політичні рамки забезпечують структурну основу для траєкторій міграції та повернення, що робить її ключовою в аналізі випадку українських воєнних мігрантів. Директива Європейського Союзу про тимчасовий захист (European Commission, 2022) разом із різними режимами надання притулку та дозволами на проживання, уможливила масштабну міграцію українців і сформувала очікування українських мігрантів щодо майбутнього. Цей режим — уперше активований в історії ЄС — створив особливе інституційне середовище, яке безпосередньо формує уявлення українців про можливі сценарії майбутнього. Як зазначають дослідники, тимчасовий захист полегшив доступ до зайнятості та освіти, але водночас закріпив стан правової невизначеності, підтримуючи відчуття умовної тимчасовості (Albrecht, Ranchenko, 2022; Brücker et al., 2023). Хоча в багатьох країнах тимчасовий захист зараз продовжено до 2027 року (Council of the European Union, 2025), мігранти рідко вважають саме цей статус єдиним визначальним чинником свого майбут-

нього. Натомість багато хто з них активно шукає альтернативні інституційні шляхи, які б дозволили їм отримати довгострокове або постійне проживання. До них належать подання заяв на робочі візи, отримання дозволів на більш тривале або постійне проживання, якщо це можливо, або навіть оформлення громадянства для дітей, народжених за кордоном. З цього погляду повернення стає другорядним варіантом, до якого часто вдаються лише після вичерпання всіх інституційних можливостей залишитися за кордоном. Ці стратегії показують, як інституційні структури не тільки обмежують, а й активно формують поведінку мігрантів (Castles, 2003; Faist, 2000; Massey et al., 1993).

Крім того, інституційні рамки стосуються не лише країн перебування та діють на обох кінцях міграційної траєкторії. Наявні дослідження показують, що оцінка інституційних перспектив в Україні, передусім можливостей відновлення інфраструктури та зайнятості, залишається другорядною порівняно з правовим і соціальним становищем за кордоном, але також має своє значення в контексті (не)повернення (Лібанова та ін., 2022; Михаліцька та ін., 2022). Такі аспекти, як заборона на фінансові перекази до України або обмеження на заощадження виплат, отриманих у рамках тимчасового захисту, можуть опосередковано впливати на рішення щодо шляхів легалізації, оскільки вони впливають на те, як мігранти розпоряджаються ресурсами домогосподарства. Ці приклади ілюструють, чому інституційна теорія є незамінною для розуміння життєвих траєкторій українських воєнних мігрантів: вона описує структурну основу, в межах якої активуються та набувають значення інші чинники, такі як раціональний вибір і мережі.

Теорії соціального капіталу та мереж підкреслюють реляційний вимір міграційних процесів, показуючи, як міжособистісні зв'язки та структури спільноти формують виїзд та (не)повернення. Як свідчать дослідження (Andrews et al., 2023), у перші хвили воєнної міграції українці значною мірою поклалися на родичів та знайомих, що жили за кордоном до війни. Згодом з'явилися більш широкі діаспоральні спільноти, що складаються з українських воєнних мігрантів, зокрема у таких країнах, як Німеччина та Польща. Ці спільноти надають інформацію, житло, можливості працевлаштування та емоційну підтримку новим хвилям мігрантів. Це демонструє, як мережі мігрантів зменшують витрати й ризики виїзду, що є центральним твердженням теорії мереж (Gurak, Caces, 1992; Massey et al., 1993). Водночас зв'язки з родиною та друзями, які залишилися в Україні, становлять потенційний «капітал повернення» (Andrews et al., 2023), що дає підстави українцям за кордоном стежити за безпековою ситуацією в Україні, оцінювати перспективи ринку праці та можливості реінтеграції. Поступове послаблення цих зв'язків або їх відсутність натомість корелює зі зниженням ймовірності повернення (UNHCR, 2024). Ці зв'язки показують, як мережі не тільки сприяють виїзду й інтеграції за кордоном, а й визначають можливість повернення.

Баланс між мережами за кордоном та в Україні є критично важливим. Мігранти, які підтримують міцні зв'язки з родичами або професійні контакти в Україні, можуть сприймати повернення як більш реалістичне й легке, тоді як ті, чий соціальний капітал зосереджений у новостворених зв'язках за кордоном,

часто мають мало стимулів і можливостей, щоб повернутися. Ці відмінності ілюструють пояснювальну силу теорії соціального капіталу в тлумаченні розбіжностей у намірах серед мігрантів, які стикаються з подібними умовами на макрорівні. З цієї причини теорія мереж є незамінною для аналізу життєвих траєкторій українських воєнних мігрантів: вона відображає інфраструктуру відносин, яка лежить в основі тих аспектів, які неможливо пояснити суто раціональним вибором або інституціями.

Концепція прагнень та можливостей є однією з найвпливовіших концептуальних моделей для розуміння зворотної міграції (Carling, 2002, 2014; Carling, Schewel, 2018; De Haas, 2021) і широко застосовується в дослідженнях. У контексті повернення ця теорія розрізняє «прагнення повернутися як суб'єктивну орієнтацію та «можливість повернутися» як об'єктивну здатність діяти відповідно до цього прагнення. Деякі дослідники також додають до цих аспектів вимір «готовності» до повернення, тобто рівня мобілізації ресурсів (Cassarino, 2004). Хоча ця модель є однією із ключових та активно застосовуваною у дослідженнях міграції (Aslany et al., 2022; Snel et al., 2024), зокрема щодо українського випадку (Elinder et al., 2023; Udovyyk, Acebillo-Baqué, 2025; van Tubergen et al., 2024), з усім тим вона має кілька концептуально неоднозначних моментів. Озвучені прагнення до повернення у багатьох випадках можуть виявитися соціально очікуваними й бажаними твердженнями, до того ж важко визначити, що слід вважати «можливістю» або здатністю до повернення. Наприклад, наявність власного житла в Україні можна пов'язати з більшою можливістю повернення, проте для деяких українців це не є вирішальним чинником (Hernes et al., 2025; Kjørø, Tyldum, 2022); натомість нерухомість можна продати або здавати в оренду для підтримання подальшого проживання за кордоном. І навпаки, деякі мігранти з низькою можливістю та високими прагненнями все ж повертаються — часто тому, що втратили свої ресурси й не бачать альтернатив за кордоном. Інші, з відносно великими можливостями, наприклад, з високим рівнем доходу, але з малим прагненням, не повертаються (Brücker et al., 2023; UNHCR, 2024). Це свідчить про те, що взаємозв'язок між прагненнями, можливістю та фактичною поведінкою є нелінійним і складнішим, ніж це передбачено в межах концептуальної моделі.

Проте цінність підходу прагнень і можливостей полягає в тому, що він систематично привертає увагу до розриву між твердженнями мігрантів, що вони хочуть, і тим, що вони реально здатні або готові зробити. Опитування українців за кордоном показують, що більшість висловлює бажання одного дня повернутися (UNHCR, 2024), проте дослідження на підставі якісних даних свідчать, що ці прагнення часто є символічними чи нормативними, а не пов'язаними з конкретними планами (Haikal, 2023; Hernes et al., 2025). На практиці наявність можливостей, зміни життєвих траєкторій та трансформації сімейних обставин видаються більш вирішальними для ухвалення рішень про (не)повернення. З цієї причини концепція прагнень та можливостей залишається ключовою теоретичною моделлю, але її необхідно застосовувати критично та контекстуально: у випадку України вона увиразнює розбіжність між заявленими прагненнями та

реалізованими стратегіями, а також виявляє складність визначення та вимірювання «можливостей» в єдиний спосіб.

У сукупності ці теорії забезпечують скоординовану теоретичну основу, яка є одночасно достатньо глибокою та чутливою до особливостей українського випадку. Теорія раціонального вибору, вдосконалена завдяки поняттю обмеженої раціональності, відображає, як мігранти переходять від термінового короткострокового виїзду до обдуманого оцінки умов повернення. Інституційна теорія демонструє, як правові та політичні режими утворюють структурне підґрунтя міграційних траєкторій, формуючи в тому числі довгострокові стратегії, за допомоги яких мігранти прагнуть отримати постійний статус. Теорія мереж показує, як інфраструктури відносин сприяють виїзду та поверненню залежно від балансу зв'язків в Україні та поза нею. Нарешті, система «прагнення–можливості», хоча й широко використовувана у дослідженнях міграції, вимагає ретельного адаптування: інтерв'ю з українськими воєнними мігрантами виявляють мінливість прагнень та неоднозначність того, що являють собою і прагнення, і можливості. Таке поєднання підходів пропонує теоретичну систему, яка пояснює рішення про повернення та неповернення не як результат дії одного чинника, а як наслідок взаємодії індивідуальних чинників, інституційних контекстів та динаміки відносин. Емпіричні результати численних досліджень (Центр Разумкова, 2022а, 2022b; Udovuk, Acebillo-Baqué, 2025; UNHCR, 2022, 2024; van Tubergen et al., 2024) демонструють, як на практиці взаємодіють різні механізми: раціональні оцінки, інституційні обмеження та мережеві залежності формують не остаточні рішення, а радше змінні та умовні стратегії (не)повернення.

Висновки та подальші напрями дослідження

У статті було поставлено за мету окреслити теоретичні основи, що пояснюють життєві плани та рішення українських воєнних мігрантів щодо (не)повернення. Аналіз показав, що класичні підходи — від неокласичних економічних теорій до поведінкових моделей — надають важливі, але фрагментарні інтерпретації. У випадку України вони здатні пояснити лише окремі аспекти міграційного процесу, тоді як самі рішення про повернення не можуть бути охоплені лише однією теорією.

Запропонований у статті синтез кількох підходів, що включає теорію раціонального вибору (у поєднанні з моделлю обмеженої раціональності), інституційну теорію, теорію соціального капіталу та концепцію «прагнень–можливостей», дає змогу сформулювати більш цілісне пояснення рішень про (не)повернення у контексті життєвих перспектив українських воєнних мігрантів. Така рамка виявляє, що життєві плани українських воєнних мігрантів визначаються не одним домінантним чинником, а взаємодією раціональних розрахунків, правових і політичних режимів та мережевих процесів. При цьому прагнення та можливості повернутися залишаються мінливими й часто суперечливими, що відображає нестабільність умов, у яких перебувають мігранти.

Особливістю українського випадку є те, що ключові інституційні механізми (зокрема Директива ЄС про тимчасовий захист) створили безпрецедентний правовий контекст, який, з одного боку, полегшує інтеграцію, а з іншого — утримує мільйони людей у стані невизначеності. Так само й соціальні мережі, що спочатку допомагали виїхати, а згодом стали одночасно ресурсом закріплення за кордоном, але можуть також ставати й потенційним «капіталом повернення». Таким чином, повернення постає не як одноразовий вибір, а як динамічна траєкторія, яку постійно переглядають у відповідь на зміни в політичних, економічних та особистісних обставинах. Це означає, що для пояснення (не)повернення потрібні адаптивні та контекстуально чутливі моделі, здатні враховувати багаторівневість процесу та взаємодію між індивідуальними рішеннями та структурними умовами.

Подальша робота потребує аналізу наявного емпіричного матеріалу на підставі розробленої теоретичної рамки, що має на меті перевірити її аналітичний потенціал та виявити, як різні механізми реалізуються у конкретних стратегіях (не)повернення українських воєнних мігрантів.

Джерела / References

Albrecht, C., Panchenko, T. (2022). Refugee flow from Ukraine: Origins, effects, scales and consequences. *CESifo Forum*, 23(04), 8–16.

Andrews, J., Isański, J., Nowak, M., Sereda, V., Vacroux, A., Vakhitova, H. (2023). Feminized forced migration: Ukrainian war refugees. *Women's Studies International Forum*, 99(January), <https://doi.org/10.1016/j.wsif.2023.102756>

Aslany, M., Sommerfelt, T., Carling, J. (2022). *Empirical analyses of determinants of migration aspirations* (QuantMig Project Deliverable 2.5). Oslo: Peace Research Institute Oslo (PRIO). Retrieved from: <https://www.quantmig.eu/res/files/QuantMig%20D%202.5%20Empirical%20Analyses%20of%20Determinants%20of%20Migration%20Aspirations%2024072022.pdf>

Bailey, A., Mulder, C.H. (2017). Highly skilled migration between the Global North and South: Gender, life courses and institutions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43, pp. 2689–2703.

Bakewell, O. (2010). Some reflections on structure and agency in migration theory. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36(10), 1689–1708.

Black, R., Koser, K. (Eds.). (1999). *The End of the Refugee Cycle?: Refugee Repatriation and Reconstruction*. New York: Berghahn Books. Retrieved from: <https://www.berghahnbooks.com/title/BlackEnd>

Bohra-Mishra, P., Massey, D.S. (2011). Individual Decisions to Migrate During Civil Conflict. *Demography*, 48(2), 401–424. <https://doi.org/10.1007/s13524-011-0016-5>

Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford, California: Stanford University Press.

Brücker, H., Ette, A., Grabka, M.M., Kosyakova, Y. et al. (2023). Ukrainian Refugees in Germany: Evidence From a Large Representative Survey. *Comparative Population Studies*, 48. <https://doi.org/10.12765/cpos-2023-16>

Byelikova, Y., Taukeer, M. (2024). Return Intention Outcomes of Forced Migrants. *Border Crossing*, 14(2), 151–165. <https://doi.org/10.33182/bc.v14i2.2879>

Carling, J. (2002). Migration in the age of involuntary immobility: Theoretical reflections and Cape Verdean experiences. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 28(1), 5–42. <https://doi.org/10.1080/13691830120103912>

Carling, J. (2014). The role of aspirations in migration. In: *Determinants of International Migration*, 23–25 September. Oxford: International Migration Institute, University of Oxford.

Carling, J., Schewel, K. (2018). Revisiting aspiration and ability in international migration. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 44(6), 945–963. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1384146>

- Cassarino, J.-P. (2004). Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies*, 6(2), 253–279.
- Castles, S. (2003). Towards a Sociology of Forced Migration and Social Transformation. *Sociology*, 37(1), 13–34. <https://doi.org/10.1177/0038038503037001384>
- Cerese, F.P. (1974). Expectations and reality: A case study of return migration from the United States to Southern Italy. *International migration review*, 8(2), 245–262.
- Chirot, D., Hall, T.D. (1982). World-System Theory. *Annual Review of Sociology*, 8, 81–106.
- Coleman, J.S. (1990). *Foundations of social theory*. Harvard University.
- Comte, A. (1998). Philosophical Considerations on the Sciences and Scientists. In: H. S. Jones (Ed.), *Comte: Early Political Writings* (pp. 145–186). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139170833.008>
- Coulter, R., Ham, M. V., Findlay, A.M. (2016). Re-thinking residential mobility: Linking lives through time and space. *Progress in Human Geography*, 40(3), 352–374. <https://doi.org/10.1177/0309132515575417>
- Council of the European Union. (2022). Council Implementing Decision (EU) 2022/382 of 4 March 2022 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC and having the effect of introducing temporary protection. *Official Journal of the European Union*. Retrieved from: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ%3AL%3A2022%3A071%3ATOC>
- Council of the European Union. (2025). *EU member states agree to extend temporary protection for refugees from Ukraine*. Retrieved from: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/06/13/eu-member-states-agree-to-extend-temporary-protection-for-refugees-from-ukraine/>
- Curran, S.R., Garip, F., Chung, C.Y., Tangchonlatip, K. (2005). Gendered Migrant Social Capital: Evidence from Thailand. *Social Forces*, 84(1), 225–255. <https://doi.org/10.1353/sof.2005.0094>
- De Haas, H. (2010). Migration and Development: A Theoretical Perspective. *International Migration Review*, 44(1), 227–264. <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00804.x>
- De Haas, H. (2021). A theory of migration: The aspirations-capabilities framework. *Comparative Migration Studies*, 9(1), 8.
- De Jong, G.E., Fawcett, J.T. (1981). Motivations for migration: An assessment and a value-expectancy research model. In: *Migration decision making* (pp. 13–58).
- Długosz, P. (2023). War trauma and strategies for coping with stress among Ukrainian refugees staying in Poland. *Journal of Migration and Health*, 8, 100–196. <https://doi.org/10.1016/j.jmh.2023.100196>
- Dobroyer, N. (2023). Sociocultural portrait of a Ukrainian in Poland. [In Ukrainian]. *Ukrainian culture: Past, Present, Ways of Development*, 45, 74–79. <https://doi.org/10.35619/ucpmk.vi45.641> [=Доброєр, Н. (2023). Соціокультурний портрет українського біженця в Польщі. *Українська культура: Минуле, сучасне, шляхи розвитку*, 45, 74–79.]
- Dribe, M., Lundh, C. (2008). Inter marriage and immigrant integration in Sweden: An exploratory analysis. *Acta Sociologica*, 51(4), 329–354.
- Elder, G.H.E. (1994). Time, Human Agency, and Social Change: Perspectives on the Life Course. *Social Psychology Quarterly*, 57(1), 4. <https://doi.org/10.2307/2786971>
- Elinder, M., Erixson, O., Hammar, O. (2023). Where Would Ukrainian Refugees Go if They Could Go Anywhere? *International Migration Review*, 57(2), 587–602. <https://doi.org/10.1177/01979183221131559>
- European Commission. (2022). *Communication from the Commission on Operational guidelines for the implementation of Council Implementing Decision 2022/382 establishing the existence of a mass influx of displaced persons from Ukraine within the meaning of Article 5 of Directive 2001/55/EC, and having the effect of introducing temporary protection*. Retrieved from: [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022XC0321\(03\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022XC0321(03))
- Faist, T. (2000). A Review of Dominant Theories of International Migration. In: *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces* (pp. 30–59). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/ACPROF:OSO/9780198293910.001.0001>

- Fuchs, L.M., Fan, Y., Von Scheve, C. (2021). Value Differences between Refugees and German Citizens: Insights from a Representative Survey. *International Migration*, 59(5), 59–81. <https://doi.org/10.1111/imig.12795>
- Garip, F. (2008). Social capital and migration: How do similar resources lead to divergent outcomes? *Demography*, 45(3), 591–617. <https://doi.org/10.1353/dem.0.0016>
- Global Migration Data Portal. (2024). *Forced migration or displacement*. Retrieved from: <https://www.migrationdataportal.org/themes/forced-migration-or-displacement>
- Gorodnichenko, Y., Gros, D. (2025). *Ukraine refugees: From temporary protection to encouraging return to support the Ukrainian economy*, 26(1), 38–40. Munich: CESifo GmbH.
- Gurak, D., Caces, F. (1992). Migration Networks and the Shaping of Migration Systems. In: M. Kritz, L. Lim, H. Zlotnik (Eds.), *International Migration Systems: A Global Approach* (pp. 150–176). Clarendon Press.
- Hagen-Zanker, J. (2008). Why do people migrate? A review of the theoretical literature. *Munich Personal RePEc Archive*, 28197, 25.
- Haikal, V. (2023). *Post-fleeing life: Analysis of Ukrainian female migrants in the Czech Republic*. Prague: Charles University, Institute of Sociological Studies.
- Hammond, L.C. (2018). *This Place Will Become Home: Refugee Repatriation to Ethiopia*. Ithaca, NY: Cornell University Press. <https://doi.org/10.7591/9781501727252>
- Harris, J.R., Todaro, M.P. (1970). Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis. *The American Economic Review*, 60(1), 126–142. JSTOR.
- Haug, S. (2008). Migration Networks and Migration Decision-Making. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 34(4), 585–605. <https://doi.org/10.1080/13691830801961605>
- Hernes, V., Aasland, A., Deineko, O., Handå Myhre, M. (2025). Where does the future lie? Initial aspirations for return among newly arrived Ukrainian refugees in Norway. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 51(1), 79–100.
- Kalashnikova, L., Liseyenko, O., Barinova, Ya. (2025). Ukrainian migration to Austria: Challenges and peculiarities of social adaptation. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 97–115. <https://doi.org/10.15407/sociology2025.02.97> [=Калашнікова, Л., Лісеєнко, О., Барінова, Я. (2025). Українська міграція до Австрії: Виклики та особливості соціальної адаптації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 97–115.]
- Kanaiaupuni, S.M. (2000). Reframing the Migration Question: An Analysis of Men, Women, and Gender in Mexico. *Social Forces*, 78(4), 1311. <https://doi.org/10.2307/3006176>
- Kandel, W., Massey, D. S. (2002). The Culture of Mexican Migration: A Theoretical and Empirical Analysis. *Social Forces*, 80(3), 981–1004.
- King, R. (2013). *Theories and typologies of migration: An overview and a primer*. в *Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations*. Malmö Institute for Studies of Migration, Diversity and Welfare.
- Kjøeу, I., Tyldum, G. (2022). *Assessing future migration among Ukrainian refugees in Poland and Norway. Policy brief*. Norwegian Directorate of Immigration.
- Kohlenberger, J., Buber-Ennser, I., Pędziwiatr, K., Rengs, B. et al. (2023). High self-selection of Ukrainian refugees into Europe: Evidence from Kraków and Vienna. *PLOS ONE*, 18(12), e0279783. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0279783>
- Kohlenberger, J., Pedziwiatr, K., Rengs, B., Riederer, B. et al.(2022). What the self-selection of Ukrainian refugees means for support in host countries. *LSE European Politics and Policy (EUROPP) Blog*, 1–3.
- Kollie-Shamne, A.V., Dribas, S.A. (2023). Socio-psychological problems of refugees from Ukraine in Switzerland in the first year of the war: Age, educational and gender specifics. [In Ukrainian]. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, (3), 42–54. <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2023-3-6> [=Коллі-Шамне, А.В., Дрібас, С.А. (2023). Соціально-психологічні проблеми біженців з України у Швейцарії у перший рік війни: Вікові, освітні та гендерні особливості. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, 3, 42–54.]

- Koser, K., Kuschminder, K. (2015). *Comparative Research on the Assisted Voluntary Return and Reintegration of Migrants*. International Organization for Migration. <https://doi.org/10.22459/lwg.12.2017.10>
- Kroneberg, C., Kalter, F. (2012). Rational Choice Theory and Empirical Research: Methodological and Theoretical Contributions in Europe. *Annual Review of Sociology*, 38(1), 73–92. <https://doi.org/10.1146/annurev-soc-071811-145441>
- Lee, E.S. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1), 47–57. <https://doi.org/10.2307/2060063>
- Legislative Initiatives Laboratory. (2023). *Study of the situation of forced migrants from Ukraine abroad and their plans to return to Ukraine*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://parlament.org.ua/analytics/doslidzhennya-standovyyshha-vymushenyh-migrantiv-z-ukrayiny-za-kordonom-i-yihnih-planiv-shhodo-povnennya-v-ukrayinu/> [=Лабора́торія законодавчих ініціатив. (2023). *Дослідження становища вимушених мігрантів з України за кордоном і їхніх планів щодо повернення в Україну.*]
- Lewis, W.A. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, 22(2), 139–191. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x>
- Libanova, E., Poznyak, O., Tsymbal, O. (2022). The scale and consequences of forced of the population of Ukraine as a result of armed aggression of the Russian Federation. [In Ukrainian]. *Demography and Social Economics*, 2(48), 37–57. <https://doi.org/10.15407/dse2022.02.037> [=Ліба́нова, Е., Позняк, О., Цимбал, О. (2022). Масштаби та наслідки вимушеної міграції населення України внаслідок збройної агресії Російської Федерації. *Демографія та соціальна економіка*, 2(48), 37–57.]
- Long, L. D., Oxfeld, E. (Eds.). (2004). *Coming Home?: Refugees, Migrants, and Those Who Stayed Behind*. University of Pennsylvania Press. <https://doi.org/10.9783/9781512821659>
- Lytvynov, V. (2025). Everyone said to go: report from Munich, where Ukrainians aged 19–22 are arriving. [In Ukrainian]. *Texty.org.ua*. Retrieved from: <https://texty.org.ua/articles/116456/usi-kazaly-yixaty-reportazh-iz-myunxena-kudy-pryiyzhdzhayut-ukrayinci-19-22-rokiv/> [=Литви́нов, В. (2025). Усі казали їхати: репортаж із Мюнхена, куди приїжджають українці 19–22 років. *Texty.org.ua.*]
- Marx, K. (1867). *Capital: A critique of political economy*. New York, N.Y: Cosimo.
- Massey, D.S. (1990). Social Structure, Household Strategies, and the Cumulative Causation of Migration. *Population Index*, 56(1), 3. <https://doi.org/10.2307/3644186>
- Massey, D.S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., Taylor, J.E. (1993). Theories of International Migration: A Review and Appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431. <https://doi.org/10.2307/2938462>
- Mayer, K.U. (2009). New directions in life course research. *Annual review of sociology*, 35(1), 413–433.
- Mckenzie, D., Rapoport, H. (2007). Network effects and the dynamics of migration and inequality: Theory and evidence from Mexico. *Journal of Development Economics*, 84(1), 1–24. <https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2006.11.003>
- Monsutti, A. (2006). *Afghan transnational networks: Looking beyond repatriation*. Kabul: Afghanistan Research and Evaluation Unit. Retrieved from: <https://repository.graduateinstitute.ch/record/12031>
- Muggeridge, H., Doná, G. (2006). Back Home? Refugees' Experiences of their First Visit back to their Country of Origin. *Journal of Refugee Studies*, 19(4), 415–432. <https://doi.org/10.1093/refuge/fel020>
- Müller-Funk, L. (2019). Adapting to staying, or imagining futures elsewhere: Migration decision-making of Syrian refugees in Turkey. *International Migration Institute*, 154, 1–41.
- Müller-Funk, L., Fransen, S. (2023). “I Will Return Strong”: The Role of Life Aspirations in Refugees' Return Aspirations. *International Migration Review*, 57(4), 1739–1770. <https://doi.org/10.1177/01979183221131554>
- Mykhalitska, N.Ya., Yatsyk, M.R., Karaim, O.O. (2022). Youth migration in the context of the Russian-Ukrainian war: Risks and threats to national security. [In Ukrainian]. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal (Economic series)*, 2 (2), 24–32. <https://doi.org/10.32782/2311->

844x/2022-2-4 [=Михаліцька, Н.Я., Яцик, М.Р., Караїм, О.О. (2022). Молодіжна міграція в умовах російсько-української війни: Ризики та загрози національній безпеці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія економічна)*, 2(2), 24–32.]

Myrdal, G. (1971). *Economic theory and under-developed regions* (Reprinted). New York: Harper Torchbooks.

Nahorniak, T. (2016). Socio-political factors and consequences of migration processes in Ukraine 2014–2016. [In Ukrainian]. *Political Life*, (3), 32–45. [=Нагорняк, Т. (2016). Соціально-політичні чинники і наслідки міграційних процесів в Україні 2014–2016 рр. *Політичне життя*, 3, 32–45.]

Omata, N. (2013). The Complexity of Refugees' Return Decision-Making in a Protracted Exile: Beyond the Home-Coming Model and Durable Solutions. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(8), 1281–1297. <https://doi.org/10.1080/1369183x.2013.778149>

Panchenko, T. (2022). Prospects for integration of Ukrainian refugees into the German labor market: Results of the ifo online survey. *CESifo Forum*, 23(04), 67–75.

Parsons, T. (1968). *The Structure of Social Action*. New York: Free Press.

Piore, M.J. (1979). *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511572210>

Pogorilets, O.V. (2025). Main challenges in the field of migration, the impact of martial law migration processes and conditions for the return of Ukrainian migrants to Ukraine. [In Ukrainian]. *Current problems of modern in the research of young scientists, cadets, and students: Abstracts. All-Ukrainian. Scientific-Practical Conference*, 230–232. Vinnytsia. [=Погорілець, О.В. (2025). Основні виклики у сфері міграції, вплив воєнного стану на міграційні процеси та умови повернення українських мігрантів в Україну. У: *Актуальні проблеми сучасної науки в дослідженнях молодих учених, курсантів та студентів: Тези доп. Всеукр. наук.-практ. конф.* (с. 230–232). Вінниця.]

Portes, A., Zhou, M. (1993). The new second generation: Segmented assimilation and its variants. *The annals of the American academy of political and social science*, 530(1), 74–96.

Ryatkovska, O. (2022). Ukrainian forced migrants in Poland. [In Ukrainian]. *Geopolitical Priorities of Ukraine*, 1(28). [https://doi.org/10.24144/2078-1431.2022.1\(28\).69-79](https://doi.org/10.24144/2078-1431.2022.1(28).69-79) [=П'ятковська, О. (2022). Українські вимушені мігранти у Польщі. *Геополітичні пріоритети України*, 1(28).]

Ranis, G., Fei, J.C.H. (1961). A Theory of Economic Development. *The American Economic Review*, 51(4), 533–565.

Razumkov Centre. (2022a, April 4). *Ukrainian refugees: dispositions and assessments*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/ukrainski-bizhentsi-nastroi-ta-otsinky> [=Центр Разумкова. (2022a, квітень 4). *Українські біженці: Насстрої та оцінки*.]

Razumkov Centre. (2022b, August 30). *Dispositions and assessments of Ukrainian refugees (July–August 2022p.)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/nastroi-ta-otsinky-ukrainskykh-bizhentsiv-lypen-serpen-2022p> [=Центр Разумкова. (2022b, серпень 30). *Насстрої та оцінки українських біженців (липень–серпень 2022 р.)*.]

Schwartz, S.H. (2012). An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1), 1–20. <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1116>

Schwartz, H. (2024). Figures of Migration in the Classical Sociologies of Marx, Weber, and Du Bois. *Sociological Theory*, 42(4), 329–353. <https://doi.org/10.1177/07352751241292095>

Scott, J. (2000). Rational choice theory. *Understanding contemporary society: Theories of the present*, 129, 126–138.

Selten, R. (1990). Bounded Rationality. *Journal of Institutional and Theoretical Economics (JITE) / Zeitschrift fur die gesamte Staatswissenschaft*, 146(4), 649–658.

Shevchenko, S. L. (2023). Ukrainian war migrants – motivations, expectations, aspirations, and other areas of sociological analysis. [In Ukrainian]. *Ukrainian society*, 4 (87), 69–84. <https://doi.org/10.15407/socium2023.04.069> [=Шевченко, С.Л. (2023). Українські воєнні мігранти — мотиви

важчі, очікування, прагнення та інші напрями соціологічного осмислення. *Ukrainian society*, 4(87), 69–84.]

Simakhova, A.O., Tserkovnyi, I.O. (2022). Migration processes in Ukraine during wartime: Social aspect. [In Ukrainian]. *Economy, Management and administration*, 4(4(102)), 61–64. [https://doi.org/10.26642/ema-2022-4\(102\)-61-64](https://doi.org/10.26642/ema-2022-4(102)-61-64) [=Сімахова, А.О., Церковний, І.О. (2022). Міграційні процеси в Україні в умовах війни: Соціальний аспект. *Економіка, управління та адміністрування*, 4(4(102)), 61–64.]

Simon, H.A. (1957). A behavioral model of rational choice. *Models of man, social and rational: Mathematical essays on rational human behavior in a social setting*, 6(1), 241–260.

Sironi, A., Bauloz, C., Emmanuel, M. (Eds.). (2019). *International Migration Law No. 34—Glossary on Migration*. Geneva: International Organization for Migration (IOM). Retrieved from: <https://publications.iom.int/books/international-migration-law-ndeg34-glossary-migration>

Sjaastad, L.A. (1962). The Costs and Returns of Human Migration. *Journal of Political Economy*, 70(5), 80–93.

Snel, E., Engbersen, G., Reinold, J. (2024). *The Complexity of Migration Decisions within Migration Corridors: Applying Insights from EUMAGINE and THEMIS Studies to the Link4Skills Project* [Working Paper]. Erasmus University Rotterdam / Link4Skills Project. Retrieved from: https://link4skills.eu/wp-content/uploads/2024/12/L4S_corridors-reanalysis-1.pdf

Stark, O. (1978). *Economic-Demographic Interactions in Agricultural Development: The Case of Rural-to-Urban Migration*. Rome: FAO.

Stark, O., Taylor, J.E. (1991). Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation. *The Economic Journal*, 101(408), 1163–1178. <https://doi.org/10.2307/2234433>

Strang, A.B., Quinn, N. (2021). Integration or Isolation? Refugees' Social Connections and Wellbeing. *Journal of Refugee Studies*, 34(1), 328–353. <https://doi.org/10.1093/jrs/fez040>

Sydorov, M., Salnikova, S., Severyn, A. (2024). (Non-)Return of Ukrainian War Refugees: Modeling Repatriation Using Logistic Regression. *Sociological Studios*, 2(25), 81–93.

Todaro, M.P. (1969). A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries. *The American Economic Review*, 59(1), 138–148.

Udovyk, O., Acebillo-Baqué, M. (2025). Will displaced Ukrainians return home? Exploring return migration through an aspirations-capabilities lens: Cases from Spain and Sweden. *Comparative Migration Studies*, 13(1), 20. <https://doi.org/10.1186/s40878-025-00437-z>

UN. (2022). *War has caused the fastest and largest displacement of people in Europe since World War II – United Nations in Ukraine*. Retrieved from: <https://ukraine.un.org/en/175836-war-has-caused-fastest-and-largest-displacement-people-europe-world-war-ii>

UNHCR. (2010). *The 1951 Refugee Convention and 1967 Protocol relating to the Status of Refugees*. Retrieved from: <https://www.unhcr.org/media/1951-refugee-convention-and-1967-protocol-relating-status-refugees>

UNHCR. (2013). *UNHCR Statistical Online Population Database: Sources, Methods and Data Considerations*. Retrieved from: <https://www.unhcr.org/africa/publications/unhcr-statistical-online-population-database-sources-methods-and-data-considerations>

UNHCR. (2022). *Lives on Hold: Intentions and Perspectives of Refugees from Ukraine #2*. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/documents/details/95767>

UNHCR. (2024). *Lives On Hold: Intentions and Perspectives of Refugees, Refugee Returnees And Internally Displaced People From Ukraine* (vol. 6). Retrieved from: <https://www.unhcr.org/ua/en/media/lives-hold-intentions-and-perspectives-refugees-refugee-returnees-and-idps-ukraine-6-summary>

UNHCR. (2025). Ukraine situation. *UNHCR Operational Data Portal*. Retrieved from: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine>

Van Hear, N. (1998). *New Diasporas* (1st ed). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203984482>

van Tubergen, F., Kogan, I., Kosyakova, Y., Pötzschke, S. (2024). Self-selection of Ukrainian refugees and displaced persons in Europe. *Journal of Refugee Studies*, 37(1), 72–96. <https://doi.org/10.1093/jrs/fead089>

Wallerstein, I.M. (1974). *The modern world-system*. (Repr.). San Diego: Academic Press.
Wickramasinghe, A. (2016). International Migration and Migration Theories. *Social Affairs*, 1(5), 13–32.

Yenin, M., Kukhta, M., Prykhodko, T. (2024). Social needs and problems of forced migrants from Ukraine on the path to social adaptation and integration into the recipient society (using the example of Germany). [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 117–138. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.03.117>. [=Єнін, М., Кухта, М., Приходько, Т. (2024). Соціальні потреби та проблеми вимушених мігрантів з України на шляху до соціальної адаптації та інтеграції в суспільство-реципієнт (на прикладі ФРН). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 117–138.]

Отримано / Received 22.10.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 12.12.2025

Опубліковано / Published 03.03.2026

КАТЕРИНА КРІЖІК

Проблема (не)повернення українських воєнних мігрантів: теоретична рамка дослідження

У статті розроблено аналітичну рамку для пояснення (не)повернення українських воєнних мігрантів у контексті їхніх життєвих планів після 2022 року. Метою є систематизація та узгодження підходів різних рівнів аналізу, що дає змогу інтерпретувати рішення про повернення чи неповернення як соціально уgruntований, динамічний процес. На макрорівні розглянуто неокласичні економічні моделі, теорію подвійного ринку праці та підходи світових систем, які пояснюють роль структурних дисбалансів, попиту на праці, правових режимів і глобальної нерівності у формуванні простору можливостей для міграційних траєкторій. Особливу увагу приділено інституційному виміру, що впливає на стратегії українців щодо легалізації, інтеграції або потенційного повернення. На мезорівні проаналізовано теорію соціального капіталу, мереж міграції та кумулятивної причинності: мережі знижують витрати та ризики виїзду, сприяють доступу до житла та праці у країнах перебування, водночас формують «капітал повернення» через підтримання зв'язків з Україною; баланс цих зв'язків визначає або посилення намірів залишатися, або утворення умов для реінтеграції. На мікрорівні узагальнено раціонально-вибіркові та поведінкові підходи, зокрема модель обмеженої раціональності, теорію «push–pull» чинників, життєвого шляху та нової економіки трудової міграції. Показано, що початкові рішення за умов примусу й дефіциту інформації частково узгоджуються з обмеженою раціональністю, тоді як подальші рішення про (не)повернення дедалі більше спираються на порівняльні оцінки економічних, правових та інших перспектив, безпеки та сімейних обставин. Критично розглянуто концепцію «прагнень і можливостей»: підкреслено методологічні неоднозначності у вимірюванні прагнень, розрив між задекларованими намірами й поведінкою, а також мінливість того, що вважати «можливістю» повернення. Запропоновано інтегрований підхід, що полягає у поєднанні раціонально-вибіркової логіки (з урахуванням обмеженої раціональності), інституційної теорії й теорії соціального капіталу з використанням моделі «прагнень і можливостей». Розроблена рамка створює узгоджений теоретичний інструментарій для подальших досліджень, який дає підстави трактувати (не)повернення як соціально сконструйовану, багаторівневу й мінливу в часі стратегію, що формується на перетині інституційних режимів, мережевих конфігурацій та індивідуальних прагнень.

Ключові слова: воєнна міграція; життєві плани; (не)повернення; інституційна теорія; соціальний капітал; теорія раціонального вибору; прагнення і можливості

KATERYNA KRIZHIK

The problem of (non)return of Ukrainian war migrants: A theoretical framework for analysis

The article develops an analytical framework for explaining the (non)return of Ukrainian war migrants in relation to their life plans after 2022. It aims to systematise and reconcile approaches at different levels of analysis, allowing decisions on returning or remaining abroad to be interpreted as socially embedded and dynamic processes. At the macro level, the paper considers neoclassical economic models, the dual labour market theory, and world-systems approaches that reveal how structural imbalances, labour demand, legal regimes, and global inequalities shape the space of opportunities for migration trajectories. Particular attention is paid to the institutional dimension, which directly influences Ukrainians' strategies of legalisation, integration, or potential return. At the meso level, the article analyses social capital, migration network, and cumulative causation theories: networks lower the costs and risks of mobility, facilitate access to housing and employment in host countries, and simultaneously generate "return capital" through sustained ties with Ukraine. The balance between transnational and homeland ties determines whether the intention to stay abroad strengthens or the conditions for reintegration emerge. At the micro level, the study integrates rational choice and behavioural approaches, including bounded rationality, "push-pull" theory, life course theory, and the new economics of labour migration. It shows that initial departures under coercion and information scarcity align partly with bounded rationality, while subsequent (non)return decisions increasingly rely on comparative assessments of economic, legal, and social prospects, as well as safety and family circumstances. The article critically engages with the aspirations-capabilities framework, emphasising methodological ambiguities in measuring aspirations, the gap between declared intentions and actual behaviour, and the contextual variability of what constitutes a "capability" to return. It proposes an integrated approach combining rational choice logic (with bounded rationality), institutional theory, and social capital theory with the selective application of the aspirations-capabilities model. The resulting framework provides a coherent theoretical instrument for further research, enabling (non)return to be viewed as a socially constructed, multilevel, and temporally variable strategy that emerges at the intersection of institutional regimes, network configurations, and individual aspirations.

Keywords: war migration; life plans; (non)return; institutional theory; social capital; rational choice theory; aspirations and capabilities

ЮРІЙ САВЕЛЬЄВ,

доктор соціологічних наук, кандидат філософських наук, професор кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (01033, Київ, вул. Володимирська, 60)

YURIY SAVELYEV,

Candidate of Sciences in Philosophy, Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033)

yursave@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-2023-4472>

SCOPUS ID: <https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57189896685>

ВЛАДИСЛАВ ТИШКЕВИЧ,

магістр соціології, випускник факультету соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (01033, Київ, вул. Володимирська, 60)

VLADYSLAV TYSHKEVICH,

Master of Sociology, Graduate of the Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033)

vladyshkevych@gmail.com

Інваріантність вимірювання у дослідженнях соціальних змін в українському суспільстві¹

У разі перевірки гіпотез і побудови теорій дослідникам необхідно вимірювати складні теоретичні конструкти, що передбачає побудову в рамках опитування інтегральних індексів. Вони використовуються для порівняння між різними

¹ У статті використано результати дослідження, проведеного для випускної кваліфікаційної роботи магістра студентом факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка Владиславом Тишкевичем, науковий керівник Юрій Савельєв, професор кафедри методології та методів соціологічних досліджень. Автори висловлюють подяку Інституту соціології НАН України, його директору Є. Головасі, заступнику директора С. Дембіцькому за дозвіл використати для свого аналізу дані дослідження «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» 1995–2010 років.

соціальними групами або часовими проміжками. Однак можливість проведення таких порівнянь має бути доведена шляхом встановлення інваріантності вимірювання інтегрального показника для різних вибірок, оскільки порівнюються результати, отримані за різних умов. Насамперед виникає питання щодо еквівалентності даних у крос-національних дослідженнях (Reeskens, Hooghe, 2008; Davidov, 2010; Жуленьова, 2017).

Хоча це не так очевидно, еквівалентність також стосується й лонгітюдних досліджень при вивченні соціальних змін в одній країні. Слід зауважити, що під лонгітюдними дослідженнями в літературі часто розуміються такі дослідження, у яких спостерігають тих самих учасників. Тобто вибірка є незмінною і проблема еквівалентності вимірювання не буде поставати, якщо не змінюється сам інструментарій (мова, формулювання, порядок запитань тощо). Утім, у більш загальному розумінні лонгітюдні дослідження, на противагу крос-секційним, дозволяють здійснювати вимірювання обраних змінних два і більше разів (Trochim, Donnelly, Arora, 2016: p. 14). Відповідно, такі дослідження поділяють на панельні (з тими самими учасниками) та когортні й трендові з різними вибірками, у яких вивчають зміни впродовж певного часу в одній генеральній сукупності (*“changes within a population over time”*) (Babbie, 2021: pp. 106–108). У випадку трендових (або моніторингових) лонгітюдних досліджень з різними вибірками проблема еквівалентності вимірювання латентних конструктів є актуальною, оскільки агрегована певним чином сукупність показників може означати різне для населення однієї країни, яке під час проведення різних хвиль репрезентується кожного разу новою вибіркою.

Прикладом дослідження цієї проблеми може бути оцінка інваріантності вимірювання релігійної залученості у різних хвилях Європейського соціального дослідження (ESS) в Україні (Karakai, Moskotina, 2024). Автори цієї статті розглядають хвилі Європейського соціального дослідження в Україні як лонгітюдні дані, отримані на різних вибірках.

Відсутність еквівалентності призводить до того, що розроблені дослідниками теоретичні конструкти можуть бути нерелевантними для інших вибірок, що породжує систематичні похибки й унеможливує змістовні порівняння.

Одним із ключових для трендових лонгітюдних досліджень українського суспільства є інтегральний індекс соціального самопочуття, розроблений Є. Головахою і Н. Паніною в межах багаторічного проекту Інституту соціології НАН України «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» (Головаха, Паніна, 1997; Головаха, Дембіцький, Паніна, 2022). Застосування цього індексу у лонгітюдних дослідженнях дає змогу виявити динаміку стану українського суспільства і зв'язок соціального самопочуття індивідів із суспільними процесами та історичними подіями (Головаха, Паніна, 2005). За замислом авторів індексу соціальне самопочуття не лише відображає «ставлення людей до ситуації», а й також є «індикатором соціально-адаптивних ресурсів населення» і «показником якості життя людей та якості суспільства» (Головаха, Дембіцький, Паніна, 2022: с. 103). Цей теоретичний конструкт дає можливість оцінити міру «задоволеності соціальних потреб і психологічної стійкості людей, зокрема, в умовах соціальних трансформацій» (Головаха, Дембіцький, Паніна, 2022: с. 103).

На підставі оцінки достатності соціальних благ у різних царинах життя було виділено 11 сфер соціальної життєдіяльності з чотирма індикаторами для кожної (Головаха, Панина, 1997). Таким чином, повна версія індексу (ІСС-44) передбачала 44 запитання. Для застосування інструментарію в масових опитуваннях його було адаптовано у скорочений варіант індексу (ІСС-20) із 20 пунктами (Головаха, Дембіцький, Панина, 2022). ІСС-20 набув більшого поширення завдяки його компактності та високій кореляції (0,92) з повною версією методики ІСС-44, а також задовільному показнику змістової валідності, оскільки «кореляція з прямим запитанням про задоволеність респондента своїм становищем у суспільстві» становила 0,34, що було не нижче за значення для ІСС-44 (Головаха, Дембіцький, Панина, 2022: с. 132).

Згодом було розроблено більш короткий варіант індексу із 13 пунктів (ІСС-13), який так само має високу кореляцію з повною версією ІСС-44 (0,92), а також із ІСС-20 (0,86) (Дембіцький, 2017).

У попередніх публікаціях українських дослідників було наведено результати оцінювання надійності й валідності запропонованого індексу, зокрема: здійснено перевірку внутрішньої однорідності (коефіцієнт α Кронбаха), представлено оцінку кореляцій між двома субтестами, що містять половину пунктів опитувальника (спліт-тест, коефіцієнт Спірмана–Брауна), здійснено перевірку ретестової надійності (Пірсона), визначено показник змістової валідності (кореляція з прямим вимірюванням задоволеності людини власним становищем у суспільстві), проведено порівняння зв'язку різних варіантів індексу (ІСС-44, ІСС-20, ІСС-13) із соціально демографічними характеристиками респондентів, показниками їхнього матеріального добробуту та психологічними характеристиками, здійснено аналіз конструктивної валідності всіх наявних варіантів ІСС (Головаха, Панина, 1997; Дембіцький, 2017; Головаха, Дембіцький, Панина, 2022).

Проте перевірку інваріантності вимірювання цього важливого показника за жодною версією інструментарію інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС-44, ІСС-20, ІСС-13) не здійснювали. Потреба в такому дослідженні зумовлена змінами суспільства, в якому можуть формуватися інші уявлення людей про своє соціальне самопочуття, а також відбуватися заміщення вікових когорт — зміни в структурі популяції (Alwin, McCammon, 2003).

У випадку, коли інваріантність не перевіряють, припущення про те, що ті моделі сприйняття та оцінки власного самопочуття є однаковими серед порівнюваних груп, може бути хибним, а порівняння — некоректними. Відповідно, «можливі помилкові інтерпретації зрушень, які відбуваються в суспільстві» (Савельєв, 2017: с. 250).

Тому доцільним є проведення процедури перевірки інваріантності вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття, яка включає тестування конфігуральної, метричної та скалярної інваріантності. Саме за допомоги аналізу «статистичної інваріантності об'єктів порівняння» можна оцінити «структурний показник досягнення еквівалентності даних» (Жуленьова, 2014: с. 400). Наш аналіз продовжуватиме зусилля українських соціологів щодо з'ясування міри порівнянності (comparability) важливих теоретичних конструктивів у різних

хвилях лонгітюдних (моніторингових) досліджень в Україні (Karakai, Moskotina, 2024).

Приділення такої уваги інваріантності вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття, а не його конструктивній валідності можна пояснити тим, що, по-перше, аналіз конструктивної валідності різних варіантів ІСС вже було проведено (Дембіцький, 2017). По-друге, у разі будь-яких порівнянь важливо пам'ятати, що «навіть якщо була доведена конструктивна валідність в одній» [вибірці], «цей конструкт може не працювати для вимірювання в іншій» (Жуленьова, 2017: с. 36).

Отже, метою статті є перевірка гіпотези про інваріантність вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття ІСС-20 в лонгітюдному (моніторинговому) дослідженні «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» у 1995–2010 роках. Варіант індексу ІСС-20 обрано як більш поширений у зазначений період, під час якого українське суспільство зазнало суттєвих трансформацій.

Для перевірки гіпотези про інваріантність вимірювання було використано дані моніторингу Інституту соціології НАН України за 1995, 2000, 2005 та 2010 роки. Хоча це дослідження проводять щорічно, було вирішено обрати дані з певними інтервалами, оскільки суспільство є відносно сталим і соціальні зміни потребують певного проміжку часу.

Для аналізу ми відбирали лише ті дані, які містили відповіді на всі запитання, що входили до короткої версії опитувальника, а саме ІСС-20, який застосовувався частіше. Розуміючи певне обмеження змістовної інтерпретації вибору хвиль дослідження, ми, з усім тим, виходили з того, що 1995 рік був першим, коли застосовували скорочену версію інструментарію ІСС-20, до того ж середина 1990-х років відзначалася глибокою соціально-економічною кризою та занепадом добробуту населення. Хвиля 2000 року припала на часи відносно соціально-економічної та політичної стабілізації в період другого президентського терміну Л. Кучми до початку сумнозвісного «касетного скандалу». 2005 рік був роком після «Помаранчевої революції» і обрання президентом В. Ющенка, коли в українському суспільстві панували оптимістичні настрої й розпочалися швидкі зміни. Хвиля 2010 року відобразила наслідки глобальної фінансової кризи, від якої економіка України постраждала надзвичайно сильно, а також початок нового етапу суспільно-політичного розвитку країни, пов'язаного з приходом до влади В. Януковича та уряду М. Азарова.

Таким чином, аналіз проведено на чотирьох окремих вибірках дослідження «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін», а кількість осіб у кожній хвилі становила: 1995 рік $N = 1713$, 2000 рік $N = 1749$, 2005 рік $N = 1741$, 2010 рік $N = 1760$. Тестування інваріантності здійснено в середовищі R (3.5.0) із використанням пакетів `lavaan` (0.5-23.1097), `semTools` (0.4-14) і `semPlot` (1.1).

Загальний підхід до оцінювання інваріантності вимірювання як здатності шкали або індексу вимірювати той самий конструкт у різних вибірках полягає у зіставленні теоретичної моделі та емпіричних даних. Якщо дані відповідають моделі в межах певних статистичних параметрів, то гіпотеза про інваріантність вимірювання підтверджується. Одним із найпоширеніших методів перевірки є

багатогруповий конфірматорний факторний аналіз (MGCFА) як різновид моделювання структурними рівняннями (Jöreskog, 1971; Vandenberg, 2000; Жуленьова, 2017). Саме цей метод було нещодавно застосовано для порівняння еквівалентності теоретичного конструкту релігійної залученості у різних хвилях Європейського соціального дослідження (ESS) в Україні (Karakai, Moskotina, 2024).

Для визначення досягнутого рівня еквівалентності вимірювання процедура передбачає оцінювання конфігуральної, метричної та скалярної інваріантності. Конфігуральна інваріантність наявна у тих випадках, коли одні й ті самі запитання (індикатори) співвідносяться з латентною змінною (цільовим конструктом) у різних групах, тобто «структура базової моделі» є однаковою (Жуленьова, 2017: с. 38). Наявність метричної інваріантності означає, що індикатори в різних групах не лише ідентичні, а й чинять однаковий вплив на латентну змінну. Інакше кажучи, факторні навантаження компонентів на латентну змінну зберігаються в усіх групах однаковими. Тестування скалярної інваріантності вимірювання передбачає не тільки фіксацію факторних навантажень, а й інтерцептів — початкових точок відліку. Наявність такого рівня інваріантності дає змогу оцінити силу відмінностей між різними групами (наприклад, різницю середніх значень). Тобто респонденти із різних груп використовують шкалу в один і той самий спосіб, і їхнє сприйняття пунктів шкали є ідентичним (Honk, Malik, Lee, 2003).

Перевірка міри відповідності даних здійснюється шляхом порівняння отриманих у результаті моделювання індексів відповідності (*fit indices*) певним критичним значенням. У конфірматорному факторному аналізі застосовуються такі показники:

- χ^2 моделі;
- Comparative Fit Index — *CFI* (порівняльний індекс відповідності);
- Normed Fit Index — *NFI* (нормований індекс відповідності);
- Root Mean Square Error of Approximation — *RMSEA* (середня квадратична помилка апроксимації);
- Standardized Root Mean Residual — *SRMR* (стандартизований середньоквадратичний залишок) (Жуленьова, 2017: с. 38).

Як відомо, критерій χ^2 застосовується для оцінювання того, наскільки реальний розподіл даних відповідає теоретичному. Якщо цей критерій є значимим, то звідси випливає, що існують статистично значимі відмінності між реальним та теоретичними розподілами даних. Це, своєю чергою, говорить про те, що наявний розподіл даних не є випадковим, а отже, існує певний зв'язок між змінними, щодо яких цей критерій застосовувався. У більшості досліджень наявність такого зв'язку є гарним сигналом для подальшого дослідження знайдених взаємозв'язків, однак у ситуації перевірки інваріантності наявність статистично значимих відмінностей свідчить про те, що інваріантність вимірювання не зберігається. Проте розглядуваний критерій залежить від розміру вибірки. Це, своєю чергою, призводить до того, що у вибірках з достатньо великою кількістю спостережень цей критерій фіксує статистично значимі відмінності навіть за

найменших відхилень. Інакше кажучи, застосування χ^2 щодо вибірок великого розміру має супроводжуватися певними додатковими показниками, які б доповнювали інформацію щодо моделі.

Одним із таких рішень стосовно перевірки відповідності моделей даним стали вже згадані індекси відповідності. Сутність їх полягає в тому, аби оцінити, наскільки запропонована дослідником модель є адекватною наявним даним. Розрізняють кілька різновидів подібних індексів. Перший різновид має назву «індекси відносної відповідності» (*incremental or relative fit indices*). Ці індекси показують, наскільки гарною є модель, і значення цих індексів коливаються в межах від 0 до 1. Чим вище значення цього індексу, тим кращою є отримана модель. До таких індексів належить *CFI*. Можливі окремі випадки, за яких значення такого індексу перевищують одиницю або є меншими за нуль. У таких ситуаціях значення індексу прирівнюють до нуля або одиниці відповідно.

Інший різновид має назву «індекси абсолютної відповідності» (*absolute fit indices*), і вони слугують для оцінювання того, наскільки погано модель підходить до даних, і чим більшим є значення таких індексів, тим гіршою вважається модель. Прикладами подібних індексів є *RMSEA* та *SRMR* (Kline, 2023).

Згадувані індекси мають свої порогові значення, які вказують на прийнятність отриманої моделі. У випадку критерію χ^2 модель є прийнятною в тому разі, якщо його *p-value* < 0,05. Однак, як уже було зауважено, в дослідженнях, де вибірка достатньо велика, цей критерій є недостатньо надійним і потребує уточнення з використанням інших індексів. Оскільки в нашому дослідженні обсяги вибірок є достатньо великими, цей критерій не є надійним. Для *CFI* прийнятними є ті значення, які перевищують або дорівнюють 0,90, для *RMSEA* та *SRMR* це значення має бути меншим за 0,08 (Kline, 2023: р. 170).

Оцінювання інваріантності, своєю чергою, також здійснюється шляхом порівняння різних моделей з допомогою отриманих значень індексів. Однак, оскільки в перебігу перевірки різних гіпотез на модель накладають певні обмеження, які фіксують деякі параметри (факторні навантаження, інтерсепти), це може призводити до погіршення моделі. У зв'язку із цим існує потреба у перевірці того, наскільки сильно змінилася наша модель після фіксації певних параметрів (Chen, 2007). Позаяк у нашому дослідженні обсяг спостережень у всіх хвилях є досить великим, при порівнянні базової моделі та моделі з фіксацією факторних навантажень різниця в індексах не повинна перевищувати такі критичні значення: для *CFI* зміни більш ніж на 0,01 свідчать про відсутність інваріантності, для *RMSEA* цей показник не повинен перевищувати 0,015, а для *SRMR* порогове значення встановлено на рівні 0,03. При порівнянні з моделлю із фіксацією інтерсептів значення індексів не повинні перевищувати такі: *CFI* < 0,01, *RMSEA* ≤ 0,015, *SRMR* ≤ 0,01 (Chen, 2007).

Перед перевіркою інваріантності вимірювальної моделі інтегрального індексу соціального самопочуття серед усіх груп на підставі даних хвилі моніторингу 1995 року було побудовано базову модель, що мала факторну структуру з 10 компонентів, які відповідали теоретичному обґрунтуванню конструкту соціального самопочуття:

1. Житло – «Хороше житло», «Необхідні меблі».
2. Особисті риси – «Ініціатива в самостійності прийняття рішень при розв'язанні проблем», «Рішучість у досягненні своїх цілей».
3. Харчування – «Можливість харчуватися відповідно до своїх смаків», «Можливість купувати найнеобхідніші продукти».
4. Кар'єра – «Підходяща робота», «Можливості працювати з повною віддачею».
5. Відпочинок – «Повноцінне дозвілля», «Можливість повноцінно проводити відпустку».
6. Знання – «Сучасні економічні знання», «Сучасні політичні знання».
7. Служби та послуги – «Юридична допомога у захисті своїх прав та інтересів», «Необхідна медична допомога».
8. Здоров'я – «Здоров'я», «Впевненість у своїх силах».
9. Адаптація – «Вміння жити в нових суспільних умовах», «Можливість мати додатковий заробіток».
10. Одяг – «Необхідний одяг», «Модний та красивий одяг».

Утім, якість моделі виявилася низькою ($CFI = 0,826$). Крім того, було виявлено 3 компоненти – «Здоров'я», «Адаптація» та «Одяг», які мали високі кореляції з іншими компонентами, що спричинило мультиколінеарність. Можливим поясненням цього є те, що під час створення та валідації цієї версії індексу його розробники відмовились від застосування підходу добору компонентів «на підставі факторизації даних», оскільки «відбір пунктів для скороченого варіанта тесту неминуче призводить до зниження внутрішньої узгодженості» (Головаха, Дембіцький, Паніна, 2022: сс. 130–131). Натомість вони обрали метод поступового видалення індикаторів-компонентів як за формальним критерієм збереження внутрішньої узгодженості (α Кронбаха), так і за змістовим критерієм «збереження в основних рисах початкової багатоаспектності вимірювань» (Головаха, Дембіцький, Паніна, 2022: с. 131).

Оскільки якість моделі безпосередньо залежить від факторної структури, ми вирішили її оптимізувати на підставі наявних даних. Почергове вилучення складників індексу не дало позитивного результату. Проте усунення саме трьох компонентів, які спричинили мультиколінеарність, привело до значного покращення моделі ($CFI = 0,930$). Таким чином, оптимізована базова модель із 7 компонентами узгоджується з даними, отриманими у 1995 році, й дає змогу перейти до емпіричної перевірки відповідності цієї моделі в інші періоди проведення дослідження «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін». Перевірка була реалізована в середовищі R з використанням методу оцінювання якості MLR (*Maximum Likelihood Robust*). Отримані результати наведено в таблиці 1.

Можна побачити, що в інші періоди модифікована базова модель є також прийнятною. Тому є виправданим перевірити цю модель на інваріантність вимірювання в обраний проміжок часу. Пороговими значеннями для оцінювання моделей є $CFI > 0,900$, $RMSEA < 0,08$ та $SRMR < 0,08$. Отримані результати тестування конфігуральної, метричної та скалярної інваріантності наведено у таблиці 2.

Таблиця 1

Якість моделі конфірматорного факторного аналізу інтегрального індексу соціального самопочуття у 1995–2010 роках (модифікована модель)

Хвилі дослідження (рік)	1995	2000	2005	2010
Розмір вибірки <i>N</i>	1713	1749	1741	1760
χ^2 (df =70) (<i>p</i> < 0,000)	288,4	471,2	407,1	419,3
<i>CFI</i>	0,930	0,902	0,922	0,932
<i>RMSEA</i>	0,043	0,061	0,056	0,053
<i>SRMR</i>	0,034	0,042	0,037	0,036

Таблиця 2

Інваріантність вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття у 1995–2010 роках (модифікована модель)

Інваріантність	Конфігуральна	Метрична	Скалярна
χ^2 (df)	1781,0 (280)	1875,5 (319)	2042,9 (337)
<i>CFI</i>	0,920	0,916	0,908
ΔCFI	-	-0,004	-0,008
<i>RMSEA</i>	0,052	0,05	0,051
$\Delta RMSEA$	-	-0,002	0,001
<i>SRMR</i>	0,037	0,042	0,044
$\Delta SRMR$	-	0,005	0,002
<i>AIC</i>	208040	208056	208188
<i>BIC</i>	209382	209131	209140

Примітка: Напівжирним шрифтом виділено значення зміни індексу при порівнянні вкладених моделей (від конфігуральної до метричної, від метричної до скалярної).

Отримані в результаті проведення процедури перевірки інваріантності показники не перевищують ті порогові значення, які вказували би на відсутність інваріантності вимірювання. Критичні зміни в індексі *CFI* не повинні перевищувати 0,01 у разі порівняння з більш простою моделлю, тоді як зміни *RMSEA* не повинні бути більшими за 0,015, а *SRMR* — за 0,03 для метричної інваріантності та 0,01 для скалярної (Chen, 2007). У таблиці 2 наведено також дані щодо таких критеріїв, як Інформаційний критерій Акаїке (*AIC*) та Баєсовський інформаційний критерій (*BIC*). Ці критерії інтерпретуються у випадку порівняння кількох моделей. Як правило, обирають ту модель, яка має найменше значення за цими критеріями. При цьому беруть до уваги також складність моделі та міру її відповідності даним.

Варто відзначити, що за результатами тестування інваріантність вимірювання присутня на всіх трьох досліджуваних рівнях, що говорить про можливість змістовного порівняння цих даних не тільки за структурою латентної змінної, а й стосовно середніх значень інтегрального індексу серед різних хвиль

дослідження. Разом із тим, оскільки задовільні показники відповідності було отримано лише після модифікації базової моделі, доцільно переглянути вимірювальні можливості обраної для тестування версії інструментарію (ІССС-20) у різні часові проміжки.

У підставах інтегральних показників, таких як індекси, важливим моментом є емпіричне обґрунтування їх застосування, оскільки невідповідності даним призводять до систематичних відхилень в оцінювання та інтерпретації результатів. Через недостатню якість базової моделі перевірити інваріантність вимірювання ІССС-20 виявилось неможливим. Проте, зважаючи на отримані вище результати, було встановлено, що після певної модифікації інтегральний індекс соціального самопочуття вможливило валідні порівняння у лонгітюдних (моніторингових) дослідженнях соціальних змін.

Висновки, обмеження та перспективи дослідження

У рамках проведеного аналізу, метою якого була перевірка гіпотези про інваріантність вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття в дослідженні «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» впродовж 1995–2010 років, ми отримали два основні результати.

По-перше, в межах проведення конфірматорного факторного аналізу було виявлено, що структура скороченого інструментарію ІССС-20 має доволі низьку відповідність даним ($CFI = 0,826$), що не дало нам можливості перевірити інваріантність вимірювання саме цієї версії інструментарію в обраний період. Значною мірою проблема була пов'язана із мультиколінеарністю серед окремих компонентів опитувальника, що призводило до зниження якості моделі. Оригінальний кількісний показник соціального самопочуття ІССС-44 для «опосередкованого (латентного) вимірювання емоційно-оцінного ставлення людини до суспільства» складався з 44 пунктів, що характеризували 11 різних сфер соціального життя (Головаха, Дембіцький, Паніна, 2022: сс. 121–122). З практичних міркувань на його основі було сконструйовано скорочений варіант ІССС-20, який мав високі показники надійності та змістової валідності, проте відбір пунктів здійснювався з орієнтацією на збереження внутрішньої узгодженості, а не на факторний аналіз (Головаха, Дембіцький, Паніна, 2022: сс. 130–132). Наше дослідження підтвердило це обмеження ІССС-20. Висока валідність і надійність індексу не означає, що вимірювання є еквівалентним для різних вибірок (Жуленьова, 2017: с. 36). А саме така еквівалентність є важливою для інтерпретації результатів у разі проведення повторювальних вимірювань латентної змінної у моніторингових дослідженнях.

По-друге, модифікована модель індексу, в якій проблему мультиколінеарності було усунуто, мала гарну відповідність даним усіх обраних хвиль моніторингу. З використанням методу багатогрупового конфірматорного факторного аналізу (*MGCFA*) ця модель дала змогу встановити інваріантність вимірювання соціального самопочуття (з компонентами «Затишне житло», «Особистісні риси», «Харчування», «Можливість професійної реалізації», «Можливість повноцінного відпочинку», «Актуальні знання в різних сферах», «Доступ до інсти-

туційних послуг») для чотирьох хвиль (1995, 2000, 2005, 2010 років) дослідження Інституту соціології. Причому було підтверджено наявність не лише конфігуральної та метричної, а й скалярної інваріантності. У цьому випадку забезпечуються валідні порівняння середніх значень інтегрального індексу соціального самопочуття між різними групами у моніторингових дослідженнях соціальних змін.

Утім, зазначений результат було отримано лише після модифікації базової моделі. Слід зауважити, що ми не ставили за мету розробити й валідизувати новий інструментарій або запропонувати альтернативу ПСС-20. Така альтернатива вже існує — це ПСС-13 (Дембіцький, 2017). Перевірка інваріантності вимірювання обраної версії індексу ПСС-20, який найчастіше використовували в дослідженні «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» у 1995–2010 роках, зумовила необхідність обмежитись вимірювальною моделлю, яка не має самостійного значення, але виконала свою функцію й загалом підтвердила чинний напрям еволюції інтегрального індексу соціального самопочуття та тенденцію до скорочення кількості його індикаторів.

Отже, головну мету нашого дослідження було досягнуто і доведено пояснювальну силу цього важливого соціологічного інструменту при здійсненні моніторингу українського суспільства. Разом із тим, можна рекомендувати з обережністю ставитись до порівнянь середніх значень індексу різних хвиль у 1995–2010 роках, якщо для вимірювання було використано ПСС-20. Подальші дослідження мають включати перевірку інваріантності вимірювання оновленої скороченої версії інструментарію ПСС-13 (Дембіцький, 2017) на більш сучасних даних Інституту соціології. Досвід нашого аналізу з технічною модифікацією інструментарію ПСС-20 і вилученням компонентів, що спричиняють мультиколінеарність, вказує на гарні перспективи застосування ПСС-13. З огляду на відповідність даних структурі моделі та можливості порівняння сили ефектів завдяки наявності скалярної інваріантності, а також на ще більшу компактність інструментарію, такий підхід видається оптимальним.

Джерела

Головаха, Е.І., Панина, Н.В. (1997). *Інтегральний індекс соціального самопочуття (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Головаха, Е.І., Панина, Н.В. (2005). Інтегральний індекс соціального самопочуття населення України до і після «помаранчевої революції». *Вісник громадської думки*, 6, 11–16.

Головаха, Е., Дембіцький, С., Панина, Н. (2022). *Комплексні вимірювальні інструменти в соціологічних дослідженнях: розроблення, адаптація, обґрунтування достовірності*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Дембіцький, С. (2017). Інтегральний індекс соціального самопочуття: альтернативний підхід. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 109–129.

Жуленьова, О. (2014). Інваріантність і еквівалентність даних у крос-національних дослідженнях: зіставлення понять. *Соціальні виміри суспільства*, 6, 394–403.

Жуленьова, О.В. (2017). Інваріантність як критерій визначення еквівалентності даних у соціологічних крос-національних дослідженнях. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 16, 36–40.

- Савельєв, Ю.Б. (2017). *Багатовимірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільно-го розвитку*. Київ: Київський університет.
- Alwin, D.F., McCammon, R.J. (2003). Generations, cohorts, and social change. In: *Handbook of the life course* (pp. 23–49). Boston, MA: Springer US.
- Babbie, E. (2021). *The practice of social research*. 15th edn. Wadsworth, Cengage Learning.
- Chen, F.F. (2007). Sensitivity of goodness of fit indexes to lack of measurement invariance. *Structural Equation Modeling*, 14(3), 464–504. <https://doi.org/10.1080/10705510701301834>
- Davidov, E. (2010). Testing for comparability of human values across countries and time with the third round of the European Social Survey. *International Journal of Comparative Sociology*, 51(3), 171–191. <https://doi.org/10.1177/0020715210363534>
- Hong, S., Malik, M., Lee, M. (2003). Testing configural, metric, scalar, and latent mean invariance across genders in sociotropy and autonomy using a non-Western sample. *Educational and Psychological Measurement*, 63(4), 636–654. <https://doi.org/10.1177/0013164403251332>
- Jöreskog, K.G. (1971). Simultaneous factor analysis in several populations. *Psychometrika*, 36(4), 409–426. <https://doi.org/10.1007/BF02291366>
- Karakai, D., Moskotina, R. (2024). Religious involvement over time: Assessing measurement invariance of the Religious Involvement scale in Ukraine. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 96–110. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.96>
- Kline, R. (2023). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. 5th edn. The Guilford Press.
- Reeskens, T., Hooghe, M. (2008). Cross-cultural measurement equivalence of generalized trust: Evidence from the European Social Survey (2002 and 2004). *Social Indicators Research*, 85(3), 515–532. <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9100-z>
- Trochim W., Donnelly J.P., Arora K. (2016). *Research methods: The essential knowledge base*. 2nd edn. Wadsworth, Cengage Learning.
- Vandenberg, R.J., Lance, C.E. (2000). A review and synthesis of the measurement invariance literature: Suggestions, practices, and recommendations for organizational research. *Organizational Research Methods*, 3(1), 4–71. <https://doi.org/10.1177/109442810031002>

Отримано 21.09.2025

Прийнято до друку після рецензування 23.12.2025

Опубліковано 03.03.2026

References

- Alwin, D.F., McCammon, R.J. (2003). Generations, cohorts, and social change. In: *Handbook of the life course* (pp. 23–49). Boston, MA: Springer US.
- Babbie, E. (2021). *The practice of social research*. 15th edn. Wadsworth, Cengage Learning.
- Chen, F.F. (2007). Sensitivity of goodness of fit indexes to lack of measurement invariance. *Structural Equation Modeling*, 14(3), 464–504. <https://doi.org/10.1080/10705510701301834>
- Davidov, E. (2010). Testing for comparability of human values across countries and time with the third round of the European Social Survey. *International Journal of Comparative Sociology*, 51(3), 171–191. <https://doi.org/10.1177/0020715210363534>
- Dembitskyi, S. (2017). Integral index of social well-being: an alternative approach. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 109–129. [=Дембіцький 2017]
- Golovakha, Ye., Dembitsky, S., Panina, N. (2022). *Complex Measuring Instruments in Sociological Research: Development, Adaptation, Justification of Reliability*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Головаха, Дембіцький, Панина 2022].
- Golovakha, Ye.I., Panina, N.V. (1997). *Integral index of social well-being (IISS): construction and application of a sociological test in mass surveys*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Головаха, Панина 1997].
- Golovakha, Ye.I., Panina, N.V. (2005). Integral index of social well-being of the population of Ukraine before and after the “orange revolution”. [In Ukrainian]. *Bulletin of Public Opinion*, 6, 11–16. [=Головаха, Панина 2005].

Hong, S., Malik, M., Lee, M. (2003). Testing configural, metric, scalar, and latent mean invariance across genders in sociotropy and autonomy using a non-Western sample. *Educational and Psychological Measurement*, 63(4), 636–654. <https://doi.org/10.1177/0013164403251332>

Jöreskog, K.G. (1971). Simultaneous factor analysis in several populations. *Psychometrika*, 36(4), 409–426. <https://doi.org/10.1007/BF02291366>

Karakai, D., Moskotina, R. (2024). Religious involvement over time: Assessing measurement invariance of the Religious Involvement scale in Ukraine. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 96–110. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.96>

Kline, R. (2023). *Principles and Practice of Structural Equation Modeling*. 5th edn. The Guilford Press.

Reeskens, T., Hooghe, M. (2008). Cross-cultural measurement equivalence of generalized trust: Evidence from the European Social Survey (2002 and 2004). *Social Indicators Research*, 85(3), 515–532. <https://doi.org/10.1007/s11205-007-9100-z>

Savelyev, Yu.B. (2017). *Multidimensional modernity: social inclusion in assessment of social development*. [In Ukrainian]. Kyiv: The University of Kyiv. [Савельєв 2017].

Trochim W., Donnelly J.P., Arora K. (2016). *Research methods: The essential knowledge base*. 2nd edn. Wadsworth, Cengage Learning.

Vandenberg, R.J., Lance, C.E. (2000). A review and synthesis of the measurement invariance literature: Suggestions, practices, and recommendations for organizational research. *Organizational Research Methods*, 3(1), 4–71. <https://doi.org/10.1177/109442810031002>

Zhulenyova, O. (2014). Invariance and equivalence of data in cross-national studies: comparison of concepts. [In Ukrainian]. *Social Dimensions of Society*, 6, 394–403. [Жуленьова 2014].

Zhulenyova, O.V. (2017). Invariance as a criterion for determining data equivalence in sociological cross-national studies. [In Ukrainian]. *Current Problems of Philosophy and Sociology*, 16, 36–40. [=Жуленьова 2017].

Received 21.09.2025

Accepted for publication after review 23.12.2025

Published 03.03.2026

ЮРІЙ САВЕЛЬЄВ, ВЛАДИСЛАВ ТИШКЕВИЧ

Інваріантність вимірювання у дослідженнях соціальних змін в українському суспільстві

У статті з використанням методу багатогрупового конфірматорного факторного аналізу (MGSCFA) здійснено перевірку гіпотези про інваріантність вимірювання інтегрального індексу соціального самопочуття (ІСС-20) у лонгітюдному (моніторинговому) дослідженні «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» 1995–2010 років. Хоча цей індекс, розроблений Є. Головахою і Н. Паніною, є ключовим для дослідження соціальних змін українського суспільства впродовж останніх 30 років, перевірки інваріантності вимірювання цього теоретичного конструкту за жодною версією інструментарію (ІСС-44, ІСС-20, ІСС-13) не здійснювали. Потреба у такому дослідженні зумовлена трансформаціями суспільства, коли з часом можуть формуватися інші уявлення людей про своє соціальне самопочуття, а також відбуватися суттєві зміни у структурі населення. Якщо інваріантність вимірювання не підтверджено, то порівняння значень показника та його змістовна інтерпретація є проблематичними. Оскільки якість базової моделі скороченої версії індексу ІСС-20 не вможлилювала перевірку інваріантності вимірювання для цієї адаптації інструментарію в обраний період, його було модифіковано з вилученням компонентів, що спричиняють мультиколінеарність. Для оптимізованої моделі було підтверджено конфігуральну, метричну та скалярну інваріантність вимірювання соціального самопочуття для періоду, що охоплює чотири хвили (1995, 2000, 2005, 2010 років) моніторингу Інституту соціології НАН України. Отже, наш аналіз з технічною модифікацією версії індексу ІСС-20 підтверджує загальний напрям еволю-

ції цього інструментарію. Отриманий результат доводить можливість не тільки валідних порівнянь за структурою латентної змінної, а й коректного порівняння середніх значень інтегрального індексу соціального самопочуття між різними групами та хвилями дослідження за певний період часу. Стаття, таким чином, демонструє пояснювальну силу цього важливого соціологічного інструменту для здійснення моніторингу українського суспільства та дослідження соціальних змін.

Ключові слова: кількісний аналіз, лонгітюдні дослідження, соціальні зміни, індекси, інваріантність вимірювання, MGCFА, соціальне самопочуття, українське суспільство, дизайн і методи досліджень

YURIY SAVELYEV, VLADYSLAV TYSHKEVICH

Measurement invariance in studies of social change in Ukrainian society

The article applies the method of multigroup confirmatory factor analysis (MGCFА) to test the hypothesis of measurement invariance of the integral index of social well-being (IISS-20) in the longitudinal (trend) study "Ukrainian Society: Monitoring Social Changes" in 1995-2010. Although this index, developed by Ye. Golovakha and N. Panina, has been crucial for studies of social change of Ukrainian society over the past 30 years, the measurement invariance of this theoretical construct has not been tested for any version of the instrument (IISS-44, IISS-20, IISS-13). The need for such a study stems from the transformations of society, when people may form different perceptions of their social well-being as well as the occurrence of significant changes in the population structure. If measurement invariance is not confirmed, then comparing the values of the indicator and its meaningful interpretation are problematic. Since the quality of the basic model of the shortened version of the index IISS-20 did not allow to proceed with a test of measurement invariance for this particular adaptation of the instrument during the chosen period, it was modified by removing components that had caused multicollinearity. For the resulting optimized model we confirmed the configural, metric and scalar measurement invariance of social well-being for the period that comprises four waves (1995, 2000, 2005, 2010) of the survey by the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. Thus, the result of our analysis with the technical modification of the IISS-20 questionnaire is in line with evolution of the instrument. It proves the possibility of both valid comparisons in terms of the structure of the latent variable and the comparability of the means of the integral index of social well-being between different groups and research waves over time. The article, therefore, demonstrates the explanatory power of this important sociological tool for monitoring Ukrainian society and research of social change.

Keywords: quantitative analysis, longitudinal studies, social change, indices, measurement invariance, MGCFА, social well-being, Ukrainian society, design and research methods

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка відділу соціології культури і масової комунікації Інституту соціології Національної академії наук України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

NATALIIA KOSTENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Sociology of Culture and Mass Communication, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

natalia.kostenko@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-4689-8886

Культурні порядки у просторі та часі надзвичайного стану

Взаємозалежність сучасних станів війни та культури, а також співвідношення цих двох категорій є досить неординарними в соціологічному дискурсі. У класичній соціології війну розглядали радше як чинник формування соціально-політичної структури суспільства й держави з її монополією на легітимацію панування (Г. Спенсер, Е. Дюргайм, М. Вебер). Разом із тим ці категорії виразно перетинаються у морфологіях конфліктів культурних епох і культурних ситуацій, як у Г. Зимеля та О. Шпенглера, в конституюванні культурних компонентів воєнних станів, на кшталт етосу війни у К. фон Клаузевіца, або спростовуючи первісну аксіому неадекватного зв'язку у вже звичній риториці «інформаційних війн» і новій семантиці військових технологій.

Увага сучасної соціології до проблем культури підтверджується тезою Дж. Александера про зростання автономії культури та її вирішальний вплив на соціуми, що за сучасних умов неминуче переосмислюється, зокрема й у термінах очевидності функцій культури як компенсаторного механізму протистояння напруженим психологічним ситуаціям. І це, звісно, надзвичайно важливо, але аж ніяк не вичерпує розуміння того статусу, що сьогодні належить культурі, яка, за відомими словами З. Баумана, є якорем у нашому імовірнісному сучасному світі, колективною відповіддю на унікальне людське осягнення власної скінченності.

Невизначеність і множинність сучасних життєвих контекстів спонукає до вдосконалення методології дослідження в умовах мобільності спеціальних

Цитування: Костенко, Н. (2026). Культурні порядки у просторі та часі надзвичайного стану. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 79–94, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.079>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

культурних порядків, які, пристаючи до М. Фуко, можна розуміти як співвідношення «слів» (знарядь означення) і «речей» (артефактів, предметів) в історичному типі культури, а також людську активність в інтерпретації такого співвідношення через його конвенційне впорядкування і дотримання правил вжитку (Foucault, 1994).

Як мінімум, можна говорити про дві траєкторії дії індивіда в добре розпізнаваному середовищі, де він оснащений неоднораз перевіреними кодами реакцій на символічні структури та оперування ними, про дві перспективи, два типи порядку, які аж ніяк не протистоять один одному через несумісну логіку аналізу дійсності, але все ж таки є автономними й не виключають комплементарності.

Рок культури

Один тип порядку відсилає до морфології конфлікту культурних епох і культурних станів, де він проєціюється, в термінах Георга Зимеля, на взаємодію потоку життя і форм культури, які в момент їх творення цілком адекватно фіксують рух цього життя, але згодом втрачають таку відповідність аж до повного неприйняття і навіть ворожості, відкидання цих форм самим життям, яке потребує нових. Згодом стає зрозуміло, що йдеться про відвернення життєвою стихією будь-якої форми взагалі, боротьбу — швидко або повільну — з культурною формою, що заважає життю вийти за свої межі у своєму прагненні вилятися спонтанно і творчо.

Життя проти форми

Як тільки життя переходить за межі чисто біологічного рівня на рівень розуму, а розум, своєю чергою, переходить на рівень культури, виникає внутрішній конфлікт. Вся еволюція культури полягає у виникненні, розв'язанні та відродженні цього конфлікту. Адже зрозуміло, що йдеться про культуру, коли творчий динамізм життя продукує певні артефакти, які надають йому форми вираження й актуалізації і які, зі свого боку, поглинають невпинний потік життя, надаючи йому форму і зміст, масштаб і порядок: наприклад, громадянські закони та конституції, твори мистецтва, релігії, науки, техніки та безліч інших (Simmel, 2002: [1]). Культурні форми, у які втілюється життя і які мають своєрідну внутрішню організацію, свою особливу логіку, здатність чинити опір стосовно створеної ними духовної динаміки, мають право претендувати на постійність і навіть позачасовість існування, але рано чи пізно життєві сили прирікають кожен створену ними культурну форму на незавидну долю — презирство або повне забуття, відмову від самого принципу форми.

Зимель, мабуть, одним із перших заговорив про кризовий стан сучасної для нього культури модерну, викликаний невідповідністю між самодостатніми компонентами, у взаємодії яких і виникає культура і жодна з яких не має на неї більшого права, ніж інша: суб'єктивною душею та об'єктивним продуктом духу.

Матриця засадових понять зимелівської концепції культурного розвитку «життя» — «форма» зовсім не передбачає якусь-то збалансовану дуальність — радше неординарну взаємозалежність, де життя є головною та єдиною перманентною позачасовою силою, що запускає трафік руху дійсності. «Суть життя в тому-то й полягає, щоб створювати із себе самої все, що скеровує та спокушає, всі суперечності, всі перемоги й поразки» (Simmel, 2002: [7]). Але життя є безформним і може набувати зовнішнього існування лише в тій чи тій формі, потребує дедалі нового оформлення, оскільки вироблені культурні форми починають обтяжувати, перешкоджати плину життя, зокрема й тоді, коли встановлена форма тільки здається вичерпаною, але ще сповнена символічних засобів для втілення процесу диференціації життя, хвиль життя. При цьому невпинно відтворюються серії конфліктів між життям і формою його втілення, «душею» і «духом», «суб'єктивною» та «об'єктивною» культурами. Ці конфлікти є принципово непозбутніми, й усвідомлення неможливості їх розв'язання в сучасному суспільстві змушує Зимеля говорити про «трагедію культури» (Simmel, 1968; Simmel, 1998).

Безперечно, у зимелівському розумінні та його артикуляції «життя» відчуються прозоріння й передчуття філософії життя, що йдуть від Шопенгавера та Ніцше до Дильтея та Бергсона, а також вплив гегелівського ідеалізму та діалектики історії. Конфлікт між життям і культурною формою, зречення принципу форми як такої в царині мистецтва Зимель ілюструє практикою експресіонізму, що увічне внутрішнє поривання художника. Для Зимеля творчість художника-експресіоніста — це процес, через який емоційний імпульс спонтанно передається до руки, що тримає пензель, подібно до того, як жест виражає внутрішнє почуття, а крик виражає біль, тож те, що в кінцевому підсумку набуває форми на полотні, є прямим осадом внутрішнього життя, не зміненим жодними зовнішніми, чужорідними елементами (Simmel, 2002: [9]), тобто результатом борні життя за те, щоби бути собою. Напевно, можна захоплено й нескінченно обговорювати радикальну несхожість художніх течій експресіонізму і, скажімо, імпресіонізму з його амбіцією продукувати унікальні враження від зовнішніх об'єктів. Але більшої одностайності ми, мабуть, досягнемо тоді, як звернемося до більш пізніх творів великих майстрів, погоджуючись із Зимелем у тому, що, «вдосконалюючи свої творчі сили, великий художник є настільки чистим собою, що його творіння показує лише форму, спонтанно створену перебігом його життя: форма втратила свою автономію щодо цього життя» (Simmel, 2002: [11]).

Вельми наочно суперництво між життям і культурною формою можна побачити останніми роками на популярних виставках, таких як, наприклад, виставка Ван Гоґа “The Immersive Experience” (Імерсивний досвід), де можна насамперед побачити портрети художника та варіанти улюблених соняшників, а потім переміститися до просторої кімнати зі зручними кріслами, щоби відчути на собі проєкцію сюжетів, фото, музики, які асоціюються з картинами Ван Гоґа, що дає змогу вам «прожити» цей момент створення мистецького витвору, і це стає моментом вашого досвіду, вашого життя (Van Gogh ..., 2024).

Шлях душі до самої себе

Неоднораз, визначаючи, що таке культура, Зимель вдається до, здавалося б, поетичного твердження: культура — це «шлях душі до самої себе», тобто до того піднесеного, що закладено в цій душі як «ескіз ідеального задуму» і є потенційно здійсненим і що розкрилося, розгорнулося до очевидності під дією образів духу, художніх, релігійних, наукових, технічних творів, які об'єктивно існують в культурі, які увійшли до її складу, є загально визнаними, не виключено, що й фетишизованими суспільством, і які мають свою історію. Однак по-справжньому культурні цінності набувають статусу і значущості лише тоді, коли мають вплив на індивідуальну душу, окремого суб'єкта, вдосконалюючи його прагнення сягнути висот, перейти від природного до культурного стану (Simmel, 2002: [11]). Таке відбувається раз у раз, але є й перешкоди, оскільки, як гадає Зимель, об'єктивна культура неминуче починає домінувати над суб'єктивною культурою індивіда, коли, відповідно до власної логіки самосвідомості й самодостатності їх обох, втрачається їхня відносність, відчутно порушується баланс суб'єктивних та об'єктивних цінностей, що викликає «трагедію культури» як підпорядкування волі та саморозвитку індивіда продуктиві його власного, зміненого до невпізнаності творіння. Причинами того є небувале раніше зростання продуктів об'єктивної культури, їхня ряснота, збільшення числа різних її компонентів, переплетення різних її аспектів і ланок, які, здавалося б, немислимо охопити в дедалі разючіші автономні світи, що вже проблематично досягнути та зрозуміти для акторів, які їх створили, а тим паче для всіх інших. Так відбувається, коли інновація починає жити своїм власним життям поза своїм творцем і протистоїть йому як суверенна сила.

Ідея культури

Факт трагічного стану культури посилюється відсутністю й незапитуванистю самої ідеї культури, що піддає сумніву її репутацію та значущість. У кожній великій культурній епісі можна досягнути одну провідну ідею, від якої проєціюються всі її духовні рухи. Якщо коротко перелічити, услід за Зимелем, можна сказати, що такою значущою ідеєю для античного світу була ідея буття, єдиного, субстанційного; для християнського середньовіччя — поняття божества, джерела всієї дійсності, необмеженого володаря людського буття, який вимагав відданості; за доби Відродження найвище місце в інтелектуальному житті став посідати концепт природи як безумовного, єдино сущого й істинного, і уточнення XVII століття — про закони природи як ідеалу, виняткової цінності та про вигоди життя. Наприкінці епохи переважного значення набуває поняття особистого Я, наділеного душею, що видається абсолютним моральнісним постулатом. Доба Просвітництва XVIII століття живе ідеєю всезагального людського щастя завдяки пануванню розуму. XIX століття створило поняття суспільства як справжньої реальності життя, де в індивіді вбачали простий продукт гри соціальних сил, який, подібно до атому, має розчинятися в суспільстві. Лише на порозі XX століття став домінувати новий мотив світогляду — поняття життя,

що є відправною точкою всіх оцінок. Натомість феномен сучасної культури, в уявленнях Зимеля, полягає у відсутності ідеї з огляду на відсутність органічного матеріалу для неї та різноманітність, неоднорідність явищ, які вона мала б для цього охопити, внаслідок чого відбувається боротьба життя за свою самість, за своє безпосереднє здійснення (Simmel, 2002: [7]).

Нескінченна зміна змісту культури і, зрештою, цілих культурних стилів є знаком або, радше, проміжним підсумком між її вічною еволюцією і трансформацією, а також об'єктивною значущістю і самоствердженням цих проявів і форм, у якому або завдяки якому культура існує. Зміна рухається між полюсами смерті та відродження, відродження та смерті (Simmel, 2002: [8]).

Зимелєві часто дорікають за відсутність зв'язної теоретичної мови, якою було б плідно викладати проблеми культури, інакше його вплив на гуманітарну думку стає «анонімним», як зазначав Юрген Габермас з огляду на прихильність Зимеля до фрагментарності, естетизму та романтизму, схильність радше до есеїстичного стилю, а не стандартів наукової статті, й утім, погоджуючись з оцінкою Георга Лукача, що Зимель був безперечно «найвизначнішою та найцікавішою перехідною постаттю в усій сучасній філософії» (Lucas, 1991: p. 145). І що є особливо цінним для нас і чим ми зобов'язані Девіду Фрисбі, відомому перекладачеві, редакторові та перекладачеві Зимеля – це оцінка цього німецького філософа початку ХХ століття, який викладав курси метафізики, етики, історії релігії та історії мистецтва, соціальної психології та соціології в Берлінському університеті, як «першого соціолога сучасності». Саме так названо його статтю про Зимеля у спеціальному випуску журналу “Theory, Culture & Society” (Теорія, культура і суспільство) 1985 року (Frisby, 1985). Як зауважує Томас Кемпл, член рідколегії журналу, «Фрисбі змусив Зимеля говорити англійською з новим поколінням соціальних і культурних теоретиків» (Kemple, 2010), спростовуючи тим самим припущення самого Зимеля, що він, мовляв, навряд чи залишить по собі вагому інтелектуальну спадщину. Посилання на соціологію, вочевидь, має вирішальне значення, бо вказує на чутливість Зимеля до методів соціології та дисциплінарну спрямованість на соціальне знання. Взагалі-то, «і сто років по тому запропонована Зимелем робоча програма для соціальних наук все ще залишається “незавершеним проектом”», оскільки «ми ще маємо в повному обсязі дослідити культурні виміри “взаємодії” та “соціабельності” (у лексиконі Зимеля)» (Kemple, 2010).

За Зимелєвими інтуїціями легко прочитується опозиція індивіда та соціуму в момент, «коли зустрічаються чужі одне одному буття та уявлення про його здійснення належним чином» (Simmel, 2002: [2]), що змушує індивідуальність жертвувати своїми життєвими маніфестаціями на користь соціально схвалюваних, точніше, звичних патернів поведінки, породжуючи нерозв'язний конфлікт індивідуального життя і форми культури, «трагедію культури».

У межах конфліктної моделі культурного порядку, тим паче у стані війни, доречною є дуальна категоризація предметного змісту культурного світу, його просторових розрізень (глобальне, транскультурне — локальне, автономне), поняттєвої матриці (хаос організованого насильства — смисл культурного розвитку), етичних імперативів (добро — зло). Проблеми роз'єднаності мовних та

релігійних спільнот через їхні особливі установки та практики залишаються в українському суспільстві у зоні розбіжностей культурних порядків у воєнний та повоєнний період.

Повсякденні імпровізації *Користувачі vs. споживачі*

Друга перспектива, навпаки, передбачає уникнення драматичних станів, встановлює фокус на споживанні, вельми тривіальному, пасивному способі культурної партиципації, що розцінюється вже звично як якась вада сучасної культури, проте в уявленні Мішеля де Серто постає як багатовимірний простір можливостей анонімної творчості, породжуваний на підставі відмінностей сприйняття та використання культурних об'єктів. Задум проекту Серто — виявити й описати багатшаровість сучасних культурних порядків, які охоплюють неординарні поєднання офіційних, публічно визнаних, таких, що вимагають їх дотримуватись, із вторинними, прихованими, позбавленими будь-якого афішування, які характерні для звичайної повсякденної практики, стосуються насамперед «способів або схем дії, а не безпосередньо самого суб'єкта, який є їхнім автором або носієм, але так чи так підтверджує свою ідентичність» (Костенко, 2022). Це питання заторкує «операціональну логіку, моделі якої, можливо, сягають корінням незліченних витівок схильних до мімікрії риб або комах-хамелеонів і яка так чи інакше прихована під формою раціональності, що переважає віднині в західній культурі» (Certeau, 1988: р. XI). Ідеться про виявлення *комбінаторики операцій*, які також утворюють певну «культуру», і про характерні моделі дій користувачів. Для Серто принципово важливо говорити про користувачів, які *використовують* публічні репрезентації, санкціоновані системою визнаного культурного порядку, формуючи її зворотний бік за допомоги безлічі дуже різних способів *«браконьєрства»*.

Слід одразу зазначити, що читач Серто зануриться в насичену метафоричну мову, яка слугує авторові інструментом наближення до досліджуваного феномену, надання йому транспарентності — цьому феномену винайдення повсякденності. Означення «споживачів» фігурує в текстах Серто переважно в лапках як незгода зі статусом домінованих, приречених на інерцію, підпорядкування й покору, приписувані їм інституційними структурами, які не беруть до уваги їхніх повсякденних імпровізацій. Тому важливо виявити, що саме *виготовляють* користувачі, індивіди та групи в години культурного споживання перед екраном телевізора або в інтернеті допустимих, дозволених інституціями репрезентацій — широко розповсюджуваних образів соціального побутування. Поза сумнівом, це стосується й інших різноманітних сфер, хай то міський простір, товари у супермаркеті чи історії та легенди у пресі (Certeau, 1988: pp. 15–18). У наших нинішніх умовах спротиву російській агресії публічні репрезентації чутливих тем помітно обмежені з міркувань безпеки, хоча міра цих обмежень не завжди зрозуміла пересічному користувачеві інформації, що, як наслідок, лише посилює інтригу правдивого пізнання ситуації, спокусу виготовлення

особливих схем дії, щоби таке знання осягнути, запевняючись власною активністю та енергійністю.

Виготовлювання, яке можна було б виявити таким чином, також є виробництвом, але виробництвом затаєним, прихованим у прогалинах в тих царинах, що ледь не цілковито захоплені системами офіційного «виробництва» (телевізійного, урбаністичного, комерційного тощо). Такі системи неомірно розширюються в сучасному світі, не залишаючи «споживачам» того місця, де мали би змогу означитися результати їхнього виготовлювання, власне те, що вони *роблять*, споживаючи, використовуючи легітимовані репрезентації. У нашому випадку неовов'язково звертатися до радикальних прикладів Серто з практики колонізації індіанських племен, коли ті, не маючи засобів відкинути владу, ухилилися від неї в різні способи, формально визнаючи її контроль і виконуючи ритуальні процедури, котрі, як ввижалося колонізаторам, не несли загрози порядку. Існування людей на окупованих російськими військами територіях, коли вочевиднюється наявність «чужих одне одному буття та належності» (Зимель), дасть нам чимало прикладів прихованого, «підпільного» виробництва повсякденності, що протистоїть нав'язуваним правилам панівних владних на цей момент утворень.

Мова і мовлення

У пошуках методологічних моделей для розпізнавання порядків і практик повсякденності Серто часто використовує аналогію розрізнення Ф. де Сосюрмом мови та мовлення як універсальної знакової системи конвенційних правил та її спонтанного ситуативного подієвого використання, функційного опанування. Доречно, услід за Серто, застосувати цю модель до нелінгвістичних операцій, зі споживанням. Домінувальний порядок породжується легальним виробництвом культурних мов з боку сильних еліт — кураторів соціокультурної ієрархії, тоді як мова уподібнюється тому часто непрозорому, непроникному, латентному виробництву, яке властиве повсякденному життю. Збудовуючи гіпотези щодо її розуміння, Серто виходить з теоретичної пропозиції філософії повсякденної мови у працях пізнього Вітгенштайна, який дійшов необхідності повернути «слова від метафізичного до повсякденного їх вжитку», із властивою йому ігровою дією в мовленнєвих актах (Wittgenstein, 1958), і залучає до своїх міркувань у «начерку сучасної теорії звичайного» відомі ідеї А. Лефевра, який у «Критиці повсякденного життя» визначав повсякденність як перетин ілюзії та істини, сили та безпорадності, контрольованих і не контрольованих індивідом, громадою та інститутами царин (Lefebvre, 1991), та зосереджені на повсякденному житті праці І. Гофмана, Е. Гарфінкеля, а також нишком являє перегук з Е. Ноель-Нойман та її моделлю «спіралі мовчання» у пасажах про маргінальну більшість споживачів, які формально не беруть участі у виробництві культури, але мовчазно щомиті її винаходять, як це було, наприклад, у 1960-х роках, коли у країнах Східного блоку чоловіки стали носити довге волосся чи джінси, за спогадами Ноель-Нойман (див.: Noelle-Neumann, 1984; Certeau, 1988: р. XVI).

Стратегія і тактики

Розрізнення між офіційним, домінантним виробництвом культури під егідою профільних владних інститутів і повсякденними її версіями, позбавленими маніфестації, але виразно супротивними щодо нав'язаних уявлень про порядок речей з його догматичною легітимацією, Серто проводить у термінах «стратегія — тактика». І, мабуть, головним критерієм такого розрізнення є ставка на універсальні форми буття матерії — простір або час.

Стратегія передбачає відмежування місця, яке номіновано як власне з боку законного суб'єкта волі та влади, хай то буде підприємство, місто, наукова інституція чи армія, що й дає змогу цьому суб'єктові управляти відносинами із зовнішнім простором, який становить цілі або сходить загрозами (клієнти або конкуренти, вороги, село, що оточує місто, завдання та об'єкти дослідження тощо). Утвердити своє «власне місце» означає панування над певним ареалом у світі небезпечного чи підозрілого Іншого, ареалом, який можна оглядати аналітичним оком, аби спостерігати й вимірювати чужорідні об'єкти, тримати їх під контролем і залучати в поле свого стратегічного бачення, а отже, завбачувати, випереджати час через прочитання простору, тобто «Власне» — це перемога місця над часом (Certeau, 1988: pp. 30–32).

Тактика визначається дією за відсутності власного місця, а місцем тактики завжди є місце Іншого, простір, який зорганізований та охороняється пануванням внутрішньо стороннього суб'єкта, котрий нав'яже свій порядок. Ідеться про розрахунок на цю мить, на конкретні обставини та обмежені можливості завбачити майбутнє, скористатися okazією, вигідним моментом, щоб продиратися крізь лабіринт, ставка на бонус часу, на випадковість, несподіваність дій та реакцій, маніпуляцій із ритмами руху, аби продукувати наснагу суб'єктів, що беруть тут участь, від своєї спритності, хитромудрості дій і технічної майстерності впоратися підручними засобами. В цілому, якщо стратегія формується через володіння простором, спромогою його перерозподіляти, приписувати територіальним фрагментам порядок місць та дій окремих суб'єктів і технічно його оглядати, то тактика орієнтована на час і на швидкість, на переваги успішного використання їх (Certeau, 1988: pp. 29–41).

Посилюючи розбіжність стратегії й тактики у формуванні комбінацій культурних порядків завдяки наявності легітимних та прихованих виробництв культури, Серто поряд з аналогією мови та мовлення залучає ще одну аналогію — воєнну (яка особливо близька та зрозуміла нам сьогодні, оскільки чужий Інший, супротивник є відомим та визначеним), зазначаючи, що, перш ніж стати науковою, ця модель була воєнною, й досить точно її виразив Бернгард фон Бюлов, канцлер Німеччини на початку ХХ століття: «Стратегія — це наука про військові рухи поза полем зору противника, а тактика — це наука про рухи в полі зору» (цит. за: Certeau, 1988: p. 35). Стратегія відповідає за цілісність і незайманість власного місця, натомість тактиці, не обтяженій своїм місцем, властиві мобільність і маневреність. Між тим, наврод чи варто із захватом проєціювати воєнну аналогію на повсякденне життя. Звичайно, продукти народної мудрості можна розцінювати як військові хитрощі, хоча сьогодні, з нестримним розвит-

ком соціальних мереж, відсутність у суб'єкта будь-якого місця, хай віртуального, ефемерного, не зовсім надійного і справжнього, є доволі проблематичною, що вможлиблює структурування повсякденності в прийнятних для існування реєстрах, що, наприклад, характерно для нашого досвіду реакцій на повітряні тривоги, що розривають поточний час, та й для інших обмежень воєнного стану.

Подібна винахідливість стосується найрізноманітніших галузей культурного споживання — харчування, фізичних вправ, прогулянки містом, моди, кіно, телебачення, інтернету, літератури та читання як «мовчазного виробництва», не передбаченого письменником. Зрозуміло, правила та принципи комодифікації культурної продукції в сучасному світі не менш спритно перехоплюють ініціативу всіляким «брендуванням креативності», виводячи її з простору прихованості та анонімності, але навряд чи нівелюючи повністю її інспірування такої креативності «мікросвободою». Мешкати, рухатися, розмовляти, читати, робити покупки або готувати, вважає Серто, — все ці різновиди дії відповідають параметрам тактичних витівок та несподіваностей: вдалі повороти з боку «слабкого» в рамках порядку, встановленого «сильним» (Certeau, 1988).

Дух цифрового капіталізму

Змінені ритми соціальних взаємодій за умов воєнного стану переживаються, осмислюються, викликаючи спонтанні, афективні та/або рефлексійні, продумані людські реакції, які комбінуються з обох перспектив співвіднесення з упорядкуванням культури. Поза сумнівом, існує і третя, ширша перспектива обговорення культурних порядків у взаємозумовленості з економічними, яка від часів Зомбарта та Вебера закорінилася в соціологічній традиції й відсилає до «духу капіталізму», його ціннісних та етичних обґрунтувань. У сучасному світі контекст такої перспективи прояснюється як пошук духовних засад «цифрового капіталізму» у практичному просторі дії «етики пошуку рішення», «солюціонізму» (Nachtvey, Seild, 2024). Звісно, це далеко не головний і тим паче не єдиний аспект, який привертає увагу дослідників повсюдних цифрових перетворень, що стосуються наслідків цифровізації для ринків, держав і моделей економічного зростання, політичної влади технологічних компаній у маніпуляціюванні громадською думкою, натомість культурні засади цифрового капіталізму, ідеї, що його надихають, мотиви, виправдання та переконання розробників цифрових технологій і досі залишаються без належної артикуляції в соціологічних підходах (Nachtvey, Seild, 2024).

Суть, або амбіція солюціонізму полягає в тім, що будь-яку соціальну проблему можна розв'язати завдяки технологіям, точніше, «правильному використанню правильних технологій» (Turner, 2006: р. 244), а сама можливість вигідного рішення набуває статусу значущості та цінності. Актуальним прикладом є безпрецедентний розвиток електронно керованих безпілотних військових систем, які зберігають життя військових. Або ж популярність серед українців електронної системи «Дія» з розширеним переліком послуг. А про можливі політичні та дипломатичні рішення в очікуванні на перемовини щодо завершення російсько-української війни годі й говорити.

Тяглий дискурс про дух капіталізму

Концепція «духу капіталізму» є, мабуть, однією з найвиразніших і найбільш неоднозначних у соціології, обговорення якої, що, то згасаючи, то відновлюючись, триває з початку ХХ століття і зберігає імідж невпинного дискурсу, що з плином часу збуджується дедалі новими або забутими старими аргументами. Її ініціатором вважають Вернера Зомбарта із його працею «Сучасний капіталізм», де розуміння економічної епохи базується на визнанні як відповідних інституційних структур, так і панівних у ній економічних настанов, її «духу», що поєднує прагнення до прибутку з економічною раціональністю (Sombart, 1902). Особливе місце тут посідає постать буржуа, мотивованого діяча капіталістичного актора, який відтворює цей дух. Зомбарт визначає «господарський дух» сукупністю душевних властивостей і функцій, що супроводжують господарювання, включно з проявами інтелекту, рисами характеру, судженнями про цінності, якими керується поведінка людини, що господарює (Sombart, 1902).

Центрувальним джерелом тяглого дискурсу про дух економічного устрою, безперечно, залишається концепція Макса Вебера, викладена у праці «Протестантська етика і дух капіталізму», яку часто визнають соціологічною класикою «всіх часів». Вона обґрунтовує обставини та особливості формування в західній культурі раціонального світогляду та способу життя — хай то буде державне управління, право, наука чи мистецтво, як і виникнення раціональної капіталістичної організації вільної праці, приватного підприємства з його основним капіталом і точною калькуляцією, чому не останньою чергою посприяв зв'язок сучасного господарського «етосу» з раціональною етикою аскетичного протестантизму та його уявленнями про обов'язок і покликання (Weber, 2007). Полеміка триває й сьогодні, а втім, сам Вебер неодноразово наполягав на відкритості для критики своєї тези. Наприклад, на підставі економічної реконструкції Єврейської Біблії («Танах») можна стверджувати, погоджуючись із Зомбартом, що інші релігії сприяли виникненню сучасного капіталізму задовго до протестантизму (Wagner-Tsukamoto, 2012). У будь-якому разі, сучасний капіталізм, за словами Вебера, більше не відчуває потреби в освяченні своїм духом, а «виховує й обирає у процесі економічного виживання найприспосованіших» (Weber, 2007: р. 20).

Новий дух капіталізму

Суттєвий перегляд Веберової концепції здійснили наприкінці ХХ століття Люк Болтанські та Ев К'япелло, котрі аж ніяк не переконані, що капіталізм може обійтися без легітимації з боку його духу, без ідеології, зовнішніх щодо нього ресурсів, адаптованої соціальної та художньої критики, що супроводжують динаміку економічного розвитку. *Духом капіталізму* вони називають ідеологією, яка виправдовує відданість людей капіталізму, надаючи йому привабливості, й викривають розрив між поточними формами накопичення капіталу та нормативними концепціями соціального й культурного порядку (Boltanski, Chiapello, 2007).

Сучасні економіки містять кілька принципів і критеріїв оцінки, релевантних для виправдання принаймні часткової спрямованості на загальне благо, які відповідають різним моральним «граматикам» у різних контекстах, де для маніфестації духу капіталізму, згідно з Болтанські та К'япелло, суттєво важливими є три виміри: 1) *натхнення*, ентузіазм щодо різних форм «свободи вибору», які забезпечує капіталізм; 2) *захищеність* для залучених до капіталістичного процесу та їхніх дітей; 3) *справедливість* щодо внеску капіталізму в загальне благо.

Звертаючись до досліджень історичних трансформацій капіталізму, а також аналізу текстів 60-х і 90-х років минулого століття, відібраних із підручників та фахових журналів з менеджменту, Болтанські та К'япелло фіксують щонайменше три різновиди «духу» капіталізму, які виникали одне за одним починаючи з XIX століття, й зосереджуються на останньому, «новому духу» (Boltanski, Chiapello, 2007). У *першому дусі капіталізму* (кінець XIX століття) натхнення продукується свободою буржуа, власника невеликої сімейної фірми від місцевих громад, його підприємницькою активністю, захищеність — особистою власністю, повагою до буржуазної моралі, благодійністю, а справедливість — поєднанням домашньої та ринкової справедливості, особистою допомогою.

Другий дух капіталізму (1940–1970-ті роки) передбачає ієрархічний контроль із розвиненою бюрократією, цілеспрямоване управління великими індустріальними компаніями, масове виробництво та державну економічну політику. Надихають кар'єрні можливості, владні позиції, висока ефективність у вільних країнах, захищеність забезпечує довгострокове планування, кар'єрне просування, зв'язок між приватним капіталом і піднесенням держави добробуту, а справедливість співвідноситься з меритократичною оцінкою ефективності, винагородженням навичок, підтверджених ліцензією або дипломом.

Третій дух капіталізму (з 1980-х років) характеризується відмовою від ієрархії як структури панування, орієнтацією на проектну систему, мережеві фірми, інтернет і біотехнології, диверсифіковані виробництва, глобальні фінанси; надихає свобода організації із гнучкою системою позаавторитарного управління, інноваціями та креативністю; захищеність забезпечена контактними та здатними легко пристосовуватися співробітниками, ресурсами самозабезпечення компанії; справедливість — новою формою меритократії, яка високо поцінює мобільність, кар'єрою як серією зреалізованих проектів (Boltanski, Chiapello, 2007).

Спробуємо точніше зрозуміти особливості принципів і критеріїв оцінок, запропонованих у теорії «градів» Люка Болтанські й Лорана Тевено застосовно до конструкта «модель режиму виправдання» (Boltanski, Thevenot, 2006). У складних сучасних суспільствах можуть співіснувати кілька виправдальних режимів, хоча їхня дієвість може різнитися залежно від ситуації та середовища, тобто від матеріальних або символічних характеристик об'єктів, що входять до нього у «граді» Натхнення або, скажімо, у «граді» Ринку, де люди зазнають *випробувань*, вислід яких надають і зміст і сенс їхнім судженням. Це й додає їм сили протистояти викликам (Boltanski, Chiapello, 2007; Boltanski, Thevenot, 2006).

Солюціонізм

Долучаючись до дискурсу про «дух капіталізму» — ті нормативні та моральні переконання, які не лише легітимують капіталізм, а й викликають схильність до нього, Олівер Нахтвей і Тимо Сайдл (Nachtwey, Seidl, 2024) досліджують ідеї та ідеології цифрового капіталізму й відповідну етику пошуку рішень, *солюціонізму*, який означає переконання в тому, що використання цифрових технологій креативними підприємцями є найкращим шляхом для розв'язання соціальних проблем, позаяк для кожної соціальної проблеми існує техногенний розв'язок за наявності адекватно розрахованих алгоритмів (Morozov, 2013). Прихильники такого розв'язання не відчують дисонансу, поєднуючи бажання заробляти гроші із прагненням робити світ кращим; насправді найбільші світові проблеми — це також найбільші світові можливості для бізнесу (Nachtwey, Seidl, 2024). Тобто, на кшталт ранніх протестантів, для яких економічний успіх був ознакою обраності, прихильники солюціонізму переконані, що здійснюване добро, їхні філантропічні поривання обертаються в успіх, а успіх неодмінно приносить добро. Не обов'язково вірити у правдивість їхніх декларацій, бо цімто принципи вищі за прибуток. «Але сповідувати — і, як ми гадаємо, часто щиро дотримуватися — переконання все ще мають значення, якщо вони впливають на те, як працівники, політики та громадськість сприймають цифрові еліти і як ці еліти ухвалюють рішення за умов невизначеності» (Nachtwey, Seidl, 2024: р. 93).

Емпіричну верифікацію поширеності ідеї солюціонізму як нового порядку цінностей цифрового капіталізму, його духу, тобто переконань, що легітимують, мотивують і спрямовують дії сучасних цифрових еліт, автори здобувають завдяки детально розробленому способу «ідентифікації та відстеження нормативних суджень» через якісний і кількісний аналіз трьох корпусів відповідних текстів: 1) публічних виступів та інтерв'ю представників цифрової еліти; 2) статей у *Wired Magazine* 1994–2018 років, щомісячному «домашньому» журналі Кремнієвої долини для широкої цифрової аудиторії; 3) статей у *Harvard Business Review* 1980–2018 років, авторитетному щомісячному виданні Гарвардської школи бізнесу.

Результати свідчать, що серед порядку цінностей та смислових категорій, присутніх в інтерв'ю та заявах цифрової еліти, центральне місце посідає ідея технологічного розв'язання важливих проблем людства, на яку припадає чверть нормативних посилань цифрових лідерів. Майже так само значущими є посилення на ринок (п'ята частина) та ефективне виробництво (п'ята частина), тоді як згадки, наприклад, про екологічні проблеми є надзвичайно невиразними, що цілком зрозуміло, оскільки їх розглядають аж ніяк не в контексті поліпшення екологічної політики та пріоритетності екологічних цінностей, а радше як технічні недоліки, які слід усунути. Такі установки цифрових еліт підтверджують і результати низки опитувань технологічних підприємців, які мають досить прогресивні культурні погляди, але рішуче виступають проти державного регулювання роботи цифрових компаній та державних послуг. Чого, наприклад, не можна сказати про функціонування популярної української цифрової системи

«Дія», хоча цілком зрозуміло, що за надзвичайних обставин, в яких перебуває сучасна Україна, контрольні дії держави не є необґрунтованими.

Крім того, аналіз показав, що менталітет цифрових еліт відрізняється від усіх інших специфічними меритократичними настановами, проголошенням своєї особливої місії, пророчим духом в об'єднанні глобальної спільноти, як це, скажімо, постійно декларували Facebook та його творець, що зайвий раз підтверджує ключову роль солюціонізму в маніфестації своїх цінностей та амбіцій з боку цифрової еліти та сприяє глибшому розумінню впливу «цифрового капіталізму» на економіку та політику.

Що ж до установок ширшого цифрового середовища, читачів журналу *Wired*, то вони багато в чому підтримують проголошені цінності цифрових лідерів через часті посилання на автентичність, гнучкість, натхненність з приводу політики вільного ринку, але й на політику солюціонізму, особливо після фінансових криз, і претендують на те, щоби бути середнім класом «заможних і морально гідних», поділяючи відданість принципам своїх компаній, хоча й критикуючи спрощені форми етики ухвалення рішень. Так сталося і зі сподіваннями на інтернет, який наприкінці ХХ століття обіцяв назавжди залишити фордизм у минулому, глобалізувати суспільство через вільну комунікацію, децентралізувати контроль, сприяючи гармонізації людей. Натомість сьогодні, у часи розгортання динаміки платформ, big data і штучного інтелекту в новітньому дусі цифрового капіталізму утверджується акцент на здатності та владі великих технологічних платформ масштабно реагувати на соціальні виклики.

На те, як глибоко ідеї солюціонізму проникли у загальний дискурс про ефективність бізнесу, показує аналіз текстів у *Harvard Business Review* — визнаному просторі для «капіталістичної саморефлексії» та проектування менеджменту. Тут увага центрується на цінностях індустріальної та ринкової політики, і, на відміну від *Wired*, у 1990-х роках більш артикульованою стає політика проєктів, як власне характеризували дух нового капіталізму Болтанські та К'япелло, тоді як громадянська політика потрапляє до фокусу уваги дедалі менше, а посилання на солюціоністський порядок цінностей посідають маргінальну позицію (Nachtwey, Seidl, 2024: p. 104).

Вважається, що принципи етики ухвалення рішень можуть активніше проникати до масових дискусій щодо менеджменту, увиразнюючи тему корпоративної соціальної відповідальності, взаємовигідності цілей бізнесу і соціального добробуту, інвестування у своїх працівників. Цифрові компанії стимулюють поширення думки, що робота в інтересах розвитку технологій неминуче веде до економічного зростання, дає змогу людям позбутися проблем і залежностей, особливо тих, що й були породжені цифровізацією, декларуючи радикальні ідеї порушення узаконеного порядку, як того вимагають технологічні інновації. Дух цифрового капіталізму з ентузіазмом виправдовує технооптимізм, просуваючи солюціонізм як прийнятний і звичайний, стандартний варіант для розв'язання всіх наших екзистенційних проблем — від нерівності й самотності до зміни клімату (Morozov, 2013).

Культурна еволюція не така поспішна, як іноді здається; у будь-якому разі сучасні культурні порядки досить ґрунтовно пояснюються концептуалізаціями минулого століття у найвиразніших версіях як соціології конфліктів, так і соціології компромісів, — версіях, що базуються на різних методологіях, проте не виключають взаємного переқлику.

Один тип порядку зосереджується на морфології конфлікту культурних епох і станів у термінах Георга Зимеля, на взаємодії потоку життя та форм культури, що спочатку фіксує їхню відповідність, але згодом її втрачає, аж до повного відкидання життям обтяжливих для нього форм. Ідеться про опозицію індивіда й соціуму, про нерозв'язний конфлікт між індивідуальним життям, що жертвує своїми маніфестаціями на користь соціально схвалюваних патернів, і культурною формою, чим і породжується «трагедія культури».

Друга перспектива, навпаки, уникає драматичних станів, встановлює фокус на споживанні, яке Мішель де Серто уявляє як багатовимірний простір можливостей для анонімноі творчості завдяки особливим тактикам звичайноі людини, як уникати встановлений порядок, вигадуючи прийнятне для себе повсякденне життя. Звісно, всіяке «брендування креативності» виводить її з простору прихованості у публічність, але навряд чи повністю нівелює її натхнення «мікросвободою» (в термінах Серто).

Існує також третя, ширша перспектива стосовно культурних порядків, яка ще з часів Зомбарта і Вебера укорінена в соціологічній традиції й відсилає до «духу капіталізму», його ціннісних та етичних обґрунтувань, а сьогодні — до «духу цифрового капіталізму» у просторі чинності «етики пошуку рішень», «солюціонізму» (Олівер Нахтвей, Тимо Сайдл), суть якого полягає в переконанні, що будь-яку соціальну проблему можна розв'язати «правильним використанням правильних технологій».

Моделі сучасних культурних порядків, представлені у статті, допомагають точніше зрозуміти їхню взаємодію із соціальними та економічними порядками, зокрема за обставин війни, коли українське суспільство перебуває в емерджентному стані внаслідок російської агресії.

Джерела / References

- Boltanski, L., Chiapello, E. (2007). *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Boltanski, L., Thévenot, L. (2006). *On Justification: Economies of Worth*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- De Certeau, M. (1988). *The Practice of Everyday Life / Tr. by S. Rendall*. London, UK; Berkeley; Los Angeles CA: University of California Press.
- Foucault, M. (1994). *The Order of Things. An Archaeology of Human Sciences*. New York: Vintage Books Editions.
- Frisby, D. (1985). The First Sociologist of Modernity. *Theory, Culture & Society*, 2(3), 49–53.
- Kemple, T. (2010). *Thomas Kemple introduces David Frisby's writings in Theory, Culture & Society*. Retrieved from: <https://www.theoryculturesociety.org/blog/thomas-kemple-introduces-david-frisby-on-georg-simmel-and-social-theory>
- Kostenko, N. (2022). Inside and outside of identity in the cultural experience of pandemic and war. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 5–21. [=Костенко, Н. (2022). Всере-

дині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 5–21.]

Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space* / Tr. by D. Nicholson-Smith. Oxford, UK: Basil Blackwell; Cambridge, MA: Cambridge Center.

Lucas, G. (1991). Georg Simmel. *Theory, Culture & Society*, 8(2), 145–150.

Morozov, E. (2013). *To Save Everything, Click Here: Technology, Solutionism and the Urge to Fix Problems That Don't Exist*. New York, NY: Public Affairs.

Nachtvey, O., Seild, T. (2024). The Solutionist Ethic and the Spirit of Digital Capitalism. *Theory, Culture & Society*, 41(2), 91–112.

Noelle-Neumann, E. (1984). *The Spiral of Silence: Public Opinion-Our Social Skin*. Chicago: University of Chicago.

Simmel, G. (1968). *The Conflict in Modern Culture and Other Essays* / Tr. by P. Etzkorn. New York: Teachers College Press.

Simmel, G. (1998 [1911]). Der Begriff und die Tragödie der Kultur. In: *Philosophische Kultur – Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*. Berlin: Wagenbach.

Simmel, G. (2002). *The Conflict of Modern Culture*. Posted May 23. Retrieved from: <https://condor.depaul.edu/dweinste/theory/CoMC.html>

Sombart, W. (1902). *Der Moderne Kapitalismus*. Leipzig: Duncker & Humblot.

Turner, F. (2006). *From Counterculture to Cyberculture: Stewart Brand, the Whole Earth Network, and the Rise of Digital Utopianism*. Chicago, IL: University of Chicago Press.

Van Gogh exhibition in Lille. (2024). Retrieved from: https://vangoghexpo.com/lille/?utm_source=google&utm_medium=ad&utm_campaign=259596_lil&utm_content=720980081469&utm_term=_&gad_source=5&gclid=EA1aIQobChM1rfzm_5mYiwMVLy sGAB23QS5qEAEYASAAEgLiOvD_BwE

Wagner-Tsukamoto, S. (2012). Questioning the Weber Thesis: Capitalist Ethics and the Hebrew Bible? *Sociology Mind*, 2(1). Retrieved from: www.scirp.org/journal/sm

Weber, M. (2007). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* / Tr. by T. Parsons; intro by A. Giddens. London: Routledge.

Wittgenstein, L. (1958). *The Philosophical Investigations*. Oxford, UK: Basil Blackwell Ltd.

Одержано / Received 20.09.2025

Прийнято до друку після рецензування /
Accepted for publication after review 20.12.2025

Опубліковано / Published 03.03.2026

НАТАЛІЯ КОСТЕНКО

Культурні порядки у просторі та часі надзвичайного стану

Культурна еволюція не така поспішна, як нам це іноді здається; у будь-якому разі сучасні культурні порядки досить ґрунтовно пояснюються концептуалізаціями минулого століття у найвиразніших версіях як соціології конфліктів, так і соціології компромісів, котрі радше не суперечать одна одній за логікою аналізу реальності, а є автономними й не виключають комплементарності.

Один із типів порядку зосереджений на морфології конфлікту культурних епох і станів у термінах Георга Зимеля, на взаємодії потоку життя та форм культури, що спочатку фіксує їхню відповідність, але згодом втрачає її, аж до повного відторгнення життям тих форм, що його обтяжують, відторгнення форми культури загалом. Ідеться про опозицію індивіда та соціуму, про нерозв'язний конфлікт між індивідуальним життям, що жертвує своїми маніфестаціями на користь соціально схвалюваних патернів, і культурною формою, чим і породжується «трагедія культури». Друга перспектива, навпаки, уникає драматичних станів, встановлює фокус на споживанні, яке Мішель де Серто подає як багатовимірний простір можливостей для анонімної творчості завдяки особливим тактикам звичайної людини, покликаним

оминати встановлений порядок через винайдення прийнятної для неї повсякденності. Звісно, будь-яке «брендування креативності» виводить її із простору прихованості у публічність, але навряд чи нівелює остаточно її натхнення «мікросвободою» (в термінах Серто). Існує і третя, ширша перспектива щодо культурних порядків, що є вкоріненою в соціологічній традиції від часів Зомбарта та Вебера й відсилає до «духу капіталізму», його ціннісних та етичних обґрунтувань, а сьогодні — до «духу цифрового капіталізму» у просторі чинності «етики пошуку рішень», «солюціонізму» (Олівер Нахтвей, Тимо Сайдл), суть якого полягає в переконанні, що будь-яку соціальну проблему можна розв'язати «правильним використанням правильних технологій». Моделі сучасних культурних порядків, представлені у статті, допомагають точніше зрозуміти їхню взаємодію із соціальними та економічними порядками, зокрема за умов війни, коли українське суспільство перебуває в емерджентному стані внаслідок російської агресії.

Ключові слова: моделі сучасних культурних порядків, М. Фуко, «трагедія культури» Г. Зимеля, «винайдення повсякденності» М. де Серто, традиція дискурсу про «дух капіталізму», В. Зомбарт, М. Вебер, Л. Болтанскі та Е. Чіапелло, «дух цифрового капіталізму»

NATALIIA KOSTENKO

Cultural orders in space and time of the emergent state

Cultural evolution is not as hasty as it sometimes seems to us; in any case, modern cultural orders are quite thoroughly explained by the conceptualizations of the last century in the most expressive versions of both the sociology of conflicts and the sociology of compromises, which are in no way opposed to each other in the logic of analysis of reality but are autonomous and do not exclude complementarity.

One type of order is focused on the morphology of the conflict of cultural epochs and states in the terms of Georg Simmel, on the interaction of the flow of life and forms of culture, initially fixing their correspondence but subsequently losing it, up to the complete rejection by life of the forms that weigh it down, the rejection of the form of culture in general. We are talking about the opposition of the individual and society, about the insoluble conflict between individual life, which sacrifices its manifestations in favor of socially approved patterns, and cultural form, which gives rise to the “tragedy of culture.” The second perspective, on the contrary, avoids dramatic states, and places the focus on consumption, which Michel de Certeau presents as a multidimensional space of possibilities for anonymous creativity thanks to the special tactics of the ordinary person to bypass the established order, inventing an everyday life that is acceptable to him. Of course, any “branding of creativity” takes it out of the space of secrecy and into the public eye, but it is unlikely to completely neutralize its inspiration from “micro-freedom” (in Certeau’s terms). There is also a third, broader perspective on cultural orders, which has been rooted in the sociological tradition since Sombart and Weber and refers to the “spirit of capitalism”, its value and ethical justifications, and today to the “spirit of digital capitalism” in the space of action of “ethics of decision”, “solutionism” (Oliver Nachtwey, Timo Seidl), the essence of which is the belief that any social problem can be solved by “the correct use of the correct technologies.” The models of modern cultural orders presented in the article help to more accurately understand their interaction with social and economic orders, including in the circumstances of war, when Ukrainian society is in an emergent state as a result of Russian aggression.

Keywords: models of modern cultural orders, M. Foucault, “the tragedy of culture” by G. Simmel, “the invention of everyday life” by M. de Certeau, the tradition of discourse on the “spirit of capitalism”, W. Sombart, M. Weber, L. Boltanski and E. Chiapello, “the spirit of digital capitalism”

ОЛЕКСІЙ ВЕДРОВ,

кандидат філософських наук, науковий співробітник Сектору соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSII VIEDROV,

PhD in Philosophy, research fellow at the Sector of Sociological Monitoring, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

ovedrov@i-soc.org.ua

<https://orcid.org/0009-0005-6176-8173>

Горизонт планування українців та його зв'язок із суб'єктивним благополуччям

Часова перспектива майбутнього, горизонт планування та благополуччя

Упродовж останніх трьох десятиліть дослідження, насамперед у галузі соціальної психології, багаторазово продемонстрували зв'язок благополуччя людей з їхніми суб'єктивними настановами щодо часу. Сприйняття часу, зосередженість на минулому, теперішньому чи майбутньому, валентність «стосунків» із часом — позитивна чи негативна оцінка певних його аспектів, зв'язок між суб'єктивною тривалістю часу та соціальною активністю людини — все це належить до чинників, що співзумовлюють благополуччя у різних суспільствах та в різних соціальних групах.

Існує ціла низка теоретичних концептуалізацій сприйняття часу, що не є взаємовиключними й радше доповнюють одна одну, охоплюючи різні виміри «стосунків» індивіда із часом. Чи не найпопулярнішою концептуалізацією є теорія часової перспективи Філіпа Зімбардо. В результаті тривалих емпіричних досліджень ставлення респондентів до минулого, теперішнього та майбутнього Зімбардо та його колеги сформували п'ять шкал опитувальника часової перспективи — минуле негативне, минуле позитивне, теперішнє гедоністичне, теперішнє фаталістичне та майбутнє (Stolarski et al., 2018; Zimbardo, Boyd, 1999; українська адаптація опитувальника: Сенік, 2012). Вивчення зв'язку часової перспективи з благополуччям людини дало змогу виокремити так звану шкалу збалансованої часової перспективи, що частково пояснює суб'єктивне благополуччя навіть з урахуванням впливу інших особистісних характеристик (Gao,

Цитування: Ведров, О. (2026). Горизонт планування українців та його зв'язок із суб'єктивним благополуччям. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 95–127, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.095>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

2011; Stolarski et al., 2011; Stolarski, 2016; Zimbardo, Boyd, 1999). Важлива роль у цій шкалі належить перспективі майбутнього, яку дослідники пов'язують із мотивацією людини, особливо мотивацією до діяльності з відкладеними позитивними наслідками, наприклад до навчання (Stolarski et al., 2018; Zimbardo, Boyd, 1999). Орієнтованість людини на майбутнє є істотним складником часової перспективи, вона позитивно корелює зі старанністю, енергійністю, самооцінкою й негативно — з депресією та тривожністю (Kooij et al., 2018; Zimbardo, Boyd, 1999).

Інша популярна концептуалізація часової перспективи майбутнього — це теорія соціоемоційної вибірковості (socioemotional selectivity theory) (Carstensen, 2021; Lang, Carstensen, 2002; Liao, Carstensen, 2018). Згідно з цією теорією, людина обирає життєві цілі та навіть змінює своє соціальне оточення відповідно до сприйманої тривалості майбутнього, яке є в розпорядженні цієї людини. Наприклад, старші люди схильні обирати цілі, що сприяють переживанню позитивних емоцій, та відповідно обмежуватися вузьким колом ближчих контактів. При цьому йдеться не про фізіологічний вік, а саме про сприйману суб'єктивну тривалість майбутнього. Так, було показано, що схожі моделі поведінки та мотивації люди демонструють перед переїздом на інше місце постійного проживання. Дослідження, що виходили з теорії соціоемоційної вибірковості, показали позитивну асоціацію відповідності цілей часовій перспективі з аспектами благополуччя (Coudin, Lima, 2011; Нутман et al., 2023).

Дві згадані теорії часової перспективи належать до найпопулярніших, проте існують також інші концептуалізації суб'єктивного ставлення людини до часу, зокрема до майбутнього. Наприклад, до метааналізу результатів публікацій про часову перспективу майбутнього Коой з колегами включили цілу низку шкал та показників, об'єднавши їх у парасольковому визначенні часової перспективи майбутнього як «гнучкого когнітивно-мотиваційного конструкту, що фокусується на схильності індивіда передбачати та структурувати власне майбутнє» (Kooij et al., 2018: р. 6). Результати цього метааналізу дають підстави констатувати наявність дослідницького консенсусу щодо позитивної асоціації часової перспективи майбутнього з такими аспектами індивідуального благополуччя, як щастя, задоволеність життям і здоров'я, та щодо негативної — із тривожністю й депресією.

До вимірів часової перспективи, згідно з Коой та колегами (Kooij et al., 2018), належить і протяжність такої перспективи. Здебільшого в літературі цей аспект розглядають у поєднанні з мотиваційними, діяльнісними та оцінними настановами щодо майбутнього. Одним зі способів операціоналізувати протяжність часової перспективи можна вважати горизонт планування. У цій статті буде проаналізовано горизонт планування українців, зокрема під кутом зору впливу на нього кризових обставин війни та його зв'язку з суб'єктивним благополуччям.

Планування майбутнього включає вольовий і когнітивний аспекти — як наявність наміру вчиняти певні дії для контролю власного майбутнього, так і оцінку можливості вчинення таких дій та їхнього потенційного ефекту для майбутнього. Ми можемо «жити сьогоднішнім днем», навіть якщо у нас є всі мате-

ріальні та соціальні можливості для планування; і ми можемо прагнути більшого контролю над власним майбутнім, але усвідомлювати (правильно чи хибно), що поточні обставини обмежують чи внеможливають такий контроль. Відповідно, когнітивний аспект включає в себе *сприйману непевність*, яка, як помітив Курт Льюїс, може мати «паралізуючий ефект» на планування діяльності, особливо якщо така непевність пов'язана із зовнішнім втручанням (Lewin, 1997: pp. 84–85). Значною мірою сприймана непевність зумовлена зовнішніми обставинами, особливо за умов кризи, але можна припустити, що за тривалих криз вона може седиментуватися й перетворитися на характерну рису поведінки індивіда навіть у разі зникнення кризових обставин¹.

Релевантним для горизонту планування є також проведене Столярським і колегами (Stolarski et al., 2018) розрізнення часової перспективи як стану та часової перспективи як риси. Горизонт планування може більшою мірою відображати скороминущий стан, зумовлений поточними обставинами, або загальну схильність індивіда до планування, яка залишається відносно стабільною впродовж триваліших періодів. Загалом планування можна визначити як *урахування передбачуваного майбутнього в поточних діях індивіда задля здійснення контролю за власним життям*.

Зв'язок горизонту планування із благополуччям підтверджувався в деяких розвідках (Azizli et al., 2015; Prenda, Lachman, 2001) — хоча й не таких численних, як дослідження, що стосуються часової перспективи в більш широкому розумінні. Ще менш дослідженим є питання впливу кризових та надзвичайних обставин на горизонт планування зокрема та часову перспективу майбутнього загалом (Gökkaaya et al., 2025; Hytman et al., 2023; Settersten et al., 2020). А проте вивчення часової перспективи та, зокрібно, горизонту планування за кризових умов могло би кинути світло на питання про спроможність укорінених суб'єктивних настанов до зміни, адже саме кризові умови створюють непевність, подеколи радикальну, що ускладнює планування чи загалом може змінити настанову людини щодо її майбутнього.

Життя в Україні часів повномасштабної війни з РФ має всі ознаки надзвичайності (Головаха et al., 2022; Макеєв, 2017, 2022a, 2022b, 2022c, 2024). Відсутність прецедентів унеможливорює орієнтацію на знайомі зразки розвитку подій, якими визначалися б індивідуальні очікування. Інституційна невизначеність може призводити до дезорієнтації й перешкоджати плануванню (Макеєв, 2022b). Це далі ускладнюється життям за умов надзвичайного стану, коли втрачають чинність деякі звичні правові норми з огляду на необхідність, наявність якої визначається судженням суверена в особі представників державних інституцій (Макеєв, 2024). До того ж, надмірна кількість викликів, з якими стикаються інституції, компенсується діяльністю альтернативних інституцій (неурядових організацій, волонтерських асоціацій, горизонтальних мереж взаємо-

¹ Не будь-яка міра непевності згубно впливає на нашу діяльність. Неможливість контролю всіх важливих аспектів власного життя належить до визначальних рис становища людини. «Нетолерантність до непевності» навіть виокремлюють як один із важливих чинників психічних розладів, що негативно позначається на благополуччі (Hromova, 2022; Yang et al., 2021).

допомоги, міжнародних проєктів допомоги й т. ін.), що призводить до зміни ціннісних регуляторів поведінки (Макеєв, 2022а) і, відповідно, вимагає корекції очікувань та планування. Найбільшою невизначеністю характеризуються території з бойовими діями (Макеєв, 2022а), де, отже, і горизонт планування мав би бути найкоротшим. Всі ці зміни в організації життя, судячи з усього, не є лише побічними наслідками війни, а входять до військово-політичної стратегії РФ, що прагне деморалізації українського населення.

Тож можна очікувати, що виклики, пов'язані з досвідом війни та, зокрема, спричиненою ним інституційною невизначеністю, призводять до скорочення горизонту планування і що відповідні непевність та дезорієнтація переважають вплив укорінених суб'єктивних настанов на планування. У ширшому сенсі можна припустити, що негативний вплив кризових умов — епідемій, природних катастроф, війн — на благополуччя є не тільки прямим, а й опосередкованим непевністю щодо майбутнього, що маніфестується в зменшених можливостях планування.

Ця розвідка має подвійну мету. По-перше, ми розглянемо горизонт планування українців за часів повномасштабного військового вторгнення РФ та спробуємо оцінити відносну вагу кризового досвіду, пов'язаного із війною, та суб'єктивних настанов в індивідуальних відмінностях горизонту планування. По-друге, ми перевіримо гіпотезу про те, що частина негативного впливу досвіду війни на благополуччя опосередкована непевністю щодо майбутнього та ускладненим плануванням.

Наведені теоретичні міркування та дослідницькі знахідки дають змогу сформулювати такі гіпотези:

1. Існує позитивна кореляція між горизонтом планування українців та їхньою задоволеністю життям.
2. Досвід, пов'язаний із війною, в середньому скорочує тривалість планованого майбутнього.
3. Досвід повномасштабного вторгнення створює настільки значну непевність щодо майбутнього, що його вплив на горизонт планування є більш визначальним, ніж укорінені суб'єктивні настанови та поведінкові патерни.
4. Горизонт планування має позитивний ефект для задоволеності життям, незалежний від демографічних характеристик, кризового досвіду та суб'єктивних настанов.
5. Вплив досвіду на благополуччя щонайменше частково опосередкований його впливом на горизонт планування. Горизонт планування є проміжною ланкою у механізмі спричинення задоволеності життям через інші предиктори.

Дизайн дослідження та дані

Дослідження ґрунтується на аналізі даних соціологічного моніторингу «Українське суспільство» хвилі 2024 року. Інструментарій опитування було розроблено Інститутом соціології НАН України, а польовий етап дослідження проводила Соціологічна група «Рейтинг» за підтримки Агентства США з міжнарод-

ного розвитку (USAID) з 27 червня по 6 липня 2024 року. Опитування здійснено за методологією CATI-CAWI (телефонне інтерв'ю для залучення респондентів та запитань соціально-демографічного блоку, веб-інтерв'ю для основної частини анкети). Розмір вибірки — 4101 респондент, статистична похибка з урахуванням дизайн-ефекту за звичайних умов (без урахування додаткових зміщень воєнного часу) не перевищує 1,6%.

Основними залежними змінними в дослідженні є горизонт планування — відповідь на запитання «На який термін ви плануєте своє життя?» за десятибальною шкалою, — а також задоволеність респондентів їхнім життям («Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?», відповідь за п'ятибальною шкалою). Серед інструментів статистичного аналізу використовуються коефіцієнт кореляції Спірмена, критерій Краскела–Воліса при порівнянні залежної змінної між двома або більше групами, лінійні регресії — для пояснення тривалості планування та задоволеності життям, а також для порівняння чинників середньо- та довгострокового планування. Нарешті, для визначення опосередковувальної ролі горизонту планування в асоціації між досвідом часу війни та задоволеністю життям використано аналіз медіації.

Обробку даних та статистичний аналіз здійснено в середовищі мови програмування R версії 4.5.1 з використанням бібліотек групи tidyverse (Wickham et al., 2019) та програмного забезпечення для наукових публікацій quarto. Для форматування таблиць використовувалися бібліотеки gt (Iannone et al., 2025) та gtsummary (Sjoberg et al., 2021), для візуалізації коефіцієнтів та розміру ефектів — бібліотеки modelsummary (Arel-Bundock, 2022) та ggeffects (Lüdtke, 2018), для аналізу медіації — бібліотека mediation (Tingley et al., 2014).

Планування життя в динаміці

Найпростішим способом визначення впливу негативного досвіду часів війни на горизонт планування було б порівняння відповідей у хвилині перед повномасштабним вторгненням та впродовж повномасштабної війни. Проте дані про горизонт планування українців безпосередньо перед повномасштабним вторгненням не збиралися. Остання хвиля моніторингу, коли це запитання ставили, датується 2013 роком. Тому ми можемо порівняти лише дані 2013 року — тобто ще до початку будь-якої (не лише повномасштабної) війни в Україні — та 2024 року, тобто на третій рік повномасштабного вторгнення.

Таблиця 1

Зміни в горизонті планування між 2013 та 2024 роками (%)

Горизонт планування	Рік		Зміна
	2013	2024	
Більше ніж на 10 років	3,4	9,1	5,7
На 6–10 років	1,8	2,7	0,9
На 2–5 років	6,9	7,3	0,4
На 1 рік	10,7	9,7	-1,0

Горизонт планування	Рік		Зміна
	2013	2024	
На півроку	5,4	4,9	-0,5
На 2-3 місяці	5,4	6,5	1,1
На 1 місяць	9,6	5,3	-4,3
На тиждень	8,5	6,5	-2,0
На один день	10,8	9,0	-1,8
Я взагалі не планую своє життя	22,8	19,4	-3,4
Важко відповісти	14,7	19,6	4,8

З таблиці 1 видно, що у 2024 році планування стало більш довгостроковим, ніж у 2013-му — відсоток людей із дуже довгостроковим плануванням збільшився, тоді як люди, що не планують або майже не планують своє життя, стали рідшим явищем. Ще наочніше цей тренд можна побачити, якщо об'єднати відповіді в три категорії — *довгострокове* (понад 2 роки), *середньострокове* (від 2 місяців до 2 років) та *короткострокове* (менш як два місяці) планування (табл. 2). Ці категорії використовуватимуться і в подальшому аналізі.

Таблиця 2

Зміни в горизонті планування між 2013 та 2024 роками (згруповані категорії)

Горизонт планування	Рік		Зміна
	2013	2024	
Довгий	12,1	19,0	7,0
Середній	21,5	21,1	-0,3
Короткий	51,7	40,2	-11,5
Важко відповісти	14,7	19,6	4,8

Попри те, що у 2024 році збільшилася частка респондентів, яким було важко відповісти на запитання (що, ймовірно, може вказувати на відсутність планування), ця зміна не компенсує загального подовження горизонту планування.

Звичайно, цей аналіз не може свідчити про збільшення тривалості планування в період повномасштабного вторгнення, оскільки немає даних щодо горизонту планування в роки, які безпосередньо йому передували, а в період з 2013 до 2021 роки цей горизонт міг суттєво збільшитися завдяки збільшенню доходів українців чи іншим чинникам.

Планування та задоволеність життям

Гіпотеза 1 постулює зв'язок між горизонтом планування і задоволеністю життям. Здатність планувати на значний період має робити людину більш схильною оцінювати своє життя позитивно, тоді як непередбачуваність, навпаки, може робити життя нестерпним. У першому наближенні бачимо слабку позитивну кореляцію ($\rho = 0,11$; $p < 0,01$) між тривалістю планування та задоволеністю життям.

Позитивну залежність між тривалістю планування та задоволеністю життям проілюстровано на рис. 1.

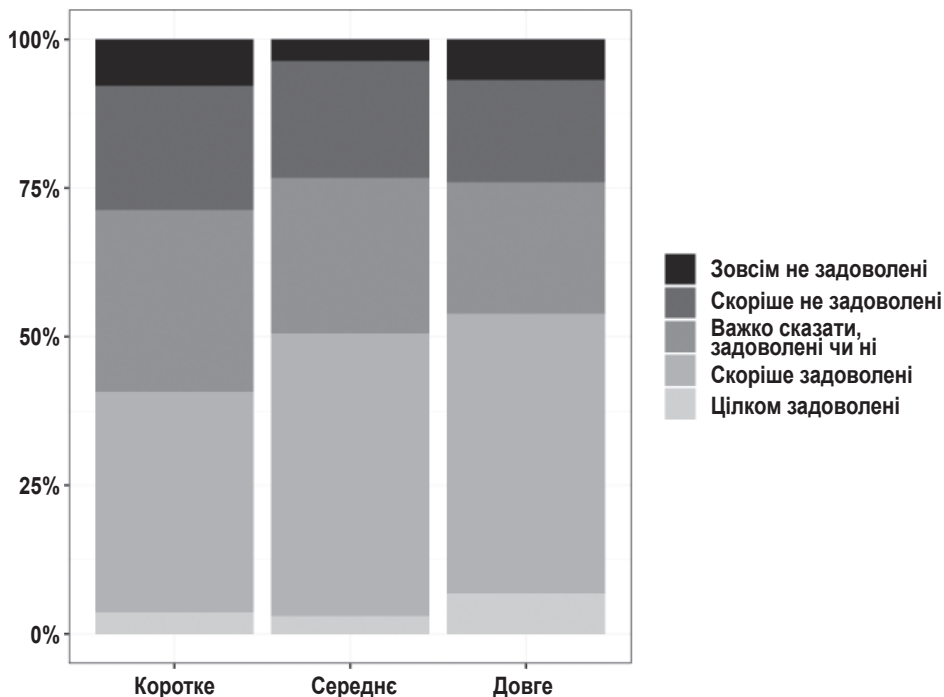

Рис. 1. Горизонт планування та задоволеність життям

Щоправда, відсоток задоволених життям дещо знижується після висхідного тренду для найбільш тривалого планування (6 років і більше) (табл. 3).

Таблиця 3

Відсоток задоволених життям респондентів за горизонтом планування

Горизонт планування	Частка задоволених життям, %
Взагалі не планую	40,3
На один день	34,3
На тиждень	45,7
На 1 місяць	47,0
На 2–3 місяці	46,1
На півроку	48,3
На 1 рік	54,6
На 2–5 років	57,5
На 6–10 років	54,1
Більше ніж на 10 років	50,9

Отже, між горизонтом планування та задоволеністю життям існує помірна, але статистично значима позитивна залежність, що відповідає гіпотезі 1. Звернімося тепер до зв'язку горизонту планування з іншими змінними. Розглянуті змінні, щодо яких теоретичні міркування дозволяють припустити зв'язок із горизонтом планування або задоволеністю життям, можна поділити на три групи: соціально-демографічні змінні; змінні, що описують негативний досвід часів війни; змінні, що описують суб'єктивні настанови та моделі поведінки. Ці змінні буде використано й надалі як предиктори у регресіях, що пояснюють горизонт планування та задоволеність життям.

У таблиці 4 представлено середнє горизонту планування на шкалі від «Я взагалі не планую своє життя» (значення 1) до «Більше ніж на 10 років» (значення 10). Ці відмінності горизонту планування між групами можна порівняти з відмінностями задоволеності життям за тими самими групами (5-бальна шкала, колонка «Задоволеність життям, середнє»). Важливо мати на увазі, що йдеться про порядкову шкалу горизонту планування, яку не можна інтерпретувати в сенсі конкретних часових проміжків, а різниця між послідовними значеннями не є лінійною. Наприклад, значення 3 шкали відповідає часовому проміжку в 1 тиждень, значення 4 — часовому проміжку в 1 місяць, а значення 5 — часовому проміжку у 2–3 місяці (див. усі значення горизонту планування у табл. 3). У таблиці 4 також наведено *p*-значення критерію Краскела–Воліса, який дає підстави зробити висновок про наявність статистично значимих відмінностей між групами.

Таблиця 4

**Середнє горизонту планування та задоволеності життям
за групами населення**

Характеристики	Горизонт планування, середнє		Задоволеність життям, середнє	
Стать				
Чоловік	5,34	$p < 0,01^{***1}$	3,19	$p = 0,99^1$
Жінка	4,33		3,20	
Вікова група				
18-34	5,12	$p < 0,01^{***}$	3,17	$p = 0,46$
35-49	4,72		3,21	
50-64	4,45		3,21	
65+	4,80		3,14	
Освіта				
До вищої	4,32	$p < 0,01^{***}$	3,12	$p < 0,01^{***}$
Вища	5,04		3,25	
Робота				
Не маю роботи	4,51	$p < 0,01^{***}$	3,05	$p < 0,01^{***}$
Маю роботу	4,87		3,28	

Характеристики	Горизонт планування, середнє		Задоволеність життям, середнє	
Використання ноутбука на роботі				
Ні	4,54	$p < 0,01^{***}$	3,18	$p < 0,01^{***}$
Так	5,30		3,35	
Сімейний стан				
Ніколи не був(-ла) у шлюбі	4,95	$p < 0,01^{***}$	3,11	$p < 0,01^{***}$
У зареєстрованому шлюбі	4,74		3,29	
У незареєстрованому шлюбі	5,21		3,13	
Розлучений(-на) офіційно	4,58		3,03	
Розлучений(-на) неофіційно	5,27		3,08	
Вдівець (вдова)	3,91		3,02	
Задоволеність потреб				
Не вистачає	4,07	$p < 0,01^{***}$	2,82	$p < 0,01^{***}$
Важко сказати, вистачає чи ні	4,82		3,03	
Вистачає	5,08		3,45	
Не цікавить	4,87		3,45	
Тип населеного пункту				
Обласний центр	4,92	$p < 0,01^{***}$	3,19	$p = 0,26$
Інше місто області	4,70		3,18	
Селище міського типу	4,64		3,13	
Село	4,34		3,26	
Регіон після вторгнення				
Центр	4,84	$p = 0,11$	3,22	$p < 0,01^{***}$
Захід	4,78		3,36	
Південь	4,79		3,13	
Схід	4,50		3,03	
Близькість до фронту				
Віддалений	4,78	$p < 0,01^{***}$	3,36	$p < 0,01^{***}$
Центральний	4,93		3,22	
Ближній	4,45		3,06	
Переїзд у зв'язку з війною				
Ні	4,71	$p = 0,01^{**}$	3,23	$p < 0,01^{***}$
Повернулися	5,01		3,26	
Переїхали	4,48		2,91	
Досвід життя в окупації				
Ні	4,77	$p = 0,28$	3,22	$p < 0,01^{***}$
Так	4,52		2,96	

Характеристики	Горизонт планування, середнє		Задоволеність життям, середнє	
Досвід вимушеної міграції				
Ні	4,69	$p < 0,01^{***}$	3,19	$p = 0,43$
Так	5,28		3,22	
Наслідки війни				
Не було	4,56	$p = 0,01^{**}$	3,29	$p < 0,01^{***}$
Були	4,81		3,16	
Військова служба				
Ні	4,73	$p = 0,26$	3,20	$p = 0,36$
Так	4,96		3,13	
Залежність життя від мене чи від обставин				
Від обставин	4,36	$p < 0,01^{***}$	2,75	$p < 0,01^{***}$
Радше від обставин	4,49		2,99	
Від мене та від обставин	4,75		3,28	
Радше від мене	5,47		3,49	
Від мене	4,81		3,68	
Позитивні почуття щодо свого майбутнього				
Ні	3,98	$p < 0,01^{***}$	2,70	$p < 0,01^{***}$
Так	5,04		3,38	
Думка щодо терміну закінчення війни				
Важко відповісти	4,24	$p < 0,01^{***}$	3,16	$p < 0,01^{***}$
До року	5,46		3,28	
Більш як рік	5,30		3,23	
Думка щодо перебігу війни в найближчий рік				
Важко відповісти	4,18	$p < 0,01^{***}$	3,16	$p < 0,01^{***}$
Наступ Росії	4,64		2,95	
Глухий кут	5,43		3,28	
Наступ України	4,95		3,35	
Використання прогнозів при плануванні				
Ні	4,18	$p < 0,01^{***}$	3,20	$p = 0,91$
Так	5,15		3,19	
Перекази на ЗСУ				
Ні	4,55	$p < 0,01^{***}$	3,06	$p < 0,01^{***}$
Так	4,88		3,29	
Волонтерство на користь ЗСУ або цивільних				
Ні	4,66	$p < 0,01^{***}$	3,17	$p = 0,02^{**}$
Так	4,94		3,25	

¹ p -значення критерію Краскела–Воліса для вказаної групи. * $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

Щодо розподілу за демографічними групами можна констатувати, що ці групи здебільшого суттєво відрізняються одна від одної з огляду на горизонт планування і що ці відмінності часто не спостерігаються для задоволеності життям. Наприклад, якщо чоловіки та молоді люди схильні до більш довгострокового планування, то значних відмінностей у задоволеності життям за віком та статтю немає. Горизонт планування має стабільну тенденцію до скорочення впродовж життя, і ближче до пенсійного віку, у віці 55–60 років, це скорочення припиняється. Детальніше ці зміни відображено на рисунку 2¹.

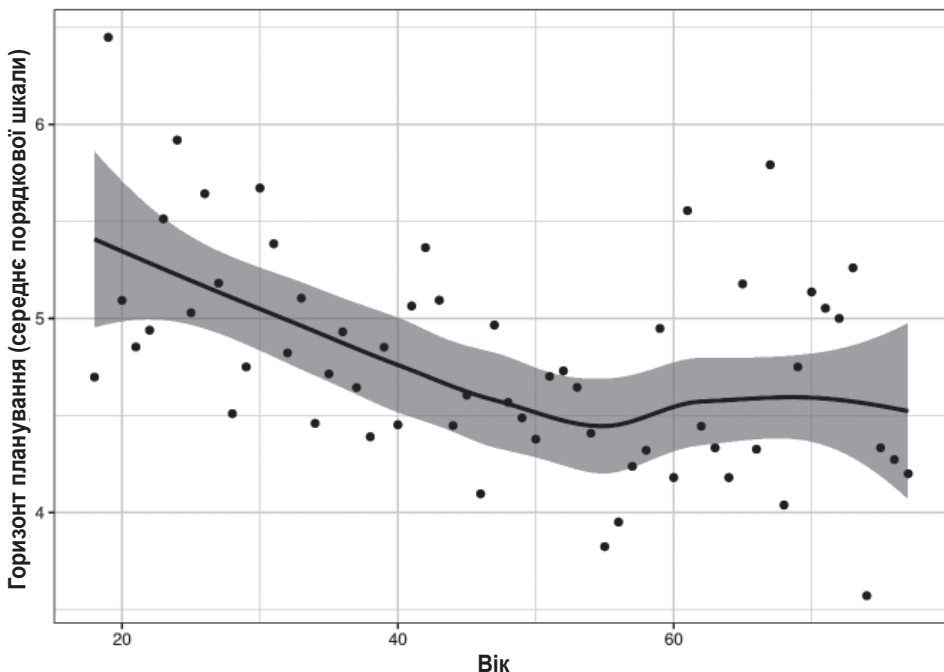

Рис. 2. Зміна горизонту планування впродовж життя

Наявність вищої освіти та роботи й задоволеність потреб істотно збільшують як довготривалість планів, так і задоволеність життям. Схожу тенденцію ми бачимо і щодо доступності покупок: на шестибальній шкалі від економії на всьому до доступності дорогих товарів вона демонструє помітну позитивну кореляцію з горизонтом планування ($\rho = 0,19$; $p < 0,01$).² Кожен наступний «рівень» доступності покупок пов'язаний з довшим плануванням, ніж попередній.

¹ На графіку подано лише середні значення горизонту планування до віку 77 років; після цього віку кількість респондентів для кожного значення стає значно нижчою, що призводить до значного впливу викидів.

² Схожу картину показує і вплив відповідності доходів родини сумі, яку респондент вважає достатньою для нормального життя: середній горизонт планування зростає зі зростанням такої відповідності за 5-бальною шкалою. Середня тривалість планування становить 4,33 для відповіді «відчутно нижче» та 5,95 для відповіді «відчутно вище». Крім того, двовимірний розподіл відповідей на запитання щодо задоволеності потреб та відповідності доходів достатній сумі свідчить про послідовність респондентів у їхніх відповідях.

Дослідження соціальних вимірів благополуччя показують, що *сімейний стан*, в сенсі наявності близького кола людей, є одним із головних чинників благополуччя людини (Livingston et al., 2022; Thomas et al., 2017)¹. Певною мірою ми бачимо цей тренд і в українських даних, хоча відмінність у задоволеності життям залежно від сімейного стану можна назвати помірною. А ось горизонт планування демонструє значний зв'язок із цим станом. Найменший горизонт планування мають люди, що були у шлюбі, але більше не перебувають у ньому — розлучені та вдови чи вдівці, а найбільший — люди в неофіційному статусі, тобто незареєстрованому партнерстві або фактичному, але не офіційному, розлученні. Частково ця відмінність пояснюється віком — частка респондентів у незареєстрованому шлюбі найбільша серед молодих людей, що в середньому мають довший горизонт планування. Утім, виходячи з результатів моделювання горизонту планування (див. Додаток 1) можна стверджувати, що навіть за контролю віку незареєстрований шлюб асоційований з довшим плануванням.

Значимий зв'язок спостерігається між горизонтом планування й *типом населеного пункту*: найдовшим він є в обласних центрах, а найкоротшим — у селах². *Регіон проживання* — як до повномасштабного вторгнення, так і після нього — більш виражено впливає на задоволеність життям, ніж на горизонт планування. У випадку горизонту планування від решти країни вирізняється лише Схід, мешканці якого планують на короткий період, тоді як рівень задоволеності життям чітко ранжується від вищого до нижчого за регіонами: Захід–Центр–Південь–Схід. Найімовірніше, відмінність Сходу в аспекті горизонту планування визначається насамперед *близькістю до лінії фронту*³ — як і можна було б очікувати, у близьких до бойових дій регіонах середній горизонт планування нижчий, ніж у центральних і віддалених. Додатковий аналіз показує, що в близьких до фронту частинах Півдня середнє планування є таким самим, як на Сході, — 4,5, але середній горизонт планування на Півдні загалом є вищим, тому що він включає і «центральні» (Одеську область), а не лише близькі до фронту території.

Травматичний досвід, пов'язаний із війною, судячи з проаналізованих розподілів, впливає на тривалість планування, проте характер цього впливу не

¹ У моніторингу 2024 року не вимірювалися об'єктивні характеристики соціальної мережі респондентів, такі як наявність друзів, кількість чи регулярність контактів тощо. Опосередковано про їхній вплив як на горизонт планування, так і на задоволеність життям може свідчити те, що респонденти, які розраховують на допомогу сусідів або членів громади в разі проблем, планують у середньому на довший термін і більше задоволені своїм життям. Додаткове використання цієї змінної в моделюванні горизонту планування та задоволеності життям не впливає на отримані в дослідженні висновки.

² Моделювання горизонту планування (див. Додаток 1) показує, що різниця горизонту планування за типом населеного пункту, своєю чергою, частково пояснюється іншими демографічними змінними — так, у селах та селищах міського типу респонденти в середньому менш заможні та мають нижчий рівень освіти, що значно впливає на горизонт планування.

³ До ближніх до лінії фронту регіонів віднесено Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Миколаївську, Сумську, Харківську, Херсонську та Чернігівську області, до віддалених — Волинську, Закарпатську, Івано-Франківську, Львівську, Рівненську, Тернопільську та Чернівецьку. Решту областей та м. Київ закодовано як «центральні» регіони.

завжди є очікуваним¹. Хоча *особи з досвідом переїзду у зв'язку з війною* на новому місці проживання планують у середньому на коротший час, ніж люди, що не мають такого досвіду, після повернення на старе місце проживання горизонт планування стає в середньому більшим, ніж у людей, що не були змушені переїжджати на нове місце. Задоволеність життям переміщених осіб, які повернулися, майже не відрізняється від «звичайної», а в тих переміщених осіб, які ще не мали змоги повернутися, вона значно нижча. Наявність *досвіду вимушеної міграції* не пов'язана з різницею в задоволеності життям, але люди, що мають такий досвід, називають у середньому суттєво довший горизонт планування, ніж люди, що не жили за кордоном через війну. Одним із можливих пояснень цього явища міг би бути їхній майновий стан — можна припустити, що люди, які мали змогу виїхати за кордон, рятуючись від війни, заможніші за внутрішніх переселенців чи тих, хто залишився на місці попри небезпеку, а кращий майновий стан, як ми знаємо, пов'язаний із довшим горизонтом планування. Проте це припущення не підтверджується даними. За будь-якого рівня задоволеності потреб — незалежно від того, порівнюємо ми тих, кому бракує коштів, чи тих, кому їх вистачає, — горизонт планування є довшим у людей із досвідом вимушеної міграції. Іншим можливим поясненням є необхідність вибудовувати життя наново після повернення з-за кордону — наприклад, шукати житло або роботу, облаштовуватися на «новому старому» місці, що вимагає принаймні середньострокового планування. Про це може свідчити те, що згадана відмінність здебільшого пояснюється різницею в коротко- та середньостроковому, але не в довгостроковому плануванні.

Можна припустити, що мобільність людини, її здатність змінювати місце проживання за умов війни, є одним із чинників, що вможливають більш довгострокове планування. Мобільність, своєю чергою, залежить від фінансових спроможностей, але також від характеру роботи. Ті зайняті, специфіка роботи яких уможливорює дистанційну роботу, можуть залишатися на новому місці без ризику втрати роботи та джерела доходу. Хоча пряме запитання щодо віддаленої роботи в опитуванні 2024 року не ставилося, ми використовуємо як її проксі запитання про *використання ноутбука на роботі*, припускаючи, що в більшості випадків воно свідчить щонайменше про можливість працювати віддалено. Тому, хоча йдеться, строго кажучи, про соціально-демографічну змінну, вона варта обговорення в контексті переїзду, зумовленого війною. Люди, що використовують на роботі ноутбук, планують у середньому на значно довший період. Також їх значно (на 13 відсоткових пунктів) більше серед тих людей, які переїжджали до іншого населеного пункту України через небезпеку перебування у населеному пункті, де вони проживали на початку повномасштабного вторгнення. Водночас їхній відсоток майже не відрізняється залежно від наявності досвіду перебування за кордоном. Імовірно, люди, що мають можливості віддаленої роботи (та відповідні кваліфікації) менше схильні повертатися до України та, відповідно, рідше потрапляють до вибірки.

¹ Про психологічний дистрес, спричинений різними типами травматичного досвіду часів війни, в українському контексті див.: (Дембіцький et al., 2024).

Не спостерігається статистично значимої різниці у тривалості планування між тими українками та українцями, що мають *досвід життя в окупації*, й тими, що його не мають, хоча цей досвід пов'язаний із відчутним зниженням задоволеності життям. Сконструйована змінна, що підсумовує *заторкнутість негативними наслідками війни*, відмінними від уже згаданих¹, унаочнює парадоксальну ситуацію, коли дещо більший горизонт планування мають саме ті люди, яких війна заторкнула безпосереднішим чином. Причому відмінність щодо задоволеності життям у цьому випадку, навпаки, очікувана, — респонденти з таким травматичним досвідом у середньому задоволені життям менше. Якщо травматичні події обмежити лише тими, що стосуються самої людини, але не її близьких, або лише подіями, що стосуються матеріальних аспектів її життя — втрати роботи, житла, майна або бізнесу, — тенденція до довшого горизонту планування зберігається, хоча про неї й важче говорити з упевненістю². Відповіді респондентів не дають підстав констатувати значимої відмінності між *військовослужбовцями* та цивільними українками й українцями ані в питанні задоволеності життям, ані в тривалості планів, що їх вони будують, причому це спостереження валідне і в разі порівняння з рештою населення тих українців чи українок, що служать на бойових посадах. «Матеріалістичне» пояснення цього феномену, згідно з яким надзвичайна складність умов життя і травматичність досвіду статистично «компенсуються» фактом наявності роботи і, відповідно, матеріального забезпечення (частка респондентів, що заявляють про брак коштів на задоволення потреб, на 13 відсоткових пунктів менша серед тих, хто служить у ЗСУ), релятивізується у результатах статистичного моделювання (див. Додаток 1 та рис. 3а), адже навіть за контролю соціально-демографічних змінних стандартна похибка не дозволяє з упевненістю говорити про наявність певного негативного ефекту військової служби. Те саме стосується й аргументу про довші середні планування серед чоловіків, які кількісно переважають на військовій службі. Водночас є більші підстави говорити про негативний вплив військової служби на задоволеність життям у разі контролю інших змінних (див. Додаток 2).

Третю велику групу змінних, щодо яких дослідження дають підстави очікувати на зв'язок із горизонтом планування та задоволеністю життям, умовно можна назвати «суб'єктивними настановами», оскільки вони описують ставлення респондентів до життя загалом або його важливих аспектів. Ця група змінних включає як деякі релевантні «риси особистості», так і більш ситуативні диспозиції, які можуть відображати специфічну реалізацію цих рис за умов війни. Попередні дослідження показували значний зв'язок між «рисами особисто-

¹ Змінна закодована як «так», якщо респондент дав відповідь «так» щонайменше щодо одного із таких негативних аспектів досвіду війни: втрата бізнесу; втрата роботи, житла, майна через виїзд із зони бойових дій; втрата житла чи майна внаслідок обстрілів; поранення; втрата близьких; поранення близьких; вимушений переїзд близьких в межах України чи за кордон; розрив стосунків з кимось із близьких через різні погляди на війну.

² р-значення критерію Краскела–Воліса для відмінності розподілів у групах становить 0,26 для подій, що стосуються респондента, 0,11 для подій, що стосуються близьких, і 0,17 для втрати роботи, житла, майна або бізнесу.

сті» та часовою перспективою, зокрема часовою перспективою майбутнього, а також із задоволеністю життям (Maciuszek et al., 2019; Stolarski, 2016; Stolarski et al., 2018; Zhang, Howell, 2011; Zimbardo, Boyd, 1999). Для всіх змінних у цій категорії спостерігаються значимі відмінності між групами з огляду на горизонт планування і для всіх, крім однієї, — з огляду на задоволеність життям.

Дослідження часового фокусу показували, що внутрішній локус контролю, тобто приписування відповідальності за перебіг життя власним зусиллям, позитивно асоційований із часовим фокусом майбутнього (Shipp et al., 2009). У згоді з цими знахідками, горизонт планування суттєво більший у тих респондентів, які вважають своє життя *залежним від них самих* більшою мірою, ніж *від обставин*. Деяко несподівано респонденти, помірно «впевнені у собі», мають довший горизонт планування, ніж ті, що цілком впевнено визначають себе як господарів власної долі. При цьому відсоток «впевнених у собі» приблизно на 7 відсоткових пунктів нижчий серед людей, які зазнали наслідків війни, а відсоток тих, що вважають обставини більш визначальними для власного життя, приблизно на стільки ж більший. У цьому випадку є всі підстави припускати прямиий вплив війни на ступінь фаталізму людей.

Оптимізм часто досліджується як настанова, що сприяє постановці цілей та проактивній роботі над їх досягненням, і дослідники знаходили значну позитивну асоціацію оптимістичної настанови як з часовою перспективою майбутнього (Kooij et al., 2018), так і з задоволеністю життям та іншими вимірами благополуччя (Carver et al., 2010; Kleiman et al., 2017). Оптимістична настанова вимірювалася низкою запитань про *позитивні почуття щодо власного майбутнього*, що включають оптимізм, радість, упевненість, задоволеність, надію та інтерес. Бінарна змінна «*позитивний погляд на власне майбутнє*» закодована як «так», якщо респондент згадував бодай одне з цих почуттів¹. Оптимізм пов'язаний із дуже значною відмінністю як горизонту планування, так і задоволеності життям.

Люди, що планують на довший час, більше схильні *використовувати прогнози* (військових, експертів, ЗМІ, політиків тощо) *при плануванні життя*. Це логічно, адже лише в разі відносно тривалого планування є сенс враховувати обставини, від яких залежить реалізація запланованого. Водночас використання прогнозів ніяк не впливає на задоволеність життям. Натомість орієнтація на прогнози пов'язана також з очікуваннями щодо війни. Респонденти, які зважають на прогнози, більше схильні загалом мати якусь *думку щодо терміну закінчення війни* (48,3% проти 32,6%) та *щодо перемоги України у війні* (86,7% проти 75,4%). Саме наявність будь-якої думки, оптимістичної чи песимістичної, з цих питань, пов'язана з довшим горизонтом планування, тоді як різниця залежно

¹ Сконструйована з шести згаданих бінарних змінних адитивна шкала має низьку надійність (α Кронбаха = 0,54). Те саме стосується схожої шкали з шести бінарних змінних, які вимірюють почуття щодо майбутнього України (α Кронбаха = 0,49). Виведена бінарна змінна, що охоплює позитивну відповідь на будь-яке з цих шести запитань щодо України, є малоінформативною, коли використовується в лінійних моделях (див. нижче). Коефіцієнт кореляції Пірсона між двома «узagalьнювальними» бінарними змінними позитивних почуттів щодо власного майбутнього і щодо майбутнього України становить 0,46.

від змісту висловленої думки (наприклад, «до року» чи «більше року» стосовно терміну закінчення війни) не є статистично значимою. На відміну від використання прогнозів, оптимізм чи песимізм у питанні війни також пов'язаний із рівнем задоволеності життям. Значима різниця між відповідями з огляду на горизонт планування з'являється у відповіді на запитання «На Вашу думку, за яким сценарієм найімовірніше піде війна в Україні у найближчий рік?». Тут також найбільш визначальною є наявність будь-якої артикульованої думки порівняно з утриманням від відповіді, але має значення і сама думка: найдовший середній горизонт планування мають ті, хто не вважає, що лінія розмежування змінюватиметься. Обидві змінні, що вимірюють очікування щодо майбутнього розвитку війни, включені до моделі, оскільки вони дають змогу схопити виміри часової настанови майбутнього, що не зводяться до тривалості планування, але можуть бути пов'язані з нею, і водночас є аспектами оптимістичної диспозиції, які стосуються не лише власного майбутнього.

З літератури про благополуччя відомо, що безкорисливі вчинки (prosociality), такі як благодійність або волонтерство переважно мають незалежний позитивний ефект для благополуччя (Buchanan, Bardi, 2010; Dunn et al., 2008; Ju et al., 2025). В українському контексті ми припускаємо, що здебільшого такі вчинки пов'язані з матеріальною підтримкою війська або з волонтерством задля потреб ЗСУ або ж із допомогою постраждалим від війни цивільним. І справді, як *донати*, так і *волонтерство* пов'язані з більшою задоволеністю життям. Так само люди, що донатять чи волонтерять, мають у середньому довші плани на життя. Каузальний зв'язок тут можливий в обох напрямках: з одного боку, наявність довших планів може створювати більші фінансові можливості та можливості дозвілля задля добровільної допомоги, з іншого боку, схильність надавати таку допомогу може вимагати середньострокового планування.

Моделювання горизонту планування

У Додатку 1 наведено результати лінійних регресій методом найменших квадратів, у яких горизонт планування є залежною змінною. У моделях (1)–(3) використано порядкову шкалу від 1 («взагалі не планую») до 10 («більше ніж на 10 років»). Модель (1) включає лише демографічні незалежні змінні, у моделі (2) до них додаються змінні, що стосуються негативного досвіду часів війни, а модель (3) додатково включає змінні, що вимірюють суб'єктивні настанови. Незалежні змінні, включені до моделей, описані в розділі «Горизонт планування та задоволеність життям» і в таблиці 4. Класифікацію місця проживання за макрорегіоном у моделях (2) і (3) виключено, натомість додано змінну, що описує регіон залежно від його близькості до фронту; включення обох змінних одночасно призводить до мультиколінеарності. 803 спостереження, в яких респондентам було «важко відповісти» на запитання про терміни планування, було виключено, проте моделі з цими спостереженнями, перекодованими як ідентичні відповіді «взагалі не планую» (не відображені тут) мають дуже близькі результати. Інтерпретація моделей (1)–(3) ускладнена тим, що інтервали між різними термінами планування, які містяться у відповіді, не є однаковими, тому результати

неможливо інтерпретувати в категоріях конкретних, навіть дуже приблизних, часових проміжків. Тому в моделі (4) відповіді перекодовано в категоріях мінімальної кількості місяців: так, один день дорівнює 0,033 місяця, один тиждень — 0,23 місяця, відповідь «на 2–5 років» перекодовано як 24 місяці тощо. Відповідь «взагалі не планую» закодовано як 0,001. Хоча таке перекодування і містить елемент довільності, воно певною мірою відповідає природі відповідей респондентів, адже нечасто люди можуть точно вказати, планують вони, наприклад, на 7 чи на 10 місяців вперед або на 2 чи на 3 тижні — ідеться радше про приблизні величини, що уможливають порівняння. Оскільки розподіл отриманої змінної містив значну правосторонню асиметрію, у моделюванні було використано її натуральний логарифм. У візуалізаціях (рис. 3а, 3б) відображено коефіцієнти моделі (4), трансформовані з використанням експоненти. Вони виражають співвідношення кількості планованих місяців між повідомленою групою та референтною групою. Наприклад, люди з досвідом вимушеної міграції згадували тривалість планування (у перерахунку на кількість місяців) у 2,4 раза більшу, ніж люди з такими самими характеристиками без цього досвіду.

Демографічні змінні використовувалися для контролю, проте варто згадати про переважний вплив статі, освіти та матеріальної забезпеченості на горизонт планування, що відповідає очікуванням та згаданим раніше співвідношенням між групами. Хоча змінна «використання ноутбука на роботі» належить до соціально-демографічних, її включено до візуалізації через обговорену вище релевантність для зміни місця проживання під час війни.

Дві лінійні ймовірнісні регресії (linear probability models) з бінарною змінною тривалості планування — «менше за два місяці»/«від двох місяців до двох років» (5) та «менше за два роки»/«від двох років» (6) — покликані відрізнити вплив предикторів на середньострокове та довгострокове планування¹.

Жоден предиктор із групи «досвід часів війни» (рис. 3а) не дає підстав надійно стверджувати про негативний вплив на горизонт планування. Досвід перебування поза межами України у зв'язку з війною збільшує горизонт планування більше ніж вдвічі, тож регресія підтвердила парадоксальний результат таблиці 4, який, схоже, свідчить про реальне соціальне явище, а не про вплив неврахованої змінної. Ймовірно, люди, що повертаються з-за кордону, вимушені більше, ніж люди, що залишалися в Україні, планувати, аби відновити життя тут; інакше кажучи, повернення вимагає проактивних дій і, відповідно, планування більшою мірою, ніж усталене життя «за інерцією». Іншим можливим поясненням є відбір на етапі ухвалення рішення щодо повернення (див.: Sydorov et al., 2024): повертаються з вимушеної міграції саме ті люди, які вже побудували плани на життя в Україні. Не менш парадоксальним є і збільшення тривалості

¹ Лінійні ймовірнісні моделі було обрано замість логістичних моделей задля спрощення інтерпретації та порівняння результатів (див.: Mood [2010]). Коефіцієнти моделей інтерпретуються як зміна ймовірності середньострокового планування порівняно з короткостроковим (модель 5) та довгостроковим плануванням — порівняно з коротко- та середньостроковим (модель 6). Побудова логістичних моделей з ідентичним набором змінних підтвердила всі висновки, що містяться в тексті.

планування в людей, що зіткнулися з негативними наслідками війни (і це з контролем інших відображених на графіку аспектів відповідного досвіду), та в переміщених осіб, хоча в цих випадках з урахуванням довірчих інтервалів і слід бути більш обережними у висновках. Можливість працювати дистанційно (виміряна запитанням про використання ноутбука на роботі) очікувано позитивно впливає на тривалість планування.

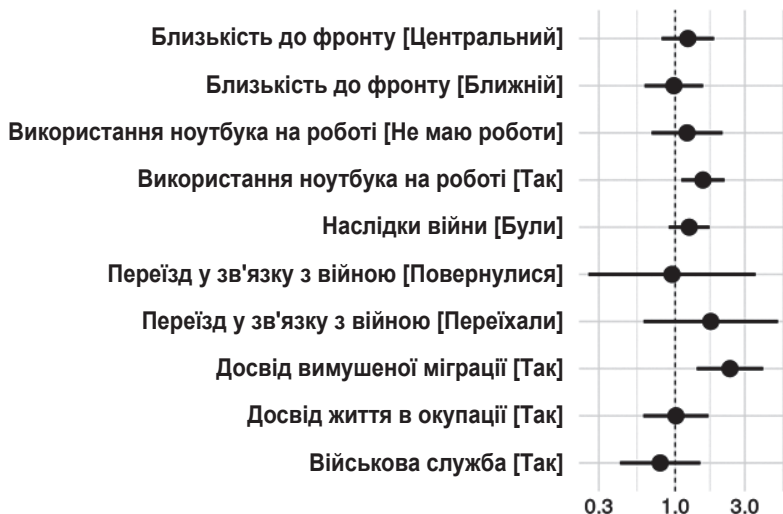

Рис. 3а. Коефіцієнти та довірчі інтервали моделі (4), трансформовані з використанням експоненти: досвід часів війни

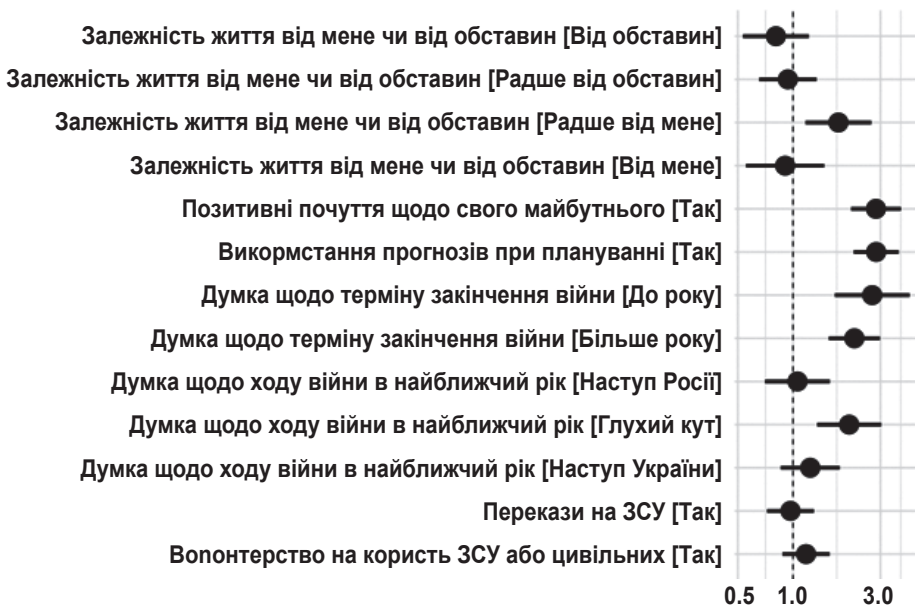

Рис. 3б. Коефіцієнти та довірчі інтервали моделі (4), трансформовані з використанням експоненти: суб'єктивні настанови

На рисунку 4 проілюстровано ефект інтерації між близькістю до фронту та зміною місця проживання в Україні за допомоги зображення очікуваних значень горизонту планування для респондента з «типовими» характеристиками — такого респондента, що за всіма категоріальними змінними з моделі належить до найбільш численної групи та має середнє значення кількісних змінних (віку). Як видно з графіка, зміна місця проживання по-різному впливає на горизонт планування залежно від того, де людина мешкала на момент опитування (можна припустити, що це місце здебільшого збігається з тим місцем, куди людина переселилася). Якщо людина переселилася та проживала у віддалених від фронту регіонах, факт переселення асоційований зі збільшенням горизонту планування, якщо у наближених — то, навпаки, з його зменшенням.

Таким чином, досвід часів війни переважно не скорочує горизонт планування, а деякі його аспекти, насамперед досвід вимушеної міграції, збільшують його. Тож гіпотезу (2) можна вважати спростованою.

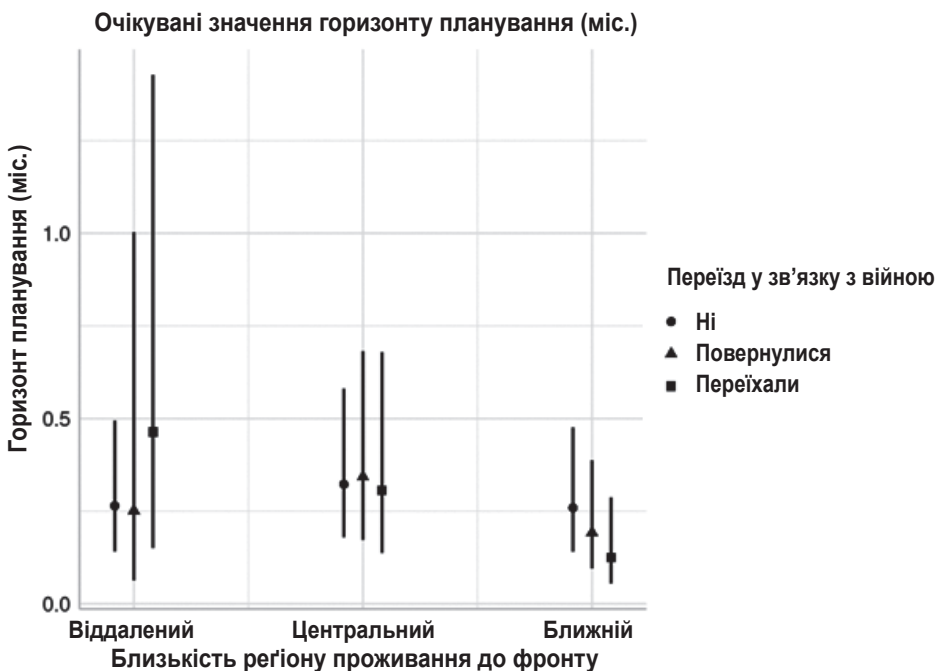

Рис. 4. Ефект інтерації між близькістю до фронту та зміною місця проживання, прогнозовані значення горизонту планування (модель 4)

Значно більшою, ніж у випадку різних аспектів досвіду війни, є асоціація суб'єктивних настанов та поведінкових патернів з горизонтом планування (рис. 3б). Зовнішній локус контролю, тобто покладання на власні сили замість упевненості в залежності власного життя від обставин, збільшує горизонт планування. Але так відбувається лише в тому разі, коли покладання на власні сили є обережним, а не «самовпевненим», тобто коли особа залишає простір для врахування впливу обставин.

Результати моделювання підтверджують висновки досліджень про зв'язок оптимістичної настанови з часовою перспективою майбутнього: позитивний погляд на власне майбутнє є одним із найпотужніших предикторів, що може збільшувати горизонт планування орієнтовно втричі. Використання прогнозів у плануванні має такий самий за напрямком і схожий за розміром ефект, хоча в останньому випадку може йтися і про інший напрямок каузальності: люди, що планують, схильні цікавитися прогнозами¹. Наявність будь-якої думки з приводу розвитку війни в майбутньому, як правило, також збільшує горизонт планування — у деяких випадках у рази. Важко пояснити, чому саме очікування глухого кута у війні позитивно (і більше за наступ України) асоційоване з тривалістю планування. Тут не йдеться про асоціацію завершення війни з неможливістю планування, а її продовження — зі стабільним плануванням, оскільки очікування щодо тривалості війни проконтрольовані іншою змінною.

Просоціальна поведінка у її типових для умов війни проявах не показує підтвердженого ефекту для горизонту планування.

Порівняння моделей (1)–(3) вможливило цікавий висновок щодо дискусії про відносну роль тимчасових обставин і специфіки ситуації, з одного боку, та стабільних суб'єктивних диспозицій та моделей поведінки — з іншого, у конфігурації часової перспективи індивіда. Гіпотеза (3) містила припущення, що інтенсивність досвіду війни та зумовлена ним непевність щодо майбутнього є більш визначальними для планування, ніж укорінені суб'єктивні настанови та поведінкові патерни. Моделювання показує, що останні мають більший вплив на горизонт планування. Якщо включення до моделі різних аспектів досвіду часів війни додатково до соціально-демографічних змінних збільшує R^2 на 0,012 ($F = 3,85$; $p < 0,01$), то додаткове включення змінних із групи суб'єктивних настанов і поведінкових патернів збільшує R^2 ще на 0,047 ($F = 13,34$; $p < 0,01$), пояснюючи, таким чином, значно більшу частку дисперсії. Оскільки включення змінної використання прогнозів є дискусійним через напрямок каузальності, а змінних очікувань щодо подальшого розвитку війни — через те, що вони можуть відбивати радше зумовлену поточними новинами думку, ніж загальну оптимістичну настанову, модель було продубльовано без використання цих змінних. У цьому разі R^2 виявився більшим за R^2 моделі (2) на 0,022 ($F = 11,6$; $p < 0,01$), що не дає підстав переглядати висновок про більшу роль стабільних суб'єктивних настанов, ніж навіть сильних, але обмежених у часі потрясінь². Понад те, якщо до моделі включено значну частину сильних потрясінь, що їх українцям принесла війна, то лише невелика кількість важливих суб'єктивних диспозицій увійшла до другої групи змінних. Імовірно, додаткове включення

¹ Враховуючи ці міркування, всі моделі було побудовано також із виключенням змінної використання прогнозів. Це суттєво не вплинуло на висновки щодо інших статистичних зв'язків.

² Хоча деякі змінні з усіх трьох груп (соціально-демографічні, досвід війни та суб'єктивні настанови) скорельовані між собою, зміна порядку, в якому групи змінних використовуються в моделях, також не змінює цього висновку: R^2 моделі, в якій використано змінні суб'єктивних настанов (без змінних прогнозів та очікувань щодо війни), але не використано змінні досвіду війни, більший за R^2 моделі (1) на 0,027 ($F = 12,18$; $p < 0,01$), тоді як додаткове включення змінних досвіду війни збільшує R^2 лише на 0,007 ($F = 2,65$; $p < 0,01$).

інструментів, що вимірюють риси «великої п'ятірки», наприклад, сумнінність або невротизм, додатково збільшило би пояснену дисперсію, адже їхній зв'язок із часовими перспективами індивіда було неодноразово показано в літературі (Kooij et al., 2018; Zhang, Howell, 2011). Проте вибір включених змінних було зумовлено можливостями наявних даних. Тож зроблена на підставі моделювання оцінка переважання впливу стабільних суб'єктивних настанов над негативним досвідом війни є консервативною, а спростування гіпотези (3) — доволі надійним.

Малоймовірно також, що висновок про більшу вагу суб'єктивних настанов порівняно з досвідом війни у визначенні горизонту планування зумовлений проблемами пропущених змінних чи зворотної причинності. Вплив пропущених змінних чи самого горизонту планування на змінні досвіду війни майже повністю виключений. Пропущені змінні, які могли би призводити до зміщень ефектів суб'єктивних настанов, майже напевно самі належали б або до суб'єктивних настанов чи «рис особистості», або до ситуаційних чинників. У першому випадку все ще йшлося би про більшу вагу суб'єктивних настанов порівняно з досвідом війни, а щодо другого випадку важко помислити відмінні від досвіду війни ситуаційні чинники, вплив яких був би сильнішим за вплив досвіду війни (за винятком, імовірно, економічних потрясінь, вплив яких уже частково охоплюється змінними доступності покупок та наявності роботи)¹. Найбільш проблематичним може бути зумовлення змінних із групи суб'єктивних настанов горизонтом планування, проте важко уявити механізми зворотної причинності в напрямку від горизонту планування до оптимізму або до локусу контролю. Такі механізми можуть існувати для використання прогнозів чи наявності думки про подальший розвиток війни, але вище було показано, що їх виключення також не змінює висновку, про який ідеться.

Припущення про те, що середньо- та довгострокове планування можуть мати різну природу та, отже, бути пов'язаними з різним соціальним досвідом, підтверджується результатами регресій з бінарними залежними змінними. Зокрема, досвід, пов'язаний із вимушеною міграцією за кордон під час війни, має позитивний вплив насамперед на середньострокове планування. Це спостереження може свідчити про такий механізм, що міг би пояснити позірний парадокс довшого планування в людей з досвідом вимушеної міграції: облаштування життя «наново» вимагає свідомих зусиль із планування, які можуть бути не завжди потрібні, якщо життя відбувається «за інерцією», у звичній колії. Водночас більш імовірно, що таке облаштування після повернення пов'язане із середньостроковими, а не з довгостроковими планами. Схожий патерн — значущий ефект для середньо-, але не для довгострокового планування — спостерігається і для можливості дистанційної роботи. Натомість переміщення в межах близьких до лінії фронту регіонів суттєво зменшує імовірність довгострокового, але не середньострокового планування.

¹ Було також проведено низку діагностичних процедур щодо можливого впливу пропущених змінних. Вони не дали сильних підстав припускати, що висновок про більшу роль суб'єктивних настанов зумовлений впливом пропущених змінних або що є серйозні зміщення повідомлених ефектів через такі змінні.

Специфіка суб'єктивних настанов здебільшого впливає як на середньо-, так і на довгострокове планування, хоча вплив на середньострокове планування, як правило, більший. Завдяки окремому моделюванню двох видів планування можна констатувати, що відсутність ефекту для «фаталістів» — осіб, які відповідали, що їхнє життя залежить лише від обставин, — маскує суттєві відмінності у їхній схильності до середньо- чи довгострокового планування. Вони справді значно рідше планують на термін від 2 місяців до 2 років, ніж люди, які вірять у залежність свого життя від власних зусиль і від обставин, але частіше будують плани тривалістю від двох років. Понад те, схожий патерн мають і ті, що відповідали, що їхнє життя залежить лише від них самих, хоча негативний ефект для середньострокового планування тут менший, ніж у фаталістів. Імовірно, ми маємо справу з феноменом «крайніх поглядів», коли схильні до них люди, причому як «фаталісти», так і «самовпевнені», будують далекоюсяжні плани, які правильніше назвати «мріями», проте рідше приділяють увагу рутинним буденним планам. Утім, це припущення потребує окремих досліджень зі спеціально продуманим дизайном.

Горизонт планування як медіатор у моделюванні благополуччя

Результати лінійних регресій із задоволенням життям як залежною змінною подано в Додатку 2. Модель (1) включає лише демографічні незалежні змінні, у моделі (2) додано також змінні, пов'язані з досвідом часів війни та суб'єктивними настановами, а модель (3) покликана дати відповідь на запитання про незалежний вплив горизонту планування на задоволеність життям і включає додатково відповідну змінну.

Модель (3) дозволяє дати недвозначну відповідь на це запитання: горизонт планування не має незалежного ефекту для задоволеності життям. Зв'язок, помітний з описової статистики, майже повністю зникає за контролю змінних, що впливають на обидва аспекти життя¹.

¹ Було додатково перевірено низку інших специфікацій моделі, що включає задоволеність життям як залежну змінну і горизонт планування — як незалежну. Єдиною специфікацією з помірним і статистично значимим зв'язком між двома змінними була логістична модель з дихотомізованою змінною задоволеності життям і категоріальною змінною тривалості планування (коротко-, середньо- та довгострокового). Довгострокове планування у такій специфікації позитивно асоційоване із задоволеністю життям. Проте, по-перше, такий зв'язок існує лише в разі кодування відповіді «важко сказати» як короткострокового планування, по-друге, таке рішення є концептуально сумнівним, адже задоволеність життям за своєю природою є радше континуальною й допускає ступені порівняння («більше»–«менше»). Якщо у випадку планування можна було обґрунтувати принципову відмінність між його середньо- та довгостроковим типами, то у випадку задоволеності життям це навряд чи можливо. Оскільки в контексті сформульованих гіпотез нас цікавить лише наявність незалежного ефекту горизонту планування і роль горизонту планування як медіатора, а вони не підтверджуються жодною моделлю, інтерпретація конкретних коефіцієнтів та її зручність не є важливими. Тому в моделі (3) та в аналізі медіації використовувалася порядкова шкала горизонту планування, не трансформована у змінну кількості місяців.

Аналіз медіації не підтверджує опосередкування ефектів змінних із груп досвіду війни та суб'єктивних настанов. Частка ефекту для задоволеності життям, опосередкована горизонтом планування, мізерна (не більш як 4%) для всіх проаналізованих змінних, а довірчі інтервали в жодному випадку не дають змоги надійно підтвердити наявність такого ефекту.

Тож моделювання благополуччя та аналіз медіації дозволяють відкинути гіпотези (4) та (5): горизонт планування не має прямого незалежного ефекту для задоволеності життям та не опосередковує ефект інших змінних з груп досвіду війни та суб'єктивних настанов.¹ Утім, важливо усвідомлювати, що тривалість горизонту планування є лише одним із вимірів часової перспективи майбутнього. У випадку інших вимірів як прямий ефект, так і медіація для задоволеності життям або інших аспектів благополуччя можуть існувати.

Висновки

Часова перспектива майбутнього — зорієнтованість людини на майбутнє та врахування відкладених наслідків дій — займає важливе місце серед предикторів благополуччя, зокрема задоволеності життям, що було багаторазово продемонстровано на вибірках з різних соціальних груп та суспільств у дослідженнях різних дизайнів. Однією з теоретичних проблем, що потребує подальшого емпіричного прояснення, залишається співвідношення тривалих характеристик індивіда — «рис особистості», суб'єктивних настанов і моделей поведінки — з вимогами ситуації, коли йдеться про визначення часової перспективи у конкретний момент чи на короткому часовому відрізку. Що переважає — вимоги ситуації чи укорінені диспозиції? У кризових ситуаціях непевність і швидкі зміни, перетворення в напрямку незвичного і часто незрозумілого можуть змушувати людей до проблематизації власних настанов та до зміни сформованих за довгі роки моделей поведінки. З іншого боку, якщо навіть у кризових ситуаціях цього не відбувається і люди здебільшого зберігають попереднє ставлення до майбутнього, то цього тим паче можна очікувати за умов нормальності. І саме такий висновок уможливиле дослідження, висновки якого подано у статті.

Дані опитування, проведеного влітку 2024 року в рамках соціологічного моніторингу «Українське суспільство», показують, що в Україні горизонт планування, виміряний як його повідомлена респондентами тривалість, значимо та

¹Пренда і Лахман припускають і підтверджують опосередкування впливу планування майбутнього на задоволеність життям відчуттям контролю (Prenda, Lachman, 2001). У результатах їхнього дослідження планування має істотний ефект для задоволеності життям, який зникає у разі використання відчуття контролю як незалежної змінної. У нашому випадку в разі виключення з моделі (3) Додатку 2 змінної «залежність життя від мене і від обставин», яку можна інтерпретувати як локус контролю, ефект горизонту планування становить 0,008 (0,002, 0,018), $p = 0,13$, тож дані моніторингу не дають змоги підтвердити цей висновок для українців за часів війни. Серед іншого, ця відмінність може пояснюватися тим, що Пренда і Лахман операціоналізують планування не як часовий проміжок, на який будуються плани, а як психологічну схильність до планування майбутнього, яка може більше корелювати з відчуттям контролю.

позитивно асоційований із задоволеністю життям. Проте ефект горизонту планування зникає в разі врахування соціально-демографічних характеристик, специфічного досвіду, пов'язаного з війною, та деяких релевантних суб'єктивних настанов і моделей поведінки. Їхня асоціація із задоволеністю життям не опосередкована горизонтом планування. Горизонт планування та задоволеність життям співзумовлені низкою чинників, проте горизонт планування не є значимим чинником задоволеності життям.

Очікуваний негативний ефект досвіду часів війни для горизонту планування не підтвердився. Ба більше, у людей, що вимушено мігрували за кордон через війну, а потім повернулися до України, горизонт планування в середньому довший, ніж у людей, що не мали відповідного досвіду, причому ця відмінність не визначається майновим розшаруванням.

Навіть за дуже консервативною оцінкою, сукупний ефект суб'єктивних настанов для горизонту планування відчутно переважає ефект різних аспектів негативного досвіду, пов'язаного з війною. Ця знахідка дає підстави припускати, що за умов нормальності стабільні характеристики індивіда переважають вплив тимчасових ситуаційних чинників на часову перспективу майбутнього пригломшливо. Нарешті, варта згадки й цікава побічна знахідка представленого дослідження: наявність крайніх поглядів на те, чим визначається наше життя, виявилася більш важливою для горизонту планування, ніж локус контролю. Люди, які давали однозначну відповідь про те, що їхнє життя залежить лише від «них самих» чи лише «від обставин», більш схильні до довгострокового планування, проте менш схильні до середньострокового планування, ніж люди, які вважають своє життя залежним як від них самих, так і від обставин. Це може свідчити про принципово різну природу довго- та середньострокового планування, коли довгострокові плани (на роки вперед) є декларацією про бажане — «мріями», — а не врахуванням осяжного майбутнього у своїх поточних діях.

Представлені знахідки відкривають кілька можливих напрямків подальших досліджень. Горизонт планування вимірює аспект тривалості майбутнього, врахованого в діях і намірах, та включає аспект непевності, але не містить низки інших вимірів часової перспективи майбутнього, зокрема, його оцінки. Імовірно, її більш всеосяжне вимірювання, зокрема з використанням усталених у соціальній психології інструментів, показало б відчутний ефект для благополуччя та опосередкувальну роль у впливі досвіду війни на благополуччя. Експліцитне розведення «сприйманої непевності» та «схильності планувати», що їх об'єднує конструкт горизонту планування, могло б дати більш нюансовані результати. Великий практичний інтерес становить дослідження (зокрема з використанням якісних методів) практик планування осіб, які повернулися з вимушеної еміграції. З'ясування їхніх мотивів та способів облаштування їхнього життя в Україні після повернення може бути цінним для роботи з усією групою вимушених мігрантів.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Результати моделювання горизонту планування

Незалежні змінні	(1) ^{1,2}	(2) ^{1,2}	(3) ^{1,2}	(4) ^{1,3}	(5) ^{1,4,5}	(6) ^{1,5,6}
Жінка	-0,77*** (0,113)	-0,85*** (0,116)	-0,78*** (0,116)	-0,95*** (0,152)	-0,07*** (0,021)	-0,10*** (0,016)
Вік	-6,13 (4,05)	-5,46 (4,15)	-3,55 (4,17)	-9,29* (5,48)	-0,988* (0,576)	-0,142 (0,597)
Вік (квадрат)	9,00** (3,83)	8,80** (3,86)	6,36* (3,80)	7,26 (4,99)	0,618 (0,509)	0,905* (0,547)
Сімейний стан (реф.: ніколи не був(-ла) у шлюбі)						
У зареєстрованому шлюбі	0,12 (0,178)	0,13 (0,177)	0,13 (0,173)	0,19 (0,228)	-0,02 (0,031)	0,03 (0,024)
У незареєстрованому шлюбі	0,52** (0,236)	0,47** (0,236)	0,42* (0,230)	0,52* (0,303)	0,05 (0,042)	0,05 (0,033)
Розлучений(-а) офіційно	0,18 (0,226)	0,17 (0,225)	0,07 (0,221)	-0,04 (0,290)	-0,05 (0,038)	0,05* (0,031)
Розлучений(-а) неофіційно	0,78 (0,488)	0,77 (0,488)	0,78 (0,477)	0,90 (0,627)	0,14 (0,088)	0,09 (0,069)
Вдівець (вдова)	-0,20 (0,279)	-0,20 (0,278)	-0,27 (0,273)	-0,49 (0,358)	-0,06 (0,045)	0,02 (0,038)
Вища освіта	0,53*** (0,115)	0,40*** (0,119)	0,34*** (0,117)	0,63*** (0,154)	0,07*** (0,020)	0,00 (0,016)
Робота	-0,01 (0,125)	0,02 (0,200)	0,10 (0,196)	0,08 (0,257)	0,01 (0,034)	0,02 (0,027)
Використання ноутбука на роботі (реф.: ні)						
Не маю роботи		0,16 (0,221)	0,21 (0,217)	0,19 (0,285)	0,03 (0,037)	0,04 (0,030)
Так		0,38*** (0,134)	0,28** (0,132)	0,44** (0,174)	0,08*** (0,024)	0,01 (0,019)
Доступність покупок (реф.: економія на всьому)						
Продукти харчування	0,15 (0,201)	0,11 (0,201)	0,02 (0,196)	0,09 (0,258)	0,05 (0,033)	-0,01 (0,026)
Комунальні платежі	0,11 (0,192)	0,10 (0,191)	-0,09 (0,189)	0,08 (0,248)	0,05 (0,032)	-0,05** (0,025)
Бюджетні прилади	0,67*** (0,140)	0,60*** (0,140)	0,32** (0,140)	0,57*** (0,184)	0,08*** (0,024)	0,00 (0,020)
Велика побутова техніка	1,1*** (0,194)	0,97*** (0,194)	0,54*** (0,194)	0,74*** (0,255)	0,07** (0,037)	0,05* (0,030)
Дорогі товари	1,5*** (0,307)	1,5*** (0,307)	1,0*** (0,303)	1,3*** (0,398)	0,17*** (0,060)	0,09** (0,047)

Незалежні змінні	(1) ^{1,2}	(2) ^{1,2}	(3) ^{1,2}	(4) ^{1,3}	(5) ^{1,4,5}	(6) ^{1,5,6}
Тип населеного пункту (реф.: село)						
Селище міського типу	0,29 (0,221)	0,28 (0,220)	0,27 (0,215)	0,37 (0,283)	0,02 (0,037)	0,05 (0,030)
Обласний центр	0,26 (0,160)	0,20 (0,161)	0,14 (0,158)	0,24 (0,207)	0,02 (0,026)	0,02 (0,021)
Інше місто області	0,21 (0,172)	0,19 (0,172)	0,13 (0,169)	0,23 (0,221)	0,01 (0,028)	0,02 (0,023)
Регіон після вторгнення (реф.: Центр)						
Захід	-0,10 (0,145)					
Південь	0,05 (0,189)					
Схід	-0,25* (0,136)					
Близькість до фронту (реф.: віддалений)						
Центральний		0,16 (0,164)	0,20 (0,160)	0,20 (0,210)	-0,02 (0,028)	0,04** (0,022)
Ближній		0,03 (0,182)	0,03 (0,179)	-0,02 (0,235)	-0,05 (0,031)	0,03 (0,025)
Наслідки війни		0,21* (0,124)	0,12 (0,124)	0,22 (0,163)	0,00 (0,021)	0,01 (0,018)
Переїзд у зв'язку з війною (реф.: ні)						
Повернулися		-0,03 (0,521)	-0,11 (0,511)	-0,05 (0,671)	0,00 (0,100)	-0,03 (0,071)
Переїхали		0,38 (0,420)	0,34 (0,411)	0,56 (0,540)	0,00 (0,073)	0,06 (0,060)
Досвід вимушеної міграції		0,72*** (0,208)	0,67*** (0,203)	0,86*** (0,267)	0,12*** (0,036)	0,03 (0,030)
Досвід життя в окупації		-0,09 (0,203)	-0,08 (0,199)	0,01 (0,262)	0,00 (0,033)	-0,03 (0,028)
Близькість до фронту * Переміщена особа						
Центральний * Повернулися		0,22 (0,548)	0,16 (0,538)	0,11 (0,706)	0,00 (0,104)	0,03 (0,075)
Ближній * Повернулися		-0,25 (0,558)	-0,20 (0,547)	-0,25 (0,718)	-0,04 (0,105)	0,00 (0,075)
Центральний * Переїхали		-0,46 (0,473)	-0,40 (0,463)	-0,62 (0,608)	0,01 (0,083)	-0,07 (0,067)
Ближній * Переїхали		-1,1** (0,490)	-0,99** (0,480)	-1,3** (0,631)	-0,02 (0,083)	-0,15** (0,068)
Військова служба		-0,31 (0,247)	-0,25 (0,245)	-0,24 (0,322)	-0,03 (0,046)	-0,03 (0,036)

Незалежні змінні	(1) ^{1,2}	(2) ^{1,2}	(3) ^{1,2}	(4) ^{1,3}	(5) ^{1,4,5}	(6) ^{1,5,6}
Залежність життя від мене і від обставин (реф.: від мене і від обставин)						
Від обставин			-0,02 (0,160)	-0,22 (0,211)	-0,10*** (0,027)	0,05** (0,022)
Радше від обставин			-0,10 (0,140)	-0,07 (0,184)	-0,03 (0,024)	0,00 (0,019)
Радше від мене			0,49*** (0,160)	0,57*** (0,211)	0,05 (0,030)	0,07*** (0,024)
Від мене			0,09 (0,191)	-0,10 (0,250)	-0,07** (0,033)	0,06** (0,028)
Позитивні почуття щодо свого майбутнього			0,84*** (0,121)	1,0*** (0,159)	0,07*** (0,020)	0,10*** (0,016)
Використання прогнозів при плануванні			0,65*** (0,110)	1,0*** (0,144)	0,10*** (0,019)	0,03** (0,015)
Думка щодо терміну закінчення війни (реф.: важко відповісти)						
До року			0,69*** (0,182)	1,0*** (0,239)	0,12*** (0,034)	0,04 (0,027)
Більше року			0,52*** (0,125)	0,77*** (0,164)	0,10*** (0,022)	0,03* (0,018)
Думка щодо перебігу війни в найближчий рік (реф.: важко відповісти)						
Наступ Росії			-0,02 (0,158)	0,06 (0,207)	0,01 (0,026)	-0,01 (0,022)
Глухий кут			0,42*** (0,156)	0,71*** (0,205)	0,10*** (0,028)	0,01 (0,022)
Наступ України			0,20 (0,144)	0,22 (0,189)	0,02 (0,025)	0,03 (0,020)
Перекази на ЗСУ			-0,02 (0,114)	-0,03 (0,150)	0,01 (0,020)	0,00 (0,016)
Волонтерство на користь ЗСУ або цивільних			0,05 (0,115)	0,16 (0,151)	0,00 (0,020)	-0,01 (0,016)
Константа	4,2*** (0,236)	3,9*** (0,309)	2,8*** (0,337)	-3,7*** (0,443)	0,13** (0,057)	0,05 (0,047)
Кількість спостережень	3298	3298	3298	3298	2517	3298
R²	0,064	0,076	0,123	0,146	0,149	0,057
ΔR²		0,012	0,047			
R² (скоригований)	0,058	0,067	0,111	0,134	0,133	0,044

¹ Лінійна модель методом найменших квадратів. Стандартна похибка у дужках.

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

² Залежна змінна: відповідь на запитання «На який термін Ви плануєте своє життя?» на шкалі від 1 («Взагалі не планую») до 10 («Більше ніж на 10 років»).

³ Залежна змінна: натуральний логарифм терміну планування життя у місяцях.

⁴ Залежна змінна: середньострокове планування (від 2 місяців до 2 років, 0 = ні, 1 = так).

⁵ У дужках робастні стандартні похибки (heteroskedasticity-robust standard errors).

⁶ Залежна змінна: довгострокове планування (від 2 років, 0 = ні, 1 = так).

Результати моделювання задоволеності життям

Незалежні змінні	(1) ^{1,2}	(2) ^{1,2}	(3) ^{1,2}
Горизонт планування			0,01 (0,005)
Жінка	0,13*** (0,032)	0,08** (0,031)	0,09** (0,035)
Вік	0,003** (0,001)	0,002 (0,001)	0,002* (0,001)
Сімейний стан (реф.: ніколи не був(-ла) у шлюбі)			
У зареєстрованому шлюбі	0,13*** (0,048)	0,13*** (0,045)	0,10** (0,049)
У незареєстрованому шлюбі	0,02 (0,066)	0,02 (0,062)	-0,01 (0,068)
Розлучений(-на) офіційно	-0,06 (0,062)	-0,04 (0,058)	-0,06 (0,064)
Розлучений(-на) неофіційно	0,01 (0,131)	0,01 (0,122)	0,02 (0,142)
Вдівець (вдова)	-0,03 (0,078)	-0,02 (0,072)	-0,04 (0,082)
Вища освіта	-0,01 (0,032)	0,00 (0,031)	0,01 (0,035)
Робота	0,10*** (0,033)	0,12** (0,052)	0,12** (0,058)
Доступність покупок (реф.: економія на всьому)			
Продукти харчування	0,25*** (0,056)	0,19*** (0,052)	0,20*** (0,059)
Комунальні платежі	0,37*** (0,054)	0,30*** (0,050)	0,27*** (0,056)
Бюджетні прилади	0,48*** (0,039)	0,33*** (0,037)	0,31*** (0,042)
Велика побутова техніка	0,73*** (0,055)	0,52*** (0,052)	0,50*** (0,058)
Дорогі товари	0,69*** (0,086)	0,50*** (0,081)	0,50*** (0,090)
Тип населеного пункту (реф.: село)			
Селище міського типу	-0,07 (0,060)	-0,07 (0,056)	-0,10 (0,065)
Обласний центр	-0,11** (0,044)	-0,10** (0,041)	-0,12** (0,047)
Інше місто області	-0,07 (0,047)	-0,08* (0,044)	-0,09* (0,050)
Регіон після вторгнення (реф.: центр)			
Захід	0,11*** (0,041)		
Південь	-0,04 (0,052)		
Схід	-0,15*** (0,038)		
Близькість до фронту (реф.: віддалений)			
Центральний		-0,10** (0,038)	-0,10** (0,043)
Ближній		-0,17*** (0,041)	-0,17*** (0,047)
Наслідки війни		-0,06** (0,033)	-0,06 (0,037)
Використання ноутбука на роботі (реф.: ні)			
Не маю роботи		0,10* (0,057)	0,07 (0,064)
Так		0,08** (0,036)	0,08** (0,040)
Переїзд у зв'язку з війною (реф.: ні)			
Повернулися		0,05 (0,039)	0,05 (0,044)
Переїхали		-0,11** (0,048)	-0,13** (0,054)

Незалежні змінні	(1) ^{1,2}	(2) ^{1,2}	(3) ^{1,2}
Досвід вимушеної міграції		0,01 (0,055)	0,03 (0,061)
Досвід життя в окупації		-0,02 (0,052)	-0,03 (0,059)
Військова служба		-0,14** (0,065)	-0,12 (0,073)
Залежність життя від мене і від обставин (реф.: від мене і від обставин)			
Від обставин		-0,32*** (0,043)	-0,36*** (0,048)
Радше від обставин		-0,18*** (0,038)	-0,21*** (0,042)
Радше від мене		0,15*** (0,043)	0,18*** (0,048)
Від мене		0,37*** (0,049)	0,36*** (0,057)
Позитивні почуття щодо свого майбутнього		0,51*** (0,032)	0,51*** (0,037)
Використання прогнозів при плануванні		-0,06** (0,029)	-0,05 (0,033)
Думка щодо терміну закінчення війни (реф.: важко відповісти)			
До року		0,01 (0,050)	0,00 (0,055)
Більше року		0,04 (0,034)	0,05 (0,037)
Думка щодо ходу війни в найближчий рік (реф.: важко відповісти)			
Наступ Росії		-0,16*** (0,042)	-0,15*** (0,047)
Глухий кут		-0,04 (0,042)	-0,02 (0,047)
Наступ України		0,06* (0,038)	0,08* (0,043)
Перекази на ЗСУ		0,07** (0,030)	0,07* (0,034)
Волонтерство на користь ЗСУ або цивільних		0,01 (0,031)	0,02 (0,034)
Константа	2,6*** (0,078)	2,6*** (0,095)	2,5*** (0,110)
Кількість спостережень	4,101	4,101	3,298
R²	0,092	0,224	0,231
R² (скоригований)	0,088	0,217	0,221

¹ Лінійна модель методом найменших квадратів. Стандартна похибка у дужках.

* $p < 0,1$; ** $p < 0,05$; *** $p < 0,01$

² Залежна змінна: відповідь на запитання «Якою мірою Ви задоволені своїм життям загалом?» на 5-бальній шкалі.

Джерела / References

Arel-Bundock, V. (2022). *Modelsummary: Data and model summaries in r*. 103. <https://doi.org/10.18637/jss.v103.i01>

Azizli, N., Atkinson, B.E., Baughman, H.M., Giammarco, E.A. (2015). Relationships between general self-efficacy, planning for the future, and life satisfaction. *Personality and Individual Differences*, 82, 58–60. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.03.006>

Buchanan, K.E., Bardi, A. (2010). Acts of kindness and acts of novelty affect life satisfaction. *The Journal of Social Psychology*, 150(3), 235–237. <https://doi.org/10.1080/00224540903366554>

- Carstensen, L.L. (2021). Socioemotional selectivity theory: The role of perceived endings in human motivation. *The Gerontologist*, 61(8), 1188–1196. <https://doi.org/10.1093/geront/gnab116>
- Carver, C.S., Scheier, M.F., Segerstrom, S.C. (2010). Optimism. *Clinical Psychology Review*, 30(7), 879–889. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.01.006>
- Coudin, G., Lima, M. (2011). Being well as time goes by: Future time perspective and well-being. *Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 11, 219–232.
- Dembitskiy, S., Stepanenko, V., Zlobina, O., Golovakha, Y., Naidionova, L. (2024). Wartime psychological stressors: Proliferation and effects among the Ukrainian population. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 5–26. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.04.005> [=Дембіцький, С., Степаненко, В., Злобіна, О., Головаха, Є., Найдьонова, Л. (2024). Психологічні стресори військового часу: поширеність та ефекти серед населення України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–26.]
- Dunn, E.W., Aknin, L.B., Norton, M.I. (2008). Spending money on others promotes happiness. *Science*, 319(5870), 1687–1688. <https://doi.org/10.1126/science.1150952>
- Gao, Y.-J. (2011). Time perspective and life satisfaction among young adults in Taiwan. *Social Behavior and Personality*, 729–736. <https://doi.org/10.2224/sbp.2011.39.6.729>
- Gökkaaya, F., Yurdalan, F., Çıvgın, U. (2025). Does time perspective affect the association between childhood traumas and post-traumatic growth? *Current Psychology*, 44(3), 1527–1540. <https://doi.org/10.1007/s12144-025-07300-5>
- Golovakha, Y., Dembitskiy, S., Makeiev, S. (2022). Introduction: The sociology of emergencies. [In Ukrainian]. In: Y. Golovakha, S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian society in wartime. 2022* (pp. 15–24). Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Головаха, Є., Дембіцький, С., Макеєв, С. (2022). Вступ. Соціологія надзвичайності. У: Є. Головаха (ред.), С. Макеєв (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022* (сс. 15–24). Інститут соціології НАН України.]
- Hromova, H. (2022). Interrelation between intolerance of uncertainty and the time perspective profile in the military. *Current Issues in Personality Psychology*. <https://doi.org/10.5114/cipp.2021.111984>
- Hytman, L., Hemming, M., Newman, T., Newton, N.J. (2023). Future time perspective and psychological well-being for older Canadian women during the COVID-19 Pandemic. *Journal of Adult Development*, 30(4), 393–403. <https://doi.org/10.1007/s10804-023-09445-8>
- Iannone, R., Cheng, J., Schloerke, B., Hughes, E., Lauer, A., Seo, J., Brevoort, K., Roy, O. (2025). *Gt: Easily create presentation-ready display tables*. <https://doi.org/10.32614/CRAN.package.gt>
- Ju, E., Qi, H., Zhao, L., Luo, Y., Li, Y., You, X. (2025). The longitudinal relationship between adolescents' prosocial behavior and well-being: A cross-lagged panel network analysis. *Journal of Youth and Adolescence*. <https://doi.org/10.1007/s10964-025-02137-4>
- Kleiman, E.M., Chiara, A.M., Liu, R.T., Jager-Hyman, S.G., Choi, J.Y., Alloy, L.B. (2017). Optimism and well-being: A prospective multi-method and multi-dimensional examination of optimism as a resilience factor following the occurrence of stressful life events. *Cognition and Emotion*, 31(2), 269–283. <https://doi.org/10.1080/02699931.2015.1108284>
- Kooij, D.T.A.M., Kanfer, R., Betts, M., Rudolph, C.W. (2018). Future time perspective: A systematic review and meta-analysis. *Journal of Applied Psychology*, 103(8), 867–893. <https://doi.org/10.1037/apl0000306>
- Lang, F.R., Carstensen, L.L. (2002). Time counts: Future time perspective, goals, and social relationships. *Psychology and Aging*, 17(1), 125–139. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.17.1.125>
- Lewin, K. (1997). *Resolving social conflicts: field theory in social science* (7. print). American Psychological Association.
- Liao, H.-W., Carstensen, L.L. (2018). Future time perspective. *GeroPsych*. <https://econtent.hogrefe.com/doi/10.1024/1662-9647/a000194>
- Livingston, V., Jackson-Nevels, B., Reddy, V.V. (2022). Social, cultural, and economic determinants of well-being. *Encyclopedia*, 2(3), 1183–1199. <https://doi.org/10.3390/encyclopedia2030079>
- Lüdtke, D. (2018). *Ggeffects: Tidy data frames of marginal effects from regression models*, 3, 772. <https://doi.org/10.21105/joss.00772>

Maciuszek, J., Polczyk, R., Tucholska, K. (2019). Direct and indirect relationships between life satisfaction, values, and time perspectives: Research on a sample of Polish students. *Advances in Cognitive Psychology*, 15(2), 133–142. <https://doi.org/10.5709/acp-0263-0>

Makeiev, S. (2017). The singularity condition: events & crisis & emergency & exclusion. [In Ukrainian]. In: S. Makeiev, S. Oksamytna (Eds.), *The singularity condition: social structures, situations, everyday practices* (pp. 21–37). NaUKMA. [=Makeiev, S. (2017). Стан сингулярності: події & криза & emergency & виключеність. У: С. Makeiev (ред.), С. Оксамитна (ред.), *Стан сингулярності: соціальні структури, ситуації, повсякденні практики* (сс. 21–37). НаУКМА.]

Makeiev, S. (2022a). The institutional landscape of martial law. [In Ukrainian]. In: Y. Golovakha, S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian society in wartime. 2022* (pp. 35–45). Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Makeiev, S. (2022a). Інституційний ландшафт воєнного стану. У: Є. Головаха (ред.), С. Makeiev (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022* (сс. 35–45). Інститут соціології НАН України.]

Makeiev, S. (2022b). Institutional states: Norm, pathology, emergency. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 22–39. <https://doi.org/10.15407/sociology2022.02.022> [=Makeiev, S. (2022b). Інституційні стани: Норма, патологія, надзвичайність. *Соціологія: Теорія, Методи, Маркетинг*, 2, 22–39.]

Makeiev, S. (2022c). Collaboration and collaborators: A structural interpretation. [In Ukrainian]. In: Y. Golovakha, S. Makeiev (Eds.), *Ukrainian society in wartime. 2022* (pp. 193–203). Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Makeiev, S. (2022c). Колаборації та колаборанти: структурна інтерпретація. У: Є. Головаха (ред.), С. Makeiev (ред.), *Українське суспільство в умовах війни. Рік 2022* (сс. 193–203). Інститут соціології НАН України.]

Makeiev, S. (2024). Social structures of the martial law in Ukraine. [In Ukrainian]. In: O. Symonchuk (Ed.), *Serhii Makeiev's sociology: Structural orders and emergencies* (pp. 215–220). Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [=Makeiev, S. (2024). Соціальні структури воєнного стану в Україні. В: О. Симончук (ред.), *Соціологія Сергія Makeieva: структурні порядки і надзвичайності* (сс. 215–220). Інститут соціології НАН України.]

Mood, C. (2010). Logistic regression: Why we cannot do what we think we can do, and what we can do about it. *European Sociological Review*, 26(1), 67–82. <https://doi.org/10.1093/esr/jcp006>

Prenda, K.M., Lachman, M. E. (2001). Planning for the future: A life management strategy for increasing control and life satisfaction in adulthood. *Psychology and Aging*, 16(2), 206–216. <https://doi.org/10.1037/0882-7974.16.2.206>

Senyk, O. (2012). Adaptation of Zimbardo Time Perspective Inventory (ZTPI). [In Ukrainian]. *Social Psychology*, 153–168. [=Сеник, О. (2012). Адаптація опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ZTPI). *Соціальна Психологія*, 153–168.]

Settersten, R.A., Bernardi, L., Härkönen, J., Antonucci, T.C., Dykstra, P.A., Heckhausen, J., Kuh, D., Mayer, K.U., Moen, P., Mortimer, J.T., Mulder, C.H., Smeeding, T.M., Lippe, T. van der, Hagestad, G.O., Kohli, M., Levy, R., Schoon, I., Thomson, E. (2020). Understanding the effects of Covid-19 through a life course lens. *Advances in Life Course Research*, 45, 100360. <https://doi.org/10.1016/j.alcr.2020.100360>

Shipp, A.J., Edwards, J. R., Lambert, L.S. (2009). Conceptualization and measurement of temporal focus: The subjective experience of the past, present, and future. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 110(1), 1–22. <https://doi.org/10.1016/j.obhdp.2009.05.001>

Sjoberg, D.D., Whiting, K., Curry, M., Lavery, J.A., Larmarange, J. (2021). *Reproducible summary tables with the gt-summary package*, 13, 570–580. <https://doi.org/10.32614/RJ-2021-053>

Stolarski, M. (2016). Not restricted by their personality: Balanced time perspective moderates well-established relationships between personality traits and well-being. *Personality and Individual Differences*, 100, 140–144. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2015.11.037>

Stolarski, M., Bitner, J., Zimbardo, P.G. (2011). Time perspective, emotional intelligence, and discounting of delayed awards. *Time & Society*, 20(3), 346–363. <https://doi.org/10.1177/0961463X11414296>

Stolarski, M., Fioulaine, N., Zimbardo, P.G. (2018). Putting time in a wider perspective: The past, the present and the future of time perspective theory. In: V. Zeigler-Hill, T. Shackelford (Eds.), *The*

SAGE handbook of personality and individual differences: The science of personality and individual differences (pp. 592–628). Sage Reference. <https://doi.org/10.4135/9781526451163.n28>

Sidorov, M., Salnikova, S., Sevryn, A. (2024). (Non-)return of Ukrainian war refugees: Modeling repatriation using logistic regression. *Sociological Studies*, 2(25), 51–55. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2024-02-33-33>

Thomas, P.A., Liu, H., Umberson, D. (2017). Family relationships and well-being. *Innovation in Aging*, 1(3), igx025. <https://doi.org/10.1093/geroni/igx025>

Tingley, D., Yamamoto, T., Hirose, K., Keele, L., Imai, K. (2014). *Mediation: R package for causal mediation analysis*, 59. <https://www.jstatsoft.org/v59/i05/>

Wickham, H., Averick, M., Bryan, J., Chang, W. et al. (2019). Welcome to the tidyverse. *The Journal of Open Source Software*, 4, 1686. <https://doi.org/10.21105/joss.01686>

Yang, Q., Van Den Bos, K., Li, Y. (2021). Intolerance of uncertainty, future time perspective, and self-control. *Personality and Individual Differences*, 177, 110810. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110810>

Zhang, J.W., Howell, R.T. (2011). Do time perspectives predict unique variance in life satisfaction beyond personality traits? *Personality and Individual Differences*, 50(8), 1261–1266. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.02.021>

Zimbardo, P.G., Boyd, J.N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77(6), 1271–1288. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1271>

Отримано / Received 10.10.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 14.11.2025

Опубліковано / Published 03.03.2026

ОЛЕКСІЙ ВЕДРОВ

Горизонт планування українців та його зв'язок із суб'єктивним благополуччям

Численні попередні дослідження показали наявність позитивного зв'язку між часовою перспективою майбутнього та суб'єктивним благополуччям. У цій статті проаналізовано горизонт планування як один із вимірів часової перспективи майбутнього у його зв'язку із суб'єктивним благополуччям за умов війни та у відповідному контексті невизначеності щодо майбутнього. На даних соціологічного моніторингу «Українське суспільство» 2024 року показано, що горизонт планування, операціоналізований як часовий проміжок, на який респонденти планують свої дії, позитивно асоційований із задоволеністю життям, проте цей зв'язок зумовлений впливом інших змінних і зникає в разі їх контролю.

Побудова низки моделей задля пояснення горизонту планування показала хибність інтуїтивного припущення про те, що за екстремальних кризових умов, які являє собою війна, баланс між укоріненими суб'єктивними настановами та впливом тимчасових обставин суттєво порушується на користь останніх. Суб'єктивні настанови, такі як оптимізм, локус контролю та очікування щодо майбутнього перебігу війни, мають значно більший вплив на горизонт планування, ніж негативний досвід часів війни. Наявність негативного досвіду часів війни в цілому не є чинником скорочення горизонту планування, а деякі аспекти цього досвіду, насамперед досвід вимушеної міграції, асоційовані з довшим горизонтом планування. Предиктори середньострокового планування (на термін від двох місяців до двох років) та довгострокового планування (на термін понад два роки) відрізняються, що може свідчити про різну природу цих різновидів планування.

Згідно з теоретичним припущенням, оскільки горизонт планування значною мірою відображає сприйману непевність обставин, він мав би опосередковувати ефект негативного досвіду часів війни для суб'єктивного благополуччя. Проте аналіз медіації показав, що горизонт пла-

нування не опосередковує вплив цієї групи чинників, а також суб'єктивних настанов на задоволеність життям. Не є він і значущим незалежним чинником задоволеності життям.

Ключові слова: горизонт планування; часова перспектива майбутнього; благополуччя; задоволеність життям; стресори військового часу

OLEKSII VIEDROV

Planning horizon of Ukrainians and its relation to subjective well-being

Previous research on the link between time perspective and well-being has repeatedly confirmed a positive association between the two. In this article, the planning horizon is explored as a dimension of future time perspective in relation to subjective well-being under wartime conditions and in the corresponding context of uncertainty about the future. An analysis of the Ukrainian Society survey data from 2024 showed that planning horizon, measured as the future time span over which the respondents plan, is positively associated with life satisfaction. However, this association is conditioned by the impact of other variables and does not hold after controlling for them.

Hierarchical regression analysis of planning horizon allowed to reject the intuitive assumption that under the extreme conditions of war, the balance between the otherwise persistent subjective attitudes and the impact of current circumstances is shifted in favour of the latter. Subjective attitudes, such as optimism, locus of control, and expectations with respect to the future of the war, have a stronger impact on the planning horizon than negative experiences of war. Negative experiences of war are not a major factor contributing to shortening of the planning horizon, while some aspects of these experiences, such as a history of forced migration, are associated with longer planning horizon. Medium-term planning (spanning from two months to two years) and long-term planning (spanning more than two years) differ in their predictors and therefore may represent substantially different attitudes towards future activities. According to a theoretical assumption, because planning horizon reflects perceived uncertainty, it should mediate effects of negative war experiences on subjective well-being. But according to the results of the conducted mediation analysis, planning horizon does not mediate their impact or the impact of subjective attitudes on life satisfaction. Nor is it a significant independent predictor of life satisfaction.

Keywords: planning horizon; future time perspective; well-being; life satisfaction; wartime stressors

РУСЛАНА МОСКОТИНА,

науковий співробітник Сектору соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12); старший аналітик Центру соціологічних досліджень KSE University (03113, Київ, вул. Миколи Шпака, 3)

RUSLANA MOSKOTINA,

Research Fellow at the Sector of Sociological Monitoring, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021); Senior Analyst at the Center for Sociological Research, KSE University (3, Mykola Shpaka St., 03113)

rmoskotina@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2195-3121>

Лінійний зв'язок чи U-крива? Вік і суб'єктивне благополуччя в Україні

Вступ

Для нас природно очікувати, що у старшому віці рівень суб'єктивного благополуччя — тобто того, як людина оцінює своє життя, — буде нижчим, ніж у молоді та осіб середнього віку. Це можна пояснити, зокрема, погіршенням стану здоров'я, зменшенням енергії для виконання навіть повсякденних завдань. Додається також вихід на пенсію, який тягне за собою зниження доходів і скорочення соціальних контактів (діти часто вже живуть окремо, робочі зв'язки втрачаються, зростає ймовірність втрати партнера чи друзів). Проте емпіричні дослідження нерідко фіксують стабільність або навіть зростання показників суб'єктивного благополуччя принаймні у ранньому старшому віці (Hansen, Blekesaune, 2022; Jivraj et al., 2014; Baird et al., 2010).

У цьому контексті часто згадують парадокс благополуччя (paradox of well-being) — контрінтуїтивне спостереження, коли зв'язок між віком і суб'єктивним благополуччям має форму U-кривої (квадратичний зв'язок): спочатку воно знижується, досягає мінімуму в середньому віці, а згодом знову зростає попри погіршення об'єктивних умов життя, як-от здоров'я чи доходів. Водночас емпіричні дослідження щодо цього парадоксу дають суперечливі результати. Одні його підтверджують (Cheng et al., 2017), зокрема намагаючись підкреслити його універсальний характер через наявність у багатьох країн (Blanchflower, 2021; Graham, Pozuelo, 2017; Blanchflower, Oswald, 2008). Інші ж його не знаходять,

Цитування: Москотіна, Р. (2026). Лінійний зв'язок чи U-крива? Вік і суб'єктивне благополуччя в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 128–139, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.128>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

констатуючи лінійний негативний (Kratz, Brüderl, 2021; Deaton, 2008) чи більш складний нелінійний зв'язок (Biermann et al., 2022; Wunder et al., 2013). Крім того, і між країнами спостерігаються відмінності: наявність U-кривої підтвердилася лише у 3 із 69 країн, котрі брали участь у Світовому дослідженні цінностей (Bartram, 2020).

Причини суперечливості результатів різноманітні; ми окреслимо кілька з них. По-перше, це дизайн дослідження: крос-секційний, повторюваний крос-секційний чи лонгїтюдний (панельний), який визначає і можливості аналізу¹. Звичайні крос-секційні дослідження не дають змоги контролювати відмінності між індивідами, а також відділити ефект віку від ефекту когорти, тобто розрізнити власне вік та умови соціалізації, що впливають на установки й поведінкові патерни. Наприклад, у крос-секційному фреймворку з використанням звичайних лінійних регресій (OLS регресій) квадратичний зв'язок між віком і благополуччям простежується, але після контролю індивідуальних відмінностей і тривалості участі в панелі зникає (Kassenboehmer, Haisken-DeNew, 2012). По-друге, використовуються різні метрики вимірювання благополуччя. Частіше включають когнітивний компонент, котрий переважно вимірюють запитанням про задоволеність життям (Hansen, Blekesaune, 2022; Hansen, Slagsvold, 2012), однак використовують також рівень щастя (один з індикаторів афективного компоненту благополуччя)² або індекс, побудований на показниках задоволеності життям і рівня щастя (Galambos et al., 2020). Різні індикатори дають різні результати: так, Гелевік (Hellevik, 2017) виявив U-криву для задоволеності життям, але лінійне зниження — для щастя. По-третє, впливає вибір контрольних змінних (конфаундерів). Одні їх взагалі не включають, інші обирають цілу низку соціоекономічних показників. Утім, включення до моделі регресії таких показників як контрольних може зробити U-криву більш вираженою (Frijters, Beatton, 2012). Бартрам (Bartram, 2020) зауважує, що дослідники часто плутають конфаундери з проміжними змінними (як-от дохід чи сімейний стан), які опосередковують зв'язок між віком і благополуччям, однак не зумовлюють його.

Багато досліджень парадоксу благополуччя виконані на прикладі західних країн або великої кількості країн одночасно (серед яких була й Україна), але не з фокусом на Україні. Дослідження, куди серед інших країн включали Україну, теж показують різні результати. Одні підтверджують парадокс благополуччя для України (Blanchflower, 2021), інші вказують на лінійне зниження задоволеності життям з віком, особливо у країнах Східної Європи та колишнього СРСР (Deaton, 2008). Бартрам (Bartram, 2020) показує, що в Україні негативний зв'язок із віком простежується і до, і після 45 років. Ба більше, U-крива частіше виявляється у країнах із високим ВВП (Deaton, 2008; Swift et al., 2014). Тож постає питання: що ми спостерігаємо в Україні — квадратичний чи лінійний негативний зв'язок між віком та суб'єктивним благополуччям?

¹ Однак і в межах одного дизайну дослідження використовують різні стратегії аналізу даних, що також може спричинити відмінності у результатах.

² Суб'єктивне благополуччя є багатокомпонентним поняттям, що включає когнітивний та афективний виміри; також сюди додають і евдемонічний вимір (Ryan, Deci, 2001; Ryff et al., 2021; OECD, 2024; Glatz et al., 2022).

Визначення характеру зв'язку віку з благополуччям є важливим, оскільки дає змогу виявити найуразливіші вікові групи. Аналіз цього зв'язку саме для України допомагає точніше окреслити такі категорії й уникнути хибних висновків, що виникають у разі автоматичного перенесення результатів інших країн. Це, своєю чергою, дає можливість своєчасно застосовувати відповідні інтервенції, зокрема психологічну та матеріальну підтримку, орієнтовані на потреби конкретних вікових груп.

Методологія

Щоб відповісти на питання про характер зв'язку між віком і суб'єктивним благополуччям в Україні, було використано дані шести хвиль Європейського соціального дослідження (ESS): 2005 рік (2 хвиля, $N = 2031$), 2006–2007 роки (3 хвиля, $N = 2002$), 2009 рік (4 хвиля, $N = 1845$), 2011 рік (5 хвиля, $N = 1931$), 2013 рік (6 хвиля, $N = 2178$) та 2022 рік, безпосередньо перед вторгненням (10 хвиля, $N = 1531$) (ESS ERIC, 2012, 2018, 2023, 2025a, 2025b, 2025c). Вибірki ESS є репрезентативними для населення України віком від 15 років. У випадку 2022 року вони репрезентують лише населення підконтрольних українському уряду територій станом на 23.02.2022.

ESS має повторюваний крос-секційний дизайн, що дозволяє відокремити ефекти віку, когорти та періоду, тим самим оцінюючи “чистий” зв'язок віку із благополуччям. Ефект періоду охоплює низку подій, що відбувалися в певний час і могли впливати на всіх незалежно від віку, тоді як ефект когорти відображає умови, за яких формувалася людина (Yang, 2008).

Ідеальним вибором був би панельний дизайн, який дає змогу контролювати міжіндивідуальні відмінності та встановлювати напрям причинного зв'язку. Звісно, суб'єктивне благополуччя не буде впливати на вік. Водночас гірший стан фізичного та/або ментального здоров'я (наприклад, підвищена тривожність, стрес чи депресивні симптоми) може знижувати рівень благополуччя та скорочувати тривалість життя. Тому вищі показники суб'єктивного благополуччя серед людей старшого віку можуть частково пояснюватися ефектом «вцілілого»: у вибірці старших вікових груп залишаються ті, хто раніше був більш здоровим і, відповідно, щасливішим.

Водночас, в Україні наразі відсутні тривалі панельні дослідження, які були б репрезентативними для населення. Саме тому найбільш доцільним є використання репрезентативних повторюваних крос-секційних опитувань. При цьому краще віддавати перевагу тим із них, де кількість хвиль є максимальною (як от ESS), адже це сприяє кращому розділенню ефектів віку, когорти та періоду. З огляду на доступні дані (на момент написання статті ще не було оприлюднено дані 11-ї хвилі ESS, що охоплює період повномасштабної війни), аналіз зосереджується лише на суб'єктивному благополуччі українців у період до 24.02.2022.

Належність до когорти можна виразити через рік народження респондента, а ефект періоду — через рік проведення (хвилю) опитування. Масиви дослідження містять змінні віку та року народження. Вік становить різницю між періодом та когортою, тому одночасне включення віку, року народження та року опиту-

вання як предикторів у звичайну лінійну регресію є некоректним. Щоб пом'якшити цю проблему, рік народження було агреговано у п'ятирічні інтервали, як пропонують Янг (Yang, 2008) та Бартрам (Bartram, 2020). Використання п'ятирічних когорт є стандартною практикою у демографічних дослідженнях (Yang, 2008).

Для формування когорт хвилі ESS було об'єднано, визначено наймолодшого респондента і сформовано його групу шляхом віднімання чотирьох років від року народження. У нашому випадку наймолодший респондент народився у 2007 році, тож наймолодшою когортою стала 2003–2007. Далі когорти формувалися у зворотному порядку: 1999–2003, 1994–1998 тощо.

Винятком була найстарша когорта, яка охоплювала 1909–1914 роки народження і була шестирічною. Це сталося тому, що роки народження не завжди можна поділити на рівні п'ятирічні інтервали, тому залишаються «зайві» роки. Найстарший респондент (1909 року народження) не потрапив до жодної з уже сформованих когорт, тож його об'єднали з найближчою старшою групою: створювати окрему когорту для нього не було сенсу. У підсумку було сформовано 20 когорт.

Дослідження містить запитання і про задоволеність життям, і про рівень щастя, що дає змогу врахувати когнітивний та афективний компоненти суб'єктивного благополуччя. Зважаючи на те, що вік може бути по-різному пов'язаним з кожним із вимірів благополуччя, краще аналізувати його ефект для задоволеності життям і рівня щастя окремо.

Окрім того, ми будемо використовувати стать як контрольну змінну, подібно до того, як це робить у своєму дослідженні Бартрам (Bartram, 2020). Адже чоловіки та жінки можуть відрізнитися за віковим розподілом (при цьому вік не визначає стать респондента, тож стать не є проміжною змінною); крім того, у їхньому суб'єктивному благополуччі також можуть існувати відмінності (див. табл. 3). Перелік усіх змінних, що їх буде використано в аналізі та відповідних їм запитань анкети, наведено у таблиці 1.

Аналіз даних¹ спершу передбачав розрахунок дескриптивних статистик для віку, статі та показників суб'єктивного благополуччя за хвилями. Також було здійснено порівняння задоволеності життям та рівня щастя за статтю окремо для кожної із хвиль; з цією метою використано критерій Мана–Вітні. Опісля застосовувалися регресійні моделі випадкових ефектів із перехресною класифікацією (cross-classified random effects models), оскільки навіть після укрупнення когорт у звичайній лінійній регресії може зберігатися проблема мультиколінеарності. Це ієрархічна модель, де на першому рівні як незалежні змінні включаються вік та вік у квадраті, а також стать як контрольна змінна. Змінні на першому рівні постають як фіксовані ефекти. Водночас респонденти належать до двох різних (перехресних) класифікацій — когорт і періодів. Обидві змінні включаються на другому рівні та розглядаються як випадкові ефекти. Відповідно, загальний вигляд рівняння регресії такий:

$$\text{Суб'єктивне благополуччя} = a + b_1 * \text{Вік} + b_2 * \text{Вік}^2 + b_3 * \text{Стать} + (1|\text{Когорта}) + (1|\text{Період})$$

¹ Аналіз виконано на незважених даних ESS.

Включення періоду як випадкового ефекту дає змогу врахувати відмінності між роками опитування у рівні суб'єктивного благополуччя. Крім того, до регресійної моделі буде включено як вік, так і його квадрат. Перша змінна дає змогу оцінити, чи існує негативний лінійний зв'язок між віком і благополуччям. Квадрат віку дозволяє перевірити, чи існує позитивний квадратичний зв'язок (U-крива), де благополуччя спочатку знижується, досягає мінімуму в певній точці, а згодом починає зростати.

Для побудови регресійних моделей використано програмне середовище R, пакет "lme4" (Bates et al., 2015), функцію lmer. Вона дає змогу будувати лінійні ієрархічні моделі, де можуть бути включені як фіксовані, так і випадкові ефекти.

Таблиця 1

Змінні, які буде використано в аналізі

Змінні	Формулювання запитань (якщо є)
Залежні змінні	
Задоволеність життям	Враховуючи всі обставини, скажіть, будь ласка, наскільки Ви в цілому задоволені своїм життям на даний момент? Дайте відповідь використовуючи цю картку, де 0 означає «Зовсім незадоволений», а 10 – «Цілком задоволений».
Щастя	Говорячи в цілому, наскільки Ви щасливі? Вимірюється за 11-бальною шкалою, де 0 = Дуже нещасливий(-а), 10 = Дуже щасливий(-а).
Незалежні змінні	
Вік та вік у квадратах	В якому році Ви народилися? Немає окремого запитання в анкеті про вік респондента. Є лише запитання про рік народження, на підставі якого вираховується вік.
Випадкові ефекти	
Когорта	В якому році Ви народилися? Роки народження укрупнено до 5-річних інтервалів. Всього виокремлено 20 когорт.
Період	Рік опитування респондента. Всього 6 хвиль опитування (періодів).
Контрольна змінна	
Стать	Інтерв'юєр самостійно фіксував стать респондента.

Результати

Найперше було розраховано дескриптивні статистики для показників задоволеності життям, рівня щастя, віку та статі у розрізі хвиль ESS. Як видно з таблиці 2, середній вік респондентів перебував у межах від 48 до 50 років. В усіх хвилях, проведених до початку російсько-української війни 2014 року, частка чоловіків серед опитаних становила менш ніж 40%, тоді як відсоток жінок перевищував 60%. У 2022 році частка чоловіків становила 41,3%, а жінок — 58,7%.

Слід також відзначити, що починаючи з 2013 року рівні задоволеності життям і щастя були дещо вищими, ніж у попередніх хвилях; водночас це зростання не можна назвати суттєвим. Загалом рівень суб'єктивного благополуччя українців є середнім або нижчим за середній.

Таблиця 2

**Дескриптивні статистики за показниками суб'єктивного благополуччя,
статтю та віком за хвилями ESS**

Змінні	2005 рік (N = 2031)	2006–2007 рік (N = 2002)	2009 рік (N = 1845)	2011 рік (N = 1931)	2013 рік (N = 2178)	2022 рік (N = 1531)
Задоволеність життям						
Середнє	4,34	4,28	4,03	4,66	5,04	5,19
Пропущені	29 (1,4%)	38 (1,9%)	67 (3,6%)	37 (1,9%)	50 (2,3%)	9 (0,6%)
Щастя						
Середнє	5,45	5,62	5,35	5,61	6,08	6,58
Пропущені	49 (2,4%)	55 (2,7%)	60 (3,3%)	82 (4,2%)	53 (2,4%)	20 (1,3%)
Вік						
Середнє	49,86	48,79	48,84	50,30	48,51	49,69
Пропущені	1 (0,05%)	0 (0,0%)	0 (0,0%)	0 (0,0%)	4 (0,2%)	0 (0,0%)
Стать						
Чоловіки	36,8%	38,8%	37,4%	37,2%	36,7%	41,3%
Жінки	63,2%	61,2%	62,6%	62,8%	63,3%	58,7%
Пропущені	1 (0,05%)	0 (0,0%)	0 (0,0%)	0 (0,0%)	0 (0,0%)	0 (0,0%)

Примітка: для статі було розраховано валідні відсотки, для пропущених значень вказували кількість та відсоток у дужках. Відсотки для пропущених значень розраховувалися стосовно загальної кількості респондентів, які взяли участь у відповідній хвилі.

Розподіл суб'єктивного благополуччя за статтю наведено у таблиці 3.

Таблиця 3

**Середні значення показників суб'єктивного благополуччя
за статтю і роком опитування**

Рік опитування	Задоволеність життям		Щастя	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
2005	4,45	4,28	5,64 **	5,34 **
2006–2007	4,45 *	4,17 *	5,80 *	5,51 *
2009	4,17	3,94	5,59 ***	5,20 ***
2011	4,75	4,61	5,73	5,54
2013	4,96	5,09	5,92 **	6,17 **
2022	5,12	5,23	6,36 **	6,73 **

Примітка: для порівняння рівня щастя і задоволеності життям за статтю використано тест Мана-Вітні. Зірочками позначено статистично значимі відмінності між чоловіками та жінками для відповідного року опитування й конкретного показника суб'єктивного благополуччя.
*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

Для задоволеності життям відмінності є лише для 2006–2007 років: чоловіки були більше задоволеними життям, ніж жінки. Щодо рівня щастя спостерігаємо статистично значимі відмінності для майже всіх хвиль, окрім 2011 року. У 2005–2009 роках рівень щастя чоловіків був вищим, ніж у жінок. Та починаючи з 2013-го спостерігається протилежна ситуація: рівень щастя жінок більший, ніж чоловіків.

Регресійні моделі показують (див. табл. 4), що як лінійний, так і квадратичний зв'язок віку з обома показниками суб'єктивного благополуччя є статистично значимими.

Таблиця 4

**Моделі випадкових ефектів із перехресною класифікацією
(залежні змінні — задоволеність життям і щастя)¹**

Показники моделі	Задоволеність життям	Щастя
Фіксовані ефекти		
(Інтерсепт)	4,61 *** (0,19)	5,78 *** (0,19)
Вік	-61,85 *** (3,65)	-67,15 *** (2,60)
Вік ²	22,47 *** (3,27)	6,63 ** (2,53)
Стать: Жіноча	-0,01 (0,05)	-0,03 (0,05)
Випадкові ефекти		
σ^2	6,38	5,50
τ_{00}	0,01 когорта	0,00 когорта
	0,21 період	0,22 період
ICC	0,03	0,04
N	6 період	6 період
	20 когорта	20 когорта
Кількість спостережень і показники якості моделі		
Кількість спостережень	11284	11195
Marginal R ² / Conditional R ²	0,054 / 0,086	0,065 / 0,100
AIC	52983,031	50887,103

Примітка: у дужках вказано стандартні похибки коефіцієнтів регресії. Зірочка позначає статистично значимий коефіцієнт регресії для відповідного фіксованого ефекту та вказує на наявність зв'язку між ним і відповідним показником суб'єктивного благополуччя.

*** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$.

¹ Для цих регресійних моделей змінну віку було центровано так, що середній вік становив 0. Таким чином, інтерсепт стає інтерпретованим і в нашому випадку позначає середнє значення задоволеності життям/щастя у чоловіків (вони є референтною категорією) середнього віку.

Лінійний зв'язок є негативним, тобто суб'єктивне благополуччя з віком знижується (задоволеність життям: $\beta = -61,85$, $p < 0,001$; щастя: $\beta = -67,15$, $p < 0,001$). Натомість квадратичний зв'язок позитивний (задоволеність життям: $\beta = 22,47$, $p < 0,001$; щастя: $\beta = 6,63$, $p < 0,01$). Оскільки виявлено одночасно додатний квадратичний і від'ємний лінійний зв'язок, це саме по собі ще не свідчить про наявність чіткої U-кривої. За таких умов ми можемо спостерігати загальну тенденцію до зниження рівня благополуччя з віком, а значимий квадратичний компонент вказуватиме на зміну темпу цього зниження. Це може проявлятися у сповільненні, стабілізації або переході до незначного зростання суб'єктивного благополуччя на певному етапі життя.

Слід підкреслити, що пояснювальна здатність фіксованих ефектів (вік, вік у квадраті та стать, яка, втім, не має статистично значимого зв'язку ані із задоволеністю життям, ані зі щастям) є невеликою. Значення $\text{Marginal } R^2$ показують, що фіксовані ефекти пояснюють 5,4% дисперсії задоволеності життям і 6,5% дисперсії рівня щастя. Загальна пояснювальна здатність моделі ($\text{Conditional } R^2$), що включає як фіксовані, так і випадкові ефекти, також невисока: 8,6% дисперсії для задоволеності життям і 10,0% для щастя (див. рис.).

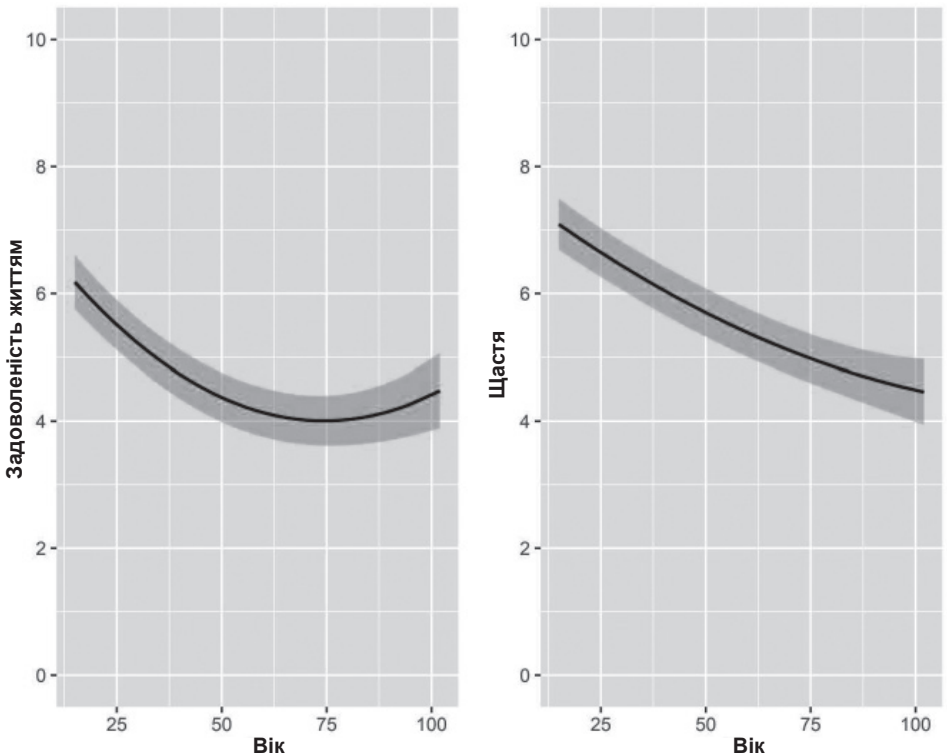

Рис. Прогнозовані значення задоволеності життям і щастя за віком¹

¹ Побудовано на підставі моделей випадкових ефектів із перехресною класифікацією; для зручності сприйняття використано звичайні (нецентровані) значення віку.

Щоб краще продемонструвати характер зв'язку між віком і суб'єктивним благополуччям, ми візуалізували результати регресійних моделей (прогнозовані значення задоволеності життям і рівня щастя залежно від віку). З рисунку видно, що U-крива спостерігається лише для задоволеності життям. Для рівня щастя вона візуально практично непомітна попри значимий квадратичний зв'язок. Разом із тим, навіть для задоволеності життям, попри візуальне підвищення у старших вікових групах, довірчі інтервали перетинаються. Тож радше йдеться про сповільнення/припинення спадання задоволеності з віком, ніж про реальне зростання.

Висновки та обговорення

Відповідаючи на запитання про те, яким є зв'язок між віком та суб'єктивним благополуччям в Україні — квадратичним чи лінійним негативним, — можемо казати, що обидва типи зв'язку є статистично значимими. Водночас це не означає автоматичної наявності чіткої U-кривої. Для задоволеності життям U-крива візуально простежується, хоча її не можна назвати дуже виразною. Натомість для щастя видно негативний лінійний зв'язок, а наявність квадратичного ефекту може бути зумовлена великою вибіркою, де навіть слабкі ефекти подекуди виявляються статистично значимими. Отримані результати контрастують із висновками Бартрама (Bartram, 2020), який показав для України лише лінійний негативний зв'язок між віком і благополуччям. Водночас вони, загалом, узгоджуються з дослідженням Гелевіка (Hellevik, 2017), котрий продемонстрував U-криву для задоволеності життям, але лінійний зв'язок — для щастя.

Ця стаття відкриває кілька напрямів для подальших досліджень парадоксу благополуччя в Україні; причому бажано обрати опитування з більшою кількістю хвиль для вищої надійності отриманих висновків. По-перше, точок екстремуму на різних етапах життя людини може бути більше, ніж одна. Так, існують праці, які показують, що благополуччя може зростати або принаймні не знижуватися у ранньому старшому віці, але у більш пізньому знову спадати (Hansen, Blekesaune, 2022; Hansen, Slagsvold, 2012; Baird et al., 2010). Крім того, в літературі описано й кубічний характер зв'язку (Biermann et al., 2022). Це порушує питання: чи не спостерігається в Україні подібна складніша динаміка? Чи зафіксуємо ми зростання або принаймні стабільність благополуччя у ранньому старшому віці з подальшим його спаданням пізніше? По-друге, важливо аналізувати не лише період до 24 лютого 2022 року, а й дані, зібрані під час повномасштабного вторгнення. Україна бере участь в 11-й і 12-й хвилях ESS, котрі проводяться під час повномасштабної війни, проте їхні дані на момент написання статті не викладено у відкритий доступ, що внеможливіє урахування впливу війни. По-третє, зважаючи на низьку пояснювальну здатність віку як предиктора суб'єктивного благополуччя, перспективним є застосування більш складних моделей із включенням модераторів та медіаторів.

Водночас наше дослідження має кілька **обмежень**. По-перше, дані охоплюють 18-річний період. Це хоч і досить значний проміжок часу, однак цього може бути недостатньо для врахування міжпоколінних відмінностей, які можуть

формуватися у довшому часовому горизонті. По-друге, у дослідженні розглянуто не всі можливі індикатори афективного компоненту благополуччя та не включено евдемонічний вимір через відсутність відповідних запитань в опитувальнику. Перший охоплює позитивний і негативний афекти, тоді як евдемонічний компонент пов'язаний із реалізацією людиною власного потенціалу (Glatz et al., 2022; Ryff et al., 2021). Урахування цих показників дало би змогу отримати більш повну картину взаємозв'язку між віком і благополуччям. По-третє, існує значний розрив між 2013 і 2022 роками. Тим часом саме в цьому проміжку відбулися значні події для України, як-от початок російсько-української війни та пандемія COVID-19, ефект яких важливо було врахувати. Та й період до 2005 року теж не враховано, хоча в 1990-х та на початку 2000-х в Україні теж відбувалися значні соціально-економічні трансформації.

Джерела / References

- Baird, B.M., Lucas, R.E., Donnellan, M.B. (2010). Life satisfaction across the lifespan: Findings from two nationally representative panel studies. *Social Indicators Research*, 99(2), 183–203. <https://doi.org/10.1007/s11205-010-9584-9>
- Bartram, D. (2020). Age and life satisfaction: Getting control variables under control. *Sociology*, 55(2), 421–437. <https://doi.org/10.1177/0038038520926871>
- Bates, D., Mächler, M., Bolker, B., Walker, S. (2015). Fitting linear mixed-effects models using lme4. *Journal of Statistical Software*, 67(1), 1–48. <https://doi.org/10.18637/jss.v067.i01>
- Biermann, P., Bitzer, J., Gören, E. (2022). The relationship between age and subjective well-being: Estimating within and between effects simultaneously. *The Journal of the Economics of Ageing*, 21, 100366. <https://doi.org/10.1016/j.jeoa.2021.100366>
- Blanchflower, D.G. (2021). Is happiness U-shaped everywhere? Age and subjective well-being in 145 countries. *Journal of Population Economics*, 34, 575–624. <https://doi.org/10.1007/s00148-020-00797-z>
- Blanchflower, D.G., Oswald, A.J. (2008). Is well-being U-shaped over the life cycle? *Social Science & Medicine*, 66(8), 1733–1749. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2008.01.030>
- Cheng, T.C., Powdthavee, N., Oswald, A.J. (2017). Longitudinal evidence for a midlife nadir in human well-being: Results from four data sets. *The Economic Journal*, 127(599), 126–142. <https://doi.org/10.1111/eoj.12256>
- Deaton, A. (2008). Income, health, and well-being around the world: Evidence from the Gallup World Poll. *Journal of Economic Perspectives*, 22(2), 53–72. <https://doi.org/10.1257/jep.22.2.53>
- European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC). (2012). *ESS2 – integrated file, edition 3.6. (Italy not included)*. [Data set]. Sikt – Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. https://doi.org/10.21338/ess2e03_6
- European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC). (2018). *ESS3 – integrated file, edition 3.7. (Latvia and Romania not included)*. [Data set]. Sikt – Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. https://doi.org/10.21338/ess3e03_7
- European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC). (2023). *ESS4 – integrated file, edition 4.6. (Austria and Lithuania not included)*. [Data set]. Sikt – Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. https://doi.org/10.21338/ess4e04_6
- European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC). (2025a). *ESS5 – integrated file, edition 3.6. (Austria not included)*. [Data set]. Sikt – Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. https://doi.org/10.21338/ess5e03_6
- European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC). (2025b). *ESS6 – integrated file, edition 2.7*. [Data set]. Sikt – Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. https://doi.org/10.21338/ess6e02_7

European Social Survey European Research Infrastructure (ESS ERIC). (2025c). *Ukrainian European Social Survey 2022*. [Data and documentation]. Retrieved from: <https://europeansocialsurvey.org/about/resources/ukrainian-european-social-survey-2022>

Frijters, P., Beatton, T. (2012). The mystery of the U-shaped relationship between happiness and age. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 82(2–3), 525–542. <https://doi.org/10.1016/j.jebo.2012.03.008>

Galambos, N.L., Krahn, H.J., Johnson, M.D., Lachman, M.E. (2020). The U shape of happiness across the life course: Expanding the discussion. *Perspectives on Psychological Science*, 15(4), 898–912. <https://doi.org/10.1177/1745691620902428>

Glatz, C., Schwerdtfeger, A. (2022). Disentangling the causal structure between social trust, institutional trust, and subjective well-being. *Social Indicators Research*, 163, 1323–1348. <https://doi.org/10.1007/s11205-022-02914-9>

Graham, C., Ruiz Pozuelo, J. (2016). Happiness, stress, and age: How the U curve varies across people and places. *Journal of Population Economics*, 30(1), 225–264. <https://doi.org/10.1007/s00148-016-0611-2>

Hansen, T., Blekesaune, M. (2022). The age and well-being “paradox”: A longitudinal and multidimensional reconsideration. *European Journal of Ageing*, 19, 1277–1286. <https://doi.org/10.1007/s10433-022-00709-y>

Hansen, T., Slagsvold, B. (2012). The age and subjective well-being paradox revisited: A multidimensional perspective. *Norsk Epidemiologi*, 22(2), 187–195. <https://doi.org/10.5324/nje.v22i2.1565>

Hellevik, O. (2017). The U-shaped age–happiness relationship: Real or methodological artifact? *Quality & Quantity*, 51(1), 177–197. <https://doi.org/10.1007/s11135-015-0300-3>

Jivraj, S., Nazroo, J., Vanhoutte, B., Chandola, T. (2014). Aging and subjective well-being in later life. *The Journals of Gerontology. Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 69(6), 930–941. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbu006>

Kassenboehmer, S.C., Haisken-DeNew, J.P. (2012). Heresy or enlightenment? The well-being age U-shape effect is flat. *Economics Letters*, 117(1), 235–238. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2012.05.013>

Kratz, F., Brüderl, J. (2021, April 18). The age trajectory of happiness. <https://doi.org/10.31234/osf.io/d8f2z>

OECD. (2024). Measuring subjective well-being across OECD countries. *OECD Policy Insights on Well-being, Inclusion and Equal Opportunity*, 16. Paris: OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/f5199579-en>

Ryan, R.M., Deci, E.L. (2001). On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 141–166. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.141>

Ryff, C.D., Boylan, J.M., Kirsch, J.A. (2021). Eudaimonic and hedonic well-being. In: *Measuring well-being* (pp. 92–135). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780197512531.003.0005>

Swift, H.J., Vauclair, C.-M., Abrams, D., Bratt, C., Marques, S., Lima, M.-L. (2014). Revisiting the paradox of well-being: The importance of national context. *The Journals of Gerontology. Series B: Psychological Sciences and Social Sciences*, 69(6), 920–929. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbu011>

Wunder, C., Wiencierz, A., Schwarze, J., Küchenhoff, H. (2013). Well-being over the life span: Semiparametric evidence from British and German longitudinal data. *Review of Economics and Statistics*, 95(1), 154–167.

Yang, Y. (2008). Social inequalities in happiness in the United States, 1972 to 2004: An age-period-cohort analysis. *American Sociological Review*, 73(2), 204–226. <https://doi.org/10.1177/000312240807300202>

Отримано / Received 04.10.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 26.11.2025

Опубліковано / Published 03.03.2026

РУСЛАНА МОСКОТИНА

Лінійний зв'язок чи U-крива?

Вік і суб'єктивне благополуччя в Україні

Парадокс благополуччя (paradox of well-being) передбачає, що зв'язок між віком і суб'єктивним благополуччям має U-подібну форму: спочатку воно знижується, досягає мінімуму у середньому віці, а у старшому віці зростає попри погіршення об'єктивних умов життя. Втім, попередні дослідження показують суперечливі результати: одні підтверджують наявність U-кривої, тоді як інші виявляють лінійне зниження благополуччя або складніший нелінійний зв'язок. Для України результати також неоднозначні; та й наявні публікації не фокусуються на цьому аспекті. Метою цієї статті було з'ясувати, яким є зв'язок між віком і когнітивним та афективним вимірами суб'єктивного благополуччя в Україні: додатним квадратичним (U-подібним) чи лінійним негативним. На підставі шести хвиль Європейського соціального дослідження (ESS) за 2005–2022 роки проаналізовано зв'язок між віком та суб'єктивним благополуччям українців, виміряним через задоволеність життям і рівень щастя. Регресійні моделі показали наявність як лінійного, так і квадратичного статистично значимого зв'язку віку з обома показниками благополуччя. Разом із тим, для задоволеності життям U-крива простежується, хоч і не є надто вираженою, а для щастя візуально видно лише лінійний негативний зв'язок. Отримані дані підкреслюють необхідність подальших досліджень парадоксу благополуччя в Україні, зокрема із залученням зібраних під час повномасштабного вторгнення нових хвиль ESS, побудови більш складних моделей та врахування потенційних медіаторів і модераторів між віком та благополуччям.

Ключові слова: суб'єктивне благополуччя, вік, парадокс благополуччя, ESS

RUSLANA MOSKOTINA

Linear or U-shaped?

Age and subjective well-being in Ukraine

The paradox of well-being suggests that the relationship between age and subjective well-being follows a U-shaped curve: well-being decreases initially, reaches its lowest point in midlife, and then increases in older age despite worsening objective life conditions. However, previous studies provide mixed results: some confirm the presence of a U-curve, while others find a linear decline in well-being or a more complex nonlinear relationship. For Ukraine, the results are also inconsistent, and most publications do not specifically focus on this country. This study examines whether the relationship between age and the cognitive and affective dimensions of subjective well-being in Ukraine follows a positive quadratic (U-shaped) pattern or a negative linear one. Based on six waves of the European Social Survey (ESS) from 2005 to 2022, this study analyzes the relationship between age and subjective well-being among Ukrainians, measured through life satisfaction and happiness. ESS is used because its repeated cross-sectional design enables the separation of age, cohort, and period effects, allowing a closer approximation of the “net” association between age and well-being. To address methodological challenges related to age–period–cohort confounding, the analysis employs cross-classified random effects regression models that simultaneously account for cohort and period effects. Regression models show that both linear and quadratic associations of age with these well-being measures are statistically significant. Nevertheless, the U-curve is observable for life satisfaction, though not very pronounced, while happiness shows only a negative linear relationship. The findings highlight the need for further research on the paradox of well-being in Ukraine, particularly by incorporating additional ESS waves collected during the full-scale Russian invasion, exploring more complex nonlinear specifications, and examining potential mediating and moderating mechanisms between age and well-being.

Keywords: subjective well-being, age, paradox of well-being, ESS

ОЛЕНА СУШИЙ,

доктор наук з державного управління, доцент, завідувачка відділу психології мас і спільнот, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України (04070, Київ, вул. Андріївська, 15)

OLENA SUSHYI,

Doctor of Sciences in Public Administration, Associate Professor, Head of the Department of Mass and Community Psychology, Institute for Social and Political Psychology of the NAES of Ukraine (15, Andriivska St., Kyiv, 04070)

olena.sushyi@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4364-7571>

ЕДУАРД АФОНІН,

доктор соціологічних наук, професор, президент ГО «Наукове товариство “Українська школа архетипіки”» (01024, Київ, пров. Костя Гордієнка, 4/23)

EDUARD AFONIN,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, President of the NGO “Scientific Society ‘Ukrainian School of Archetypes’” (4/23, Kostia Hordienka Ln., Kyiv, 01024)

bpafonin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7493-6907>

Генеза та еволюція ідеї соціетальності в соціогуманітарному знанні Частина 1. Історико-теоретична реконструкція

Вступ

«Соціетальне (англ. societal, франц. sociétal) з’явилося у соціологічній теорії на межі ХІХ–ХХ століть, коли постала потреба у поняттях, що здатні відобразити оновлювану в перебігу суспільно-трансформаційних процесів сутність доволі усталених соціальних понять. Адже традиція вживання терміна “соціальне” в тодішній західній емпіричній соціології вже дещо не відповідала новій — постмодерній природі суспільства, провідною психосоціальною групою якого поставав самодостатній громадянин» (Соціетальне, s.a.).

Цими словами починається стаття у відкритій багатомовній Вікіпедії, присвячена одному із засадничих понять сучасної соціальної теорії — концепту

Цитування: Суший, О., Афонін, Е. (2026). Генеза та еволюція ідеї соціетальності в соціогуманітарному знанні. Частина 1. Історико-теоретична реконструкція. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 140–154, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.140>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

«соцієта́льне». Ми не знаємо, хто автор цієї статті, проте теоретична обмеженість та концептуальна незавершеність огляду спонукає нас докладніше розглянути історію становлення та розвитку концепту «соцієта́льне» в соціальної теорії та особливості його використання в сучасному академічному дискурсі. Взяти на себе таку відповідальність спонукає ще й те, що стаття у Вікіпедії переважно ґрунтується на матеріалах наших досліджень, де поняття «соцієта́льне» відіграє важливе методологічне значення для осмислення закономірностей та особливостей суспільно-трансформаційних процесів в Україні (Афонін, Суший, Усаченко, 2011; Афонін, Суший, 2015).

Соцієта́льне: сутність концепту та історія його появи в сучасній соціальної теорії

Американський соціолог Вільям Г. Самнер одним із перших використав цей термін для аналізу колективних форм організації. У своїй класичній праці “Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals”¹ (Sumner, 1906), спираючись на широкий етнографічний та історичний матеріал, Самнер показує, як індивідуальні способи поведінки поступово перетворюються на колективні узвичаєння й набувають статусу соціальних норм — спочатку як звичаї (folkways), а згодом як традиції (mores). У цьому контексті особливо важливим є соцієта́льний аспект аналізу: Самнер підкреслює, що народні звичаї не створюються свідомо суспільством, а формуються внаслідок несвідомої координації індивідуальних зусиль людей у їхній адаптації до мінливого середовища. Вони віддзеркалюють не індивідуальну, а саме соцієта́льну — колективну — волю, структуру й динаміку. Folkways стають свого роду «системною логікою без логіків», що характеризує розвиток суспільної системи як єдиного організму, а не сукупності раціональних (атомізованих) індивідів. Таким чином, поняття «соцієта́льне» у праці Самнера позначає все, що виникає з і *з*адля стійкості соціальної цілісності — незалежно від усвідомлення або намірів окремих членів суспільства.

Учень Самнера та його послідовник Альберт Г. Келер, розвиваючи ключову ідею folkways (звичаїв), використовує поняття «соцієта́льне» і як загальний термін для позначення колективного (суспільного) рівня організації, і як структурно-аналітичний концепт, що дозволяє описувати динаміку життєдіяльності суспільства в еволюційному вимірі. У своїй головній праці “Societal Evolution: A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society” (Keller, 1915) Келер намагався концептуалізувати конструкт суспільства як цілісну систему взаємозалежних інститутів, звичаїв, норм і соціальних функцій, розвиток яких зумовлюється змінами в середовищі, технологіях і культурних патернах.

Ідея «соцієта́льного» в нього виконувала своєрідну функцію інтегративної аналітичної рамки, яка допомагає вивчати організаційні аспекти суспільства у взаємозв’язку з його культурною, правовою та економічною підсистемами.

¹ Тут і надалі в тексті подаються оригінальні назви праць з огляду на лінгвістичні та змістові нюанси перекладу терміна «соцієта́льне», а також на відмінності академічних традицій його вживання у вітчизняному науковому дискурсі, що буде розглянуто у другій частині статті.

Келер приділяв значну увагу так званим *societal types* — історично змінним формам соціальної організації, що виникають у процесі адаптації до мінливих зовнішніх умов (середовища, воєн, контактів із чужими культурами тощо). Отже, «соціетальне» для Келера — не лише описова категорія, а й еволюційна одиниця аналізу: суспільство розглядається як суб'єкт змін, здатний до саморегуляції, реорганізації та селекції своїх власних норм і структур.

Ключовий внесок Келера — це обґрунтування «соціетального» як рівня, на якому відбувається еволюція суспільств (див.: Cutler, 1916). Він наголошує, що справжня еволюція суспільства — не прогрес, а адаптація до середовища, здійснювана через ментальні, інституційні та культурні механізми; це еволюція суспільства та його інститутів, а не окремих індивідів. Таким чином, у Келера «соціетальне» — не просто синонім «соціального» — усього того, що може належати до взаємодії індивідів. Ця концептуальна одиниця описує поведінку груп та інститутів як надособистісної системи, тобто характеризує рівень, на якому діють групові узвичаєння, традиції та системи норм, що, своєю чергою, дає змогу осмислювати процеси макросоціального порядку, тривкості та змін крізь призму організаційної адаптивності, народних звичаїв (*folkways*), культурної селекції та інституційної еволюції.

Підхід Самнера та Келера виявляє евристичну спорідненість із пізнішими системними та еволюційними концепціями суспільного розвитку — від Парсонса до Ленскі та Габермаса. І хоч дослідники ще не володіли аналітичним апаратом структурного функціоналізму у його зрілому вигляді, вони інтуїтивно закладали підвалини для розуміння суспільства як складної адаптивної системи, де «соціетальне» постає як макрорівень кристалізації базових форм соціальної взаємодії, владних ієрархій, ролей та культурної спадщини, що існують та відтворюються в межах стійких суспільних практик (норм, звичаїв, інститутів) (Sumner, Keller, 1927).

Талкот Парсонс одним із перших формалізує різницю між «соціальним» (*social*) і «соціетальним» (*societal*) рівнями аналізу. Соціальне (*social*) в його системі позначає конкретні взаємодії між акторами в межах нормативно структурованих ролей. Натомість соціетальне стосується загального рівня організації суспільства як системи, в якій ці взаємодії набувають інституційного сенсу та стабільності. У цьому розумінні соціетальне — це не просто велике соціальне, а якісно інший рівень — метасистема, в межах якої соціальні дії набувають інституційної логіки, а цінності й норми — колективного визнання. Саме в цьому значенні Парсонс аналізує роль цінностей (*value orientations*) як центрального механізму, що забезпечує інтеграцію соціетальної системи, вказуючи на нормативну згоду як ключ до розуміння стабільності соціального порядку.

У теоретичній системі Парсонса концепт «соціетальне» (*societal*) дає змогу аналізувати суспільство не як випадкову сукупність соціальних дій або індивідів, а як упорядковану, самодостатню й функційно визначену систему. У своїй ключовій праці “*The Social System*” (Parsons, 1951) Парсонс розглядає еволюцію соціальних систем як ускладнення механізмів адаптації (*Adaptation*), інтеграції (*Integration*), ціледосягнення (*Goal Attainment*) та латентності (*Latency*), що становлять універсальну модель її структурно-функційної організації (*AGIL*). Тут

«соцієта́льне» відпові́дає функції інтеграції (Integration), а для опису стану інтеграції суспільства загалом Парсонс вводить поняття «соцієта́льної спі́льноти» (societal community). Ця підсистема є одною з чотирьох функційних підсистем соціальної системи, що забезпечує інтеграцію з підсистемами — економікою (Adaptation), політикою (Goal Attainment), культурою і легітимацією норм (Latency). Така концептуалізація дає змогу відрізнити суспільство як єдину цілісність від множинності локальних або парціальних соціальних взаємодій.

В іншій праці “Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives” (Parsons, 1966) Парсонс застосовує поняття «соцієта́льне» як інструмент макросоціологічного аналізу суспільного розвитку в історичній ретроспективі. Тут він розвиває концепт «соцієта́льної системи» (societal system) як базової одиниці аналізу, що допомагає порівнювати різні суспільства за ступенем їхньої диференціації, адаптації до середовища та інтеграції внутрішніх структур. Парсонс визначає соцієта́льне як те, що характеризується здатністю до самовідтворення на підставі загальної нормативної культури, у межах якої легітимуються соціальні інститути, зберігається соціальний порядок та здійснюється соціальний контроль. Він наполягає на тому, що розвиток соцієта́льних систем є процесом зростання структурної складності, в якому ключову роль відіграє здатність суспільства до функційної диференціації та інституціалізації нових підсистем, як от відокремлення права, економіки, політики та науки як самостійних підсистем із власними логіками дій.

Таким чином, концепт «соцієта́льне» у Парсонса не є лише дескриптивним терміном. Це аналітична категорія, яка дозволяє описати суспільство як складну, самореферентну і самовідтворювану систему, що функціює відповідно до внутрішньо узгоджених норм і структур. Його трактування соцієта́льного відкриває шлях до розуміння історичної еволюції суспільств не як простої зміни форм правління чи технологій, а як ускладнення соціальної системи, що здатна адаптуватися до дедалі більшої складності середовища через розвиток інституційної диференціації, зберігаючи при цьому єдність через інтегративну роль нормативної культури.

Попри визнання внеску структурного функціоналізму Парсонса у макросоціологічне теоретизування, впродовж ХХ століття його ідеї, зокрема концепцію соцієта́льного та соцієта́льної спі́льноти, неодноразово піддавали критиці, що виявило низку суттєвих розбіжностей у розумінні цього поняття серед представників різних наукових шкіл, кожна з яких пропонувала власне бачення соцієта́льного. Ця критика нерідко точилася навколо співвідношення «соцієта́льного» із «соціальним», оскільки саме парсонсівське розмежування цих рівнів стало предметом дискусій.

Конфліктологічні теорії, представлені Ральфом Дарендорфом у “Class and Class Conflict in Industrial Society” (Dahrendorf, 1959) та Чарльзом Райтом Мілсом у “The Power Elite” (Mills, 1956), підкреслювали, що парсонсівське поняття «соцієта́льне» надмірно акцентує інтеграцію, ігноруючи конфлікти як рушійну силу соціальних змін. Вони доводили, що навіть інституційні структури виникають і функціують у постійній боротьбі за владу та ресурси, з’являючись саме як механізми регулювання цих конфліктів. Отже, для подолання зайвої

абстрактності поняття «соцієтальне» його слід аналізувати з урахуванням реальних механізмів влади та кризь призму конкретних груп інтересів і еліт, що формують суспільний порядок.

Постструктуралістська критика, представлена П'єром Бурдьє у "Distinction" (Bourdieu, 1984) та Мішелем Фуко у "Discipline and Punish" (Foucault, 1975), також акцентувала інституційний вимір соцієтального, проте трактувала його принципово інакше: Бурдьє розглядав соцієтальне (соціальні системи) як поле боротьби за символічний капітал, а Фуко — як продукт владних дискурсів і практик, через які встановлюються й відтворюються соціальні порядки.

Символічні інтеракціоністи, зокрема Герберт Блумер у "Symbolic Interactionism" (Blumer, 1969) та Ірвінг Гофман у "The Presentation of Self in Everyday Life" (Goffman, 1959), зосереджували увагу на мікрорівні соціальних процесів, що дало змогу критично переосмислити строгий поділ макро- та мікрорівня у парсонсівській теорії. Акцентуючи увагу на механізмах мікрорівневої інтерпретації та конструюванні соціальної реальності, Блумер наголошував, що соціальні структури не є наперед заданими утвореннями, а постають у процесі інтерпретації соціальних норм індивідами та їхньої взаємодії. Цю ідею розвиває концепція соціальної драматургії Гофмана, у межах якої інституції розглядаються не як самостійні структури, а як сцени, на яких уявляються ролі та взаємодії. У такій перспективі мікрорівневі дії та повсякденні практики постають як процеси, що формують і підтримують функціонування соціальних систем у цілому. Таким чином, соцієтальне оприявнюється як результат повсякденних практик, комунікативних взаємодій і символічних дій, у межах яких мікрорівневі дії та ролі виконують конституювальну функцію щодо макросоціального порядку.

Радикальне переосмислення концепту «соцієтальне» запропонував Ніклас Луман у "Social Systems" (Luhmann, 1995), який описує макрорівень соціальної організації кризь призму соціальних систем та їхнього самовідтворення (autorpoiesis). Луман відкидає парсонсівську ідею нормативної інтеграції, показуючи, що суспільство складається з автономних систем (право, економіка тощо), що функціують за власною логікою. У цьому контексті «соцієтальне» постає як динамічний, самовідтворюваний процес, в межах якого структурна організація суспільства виникає через взаємодію комунікаційних систем, а не через нормативну інтеграцію.

Неоеволюційні теорії Юргена Габермаса та Мануеля Кастельса відкрили нові перспективи для осмислення змісту «соцієтального». Габермас у "The Theory of Communicative Action" (Habermas, 1981) поєднав критику Парсонса з розумінням «соцієтального» як простору комунікативної раціональності, де легітимність інституцій визначається не функційною ефективністю, а через здатність забезпечувати вільний дискурс. Натомість Кастельс у "The Rise of the Network Society" (Castells, 1996) показав, що в умовах глобалізації «соцієтальне» розвивається як децентралізована мережева структура, що змінює традиційні ієрархії інституцій, які втрачають монополію на соціальний порядок.

Відтак впродовж ХХ століття розвиток ідеї «соцієтального» проходить послідовність взаємопов'язаних етапів, а сам концепт зазнає суттєвої трансфор-

мації. У ранніх працях соцієта́льне формується як аналітична категорія, що позначає колективний рівень соціального порядку, який не зводиться до індивідуальних дій, а описує надособистісні узвичаєння, інститути й норми, що виникають у процесі історичної еволюції. У структурному функціоналізмі Парсонса

соцієта́льне інституціалізується як системоутворювальна категорія — макрорівень інтеграції суспільства, що забезпечує єдність через нормативну культуру та інституційну організацію; на цьому етапі воно чітко відмежовується від «соціального» у вузькому сенсі міжособистісних взаємодій. У другій половині ХХ століття цей підхід зазнає критики: конфліктологічні та постструктуралістські школи піддають сумніву ідею нормативної та стабільної інтеграції «соцієта́льного», наголошуючи роль конфліктів, влади та дискурсів у формуванні соціального порядку; символічні інтеракціоністи підкреслюють, що соцієта́льне конституюється через повсякденні практики та комунікативні взаємодії. Системна теорія радикально переосмислює соцієта́льне як множину самовідтворюваних комунікативних систем, де інтеграція не є необхідною умовою, а соціальна організація виникає через взаємодію структурних елементів. У новітніх концепціях соцієта́льне розглядають як простір комунікативної раціональності або як децентралізовану мережеву структуру, зумовлювану глобалізаційними процесами та зміщенням влади. Траєкторія розвитку ідеї соцієта́льності демонструє рух від інституційно стабільної та нормативно інтегрованої системи до динамічної, мережевої та плюралістичної реальності, де соцієта́льне мислиться не як завершена структура, а як постійний процес взаємодії інститутів, практик, дискурсів і мережевих структур.

Соцієта́льне у вимірі загальносистемного підходу

У другій половині ХХ століття поняття «соцієта́льне» міцно закріпилося в науковому тезаурусі в широкому значенні загальносистемного — характеризує суспільство як цілісну систему. В академічному середовищі набули поширення два основні підходи до трактування його змісту. Згідно з першим підходом, поняття «соцієта́льне» стосується аналізу всього суспільного життя та його сфер (підсистем) — економічної, політичної, культурної тощо. Мова йде про характеристики, поняття та процеси, що належать до макрорівня функціонування соціуму, його інституційних структур та механізмів інтеграції, які забезпечують збереження й цілісність суспільства, консолідацію і відтворення соціального життя. Згідно з другим підходом, значення поняття «соцієта́льне» охоплює ширше коло явищ, що стосується не лише макрорівня, але й повсякденних практик. Це — соціальні статуси і ролі, престиж і лояльність, диференціація та інтеграція, тобто практично все те, що пов'язано із соціальним становищем людей у суспільстві, їх приналежності до певних соціальних спільнот і груп. Тобто цим поняттям позначають також складну мережу взаємодіючих колективів і груп, що утворюють для індивіда систему підтримки соціальної ієрархії й вираження лояльності.

Як ілюстрацію першого підходу можна навести класичний підручник з макросоціології Патрика Нолана і Герхарда Ленскі “Human Societies: An Introduction to Macrosociology” (Nolan, Lenski, 2015), де ідея «соціетального» виконує функцію ключової аналітичної перспективи для опису структурної цілісності та еволюційної динаміки суспільств. «Соціетальне» тут розкривається як характеристика суспільства в його макросоціологічному вимірі — як система взаємопов’язаних демографічних, економічних, технологічних, політичних і культурних підсистем, що забезпечують адаптивність, стабільність і відтворення соціального порядку. У центрі уваги авторів перебуває не просто сукупність індивідів або інституцій, а організована цілісність соціальних відносин, яка функціонує завдяки внутрішній диференціації та інституційній інтеграції.

Належної ваги концепт «соціетальне» набуває в аналізі соціальної еволюції — від простих аграрних до складних індустріальних суспільств, що спирається на еволюційно-типологічну теорію Ленскі, запропоновану раніше у “Power and Privilege: A Theory of Social Stratification” (Lenski, 1966). У цій теорії Ленскі розглядає розподіл влади, привілеїв і ресурсів у різних типах суспільств через взаємодію між індивідуальними прагненнями та так званими «соціетальними інтересами» — колективними цілями й потребами, що формуються на рівні суспільства. Останні, за Ленскі, відіграють ключову роль у легітимації, підтриманні та трансформації стратифікаційних порядків. Мірою зростання структурної складності суспільства посилюється й функційна диференціація, що зумовлює потребу в механізмах координації та ідентифікації.

Відтак Нолан і Ленскі не лише доповнюють парсонсівську традицію, пропонуючи матеріалістичну альтернативу розуміння соціетальних процесів. Вони акцентують увагу на трьох взаємопов’язаних напрямках макроаналізу: технологічній детермінації, яка задає структурні рамки суспільства; інституційній інтеграції, що забезпечує функціональну цілісність; і соціокультурній легітимації, яка формує колективну ідентичність на рівні «соціетального» цілого.

Таким чином, у концептуальній рамці, що простежується як у “Human Societies”, так і в “Power and Privilege”, ідея «соціетального» постає як інтегруюча (астатична) ланка аналітичної перспективи для вивчення суспільства як складної, історично змінної та внутрішньо взаємозалежної системи. Цей концепт не зводиться до державної або нормативної єдності, а охоплює системний рівень аналізу, що дозволяє поєднати структурну складність, інституційну інтеграцію та соціальну нерівність у межах єдиного підходу. Нолан та Ленскі трактують «соціетальне» через призму макродинаміки, де технології та екологія визначають структуру суспільства. Їх підхід може бути корисний для ретроспективного аналізу історичних трансформацій та передбачення сучасних викликів, однак недостатня увага до культурних та нормативних аспектів обмежує його застосування у дослідженнях ідентичності чи суспільної згуртованості.

У контексті другого підходу привертає увагу спроба Джузеппе Шіортино (Sciortino, 2004) здійснити ревізію парсонсівської концепції «соціетальної спільноти» (societal community), трансформувавши її з абстрактної схеми соціальної інтеграції на аналітичний інструмент для дослідження сучасних суспільств.

Відходячи від парсонсівського уявлення про соцієта́льну спільноту як стабільну нормативно-інтеґративну підсистему, Шіортино розглядає її як динамічну, конфліктну та історично змінну структуру. Для нього соцієта́льна спільнота — це не однорідна система, а мережа суперечливих лояльностей і норм. Її стабільність залежить не від відсутності конфліктів, а від наявності інституційних механізмів їх регуляції (права, участі, комунікації). У такому тлумаченні соцієта́льна спільнота постає не як моноліт, а як простір перехресних лояльностей, де різні соціальні групи — етнічні, релігійні, професійні — взаємодіють у межах спільного нормативного порядку. Водночас вона зберігає функцію посередника між індивідом і макрорівневими структурами, такими як держава, ринок і культурна система, забезпечуючи інтеґрацію через механізми солідарності та колективної ідентичності.

Операціоналізація соцієта́льної спільноти у Шіортино охоплює кілька ключових вимірів. У контексті соціального плюралізму вона слугує рамкою для аналізу складних множинних ідентичностей, де індивіди належать до кількох соціальних угруповань одночасно. У дослідженнях соціальних змін соцієта́льна спільнота розглядається як результат історичних трансформацій, наприклад, через розширення громадянських прав, імміґрацію чи інституційні реформи, що трансформують її. Важливим аспектом є зв'язок соцієта́льної спільноти з інституційною диференціацією. У цій площині Шіортино підкреслює важливість «третього сектора» — громадських організацій, медіа, освітніх інституцій — як виробників норм довіри і солідарності, що підтримують інтеґраційний потенціал спільноти поза межами держави чи ринку. Особливу увагу приділено конфліктам як структурній умові функціонування соцієта́льної спільноти: конфлікти, на думку Шіортино, не є ознакою слабкості соцієта́льної спільноти — навпаки, вони виявляють її адаптивні можливості. Тобто, на відміну від консенсусної моделі Парсонса, Шіортино розглядає конфлікт як механізм адаптації, що інституційно опрацьовується через судову систему, медіацію або протестні рухи.

Хоча концепція соцієта́льної спільноти не може слугувати інструментом для точних соціальних прогнозів, її прогностична цінність полягає у можливості відстежувати та виявляти певні тенденції або фактори соціальної стійкості чи дезінтеґрації. Так, ослаблення соцієта́льної спільноти — через втрату довіри до інституцій або брак ефективних посередницьких механізмів — може слугувати індикатором соціальних криз. Натомість існування структур перехресної лояльності, розвинених інститутів громадянського посередництва та інклюзивної нормативної культури підвищує спроможність суспільства до адаптації. Порівняльні дослідження показують, що саме відмінності у структурі соцієта́льних спільнот пояснюють різну ефективність країн у реагуванні на виклики, як-от міґрація: скандинавські моделі демонструють вищу інтеґративну здатність порівняно з італійськими, що мають слабшу інституційну основу.

Таким чином, Шіортино поєднує теоретичну спадщину парсонсівської парадигми з емпіричною придатністю та критичною чутливістю до проблем влади і соціальної нерівності. Це надає концепції соцієта́льної спільноти аналітичної релевантності для дослідження суспільної інтеґрації в умовах глобалізованого,

функціонально диференційованого світу. Прогностична сила цього підходу полягає в його здатності не лише інтерпретувати минулі й сучасні процеси, але й окреслювати перспективи аналізу того, як суспільства шукають баланс між інтеграцією та фрагментацією, єдністю та плюралізмом.

Започатковане на початку ХХ століття поняття «соціетальне» стає важливою категорією соціологічної теорії наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, особливо у контексті макроаналізу соціальних систем, соціальних інститутів та історичного розвитку суспільства як цілісності. Еволюція розуміння «соціетального» відобразила загальну тенденцію соціальної теорії до подолання жорсткої дихотомії між макро- та мікрорівнем аналізу. Критика парсонсівської концепції, розпочата із заперечення її статичності та абстрактності, змістовно розширила концепт «соціетального» та підвела до глибшого переосмислення взаємозв'язку між «соціетальним» і «соціальним». На відміну від Парсонса, який чітко відокремлював соціетальне (societal) як макрорівень інституційної організації від соціального (social) на рівні міжособистісних взаємодій, його критики послідовно наголошували й доводили, що ці рівні не можна аналізувати ізольовано один від одного. Конфліктологічні теорії, символічний інтеракціонізм, системний підхід Лумана, постструктуралістські та комунікативні концепції — усі вони, незважаючи на різноманітність методологічних підходів, сприяли формуванню більш динамічного і комплексного розуміння ідеї соціетальності, що дозволило розглядати соціальну реальність як єдиний процес, де інституційні структури й повсякденні практики взаємно зумовлюють одна одну, формуючи складну систему соціальних відносин. Переосмислення традиційного розуміння соціетального у його зв'язку із соціальним рівнем аналізу слугувало не лише методологічним прийомом, що підкреслив динамічну природу соціуму, де макроструктури та мікропрактики взаємно конструюють одні одних. Така трансформація аналітичного фокусу закріпила концептуальне визнання їхньої невіддільної взаємозв'язаності, засвідчуючи зміну парадигми досліджень та її спрямування на синтез макро- та мікрорівня аналізу.

Психосоціальна природа соціетального: інтегративний підхід Сержа Московічі

Переосмислення традиційного розуміння соціетального у його зв'язку із соціальним не лише увиразнює динамічну природу соціуму; це ще і спроба відображення онтологічної єдності соціальної реальності. Щоправда, сучасні підходи до трактування змісту «соціетального», попри визнання невіддільної взаємозв'язаності макро- та мікрорівня аналізу, не завжди зважають на той факт, що суспільство не може бути зведене лише до сукупності інституцій чи повсякденних практик — воно є більш динамічною системою, де часом не тільки зовнішні — інституційні, соціально-матеріальні структури, а й внутрішня — психологічна природа (механізми) становлять підґрунтя соціальних явищ — від інтеграційних процесів до щоденних практик. Звідси спроба відображення онтологічної єдності соціальної реальності та подеколи надмірний акцент на інструментальній логіці її дослідження дають лише зовнішній, так би мовити,

поверховий конструктор, позбавлений занурення у глибинні екзистенційні смислотворчі підстави людського буття.

У сучасній соціальній теорії дедалі більшого значення набуває розуміння соцієтального як комплексного феномену, що охоплює як інституційні структури, так і їхнє психологічне підґрунтя. Наша авторська позиція, що формується в цьому дослідженні, ґрунтується на думці французького психолога Сержа Московічі про нерозривний зв'язок між зовнішніми — соціальними (інституційними) формами та внутрішніми — психологічними (психічними) механізмами, а також про визначальну роль останніх для нинішньої соціальної динаміки. У нашому розумінні, психологічний вимір становить невіддільну частину загальносистемної сутності сучасного постмодерного суспільства й цивілізації, що охоплює не лише інституційно поверхову (зовнішню) соціальну природу, а й її глибинне психологічне підґрунтя, яке, за визначенням Московічі, частіше, ніж заведено вважати, становить основу соціального (Moscovici, 1988).

Концепція соціальних уявлень (social representations), розроблена Московічі, пропонує ключ до розуміння механізмів формування соціальної реальності. Він демонструє, як суспільство функціонує одночасно на двох рівнях: раціонально-інституційному та несвідомо-символічному (Moscovici, 2008). На протизагу структурному функціоналізму Парсонса, який акцентував інтеґративну роль соціальних інститутів, та психології мас Ле Бона, що описує колективну свідомість як ірраціональну, емоційно заражену й регресивну форму психічного життя, Московічі показує, що колективні уявлення — не патологічна, а нормальна форма соціального мислення, яка забезпечує спільне розуміння реальності, легітиміє інституції та формує символічні основи соціального порядку (Moscovici, 2000). У цьому контексті колективні уявлення, будучи динамічними системами знань, міфів і стереотипів, виконують функцію символічного інтеґратора колективної свідомості, вони впливають на масову поведінку та визначають фундамент соціальної організації (Moscovici, 1984). Звідси соціальна реальність постає як єдиний динамічний, інтеґрований потік психосоціальних процесів, де індивідуальні психічні структури взаємодіють із колективними уявленнями та соціальними інститутами, а медійні дискурси, політичні наративи та інші символічні конструкції постають медіаторами чи посередниками між індивідуальною психікою та колективними інституціями (Moscovici, Marková, 2000).

Концепція Московічі значно розширює розуміння психосоціального виміру соцієтального, інтеґруючи аналіз взаємодії несвідомих і свідомих процесів через соціальні уявлення (social representations) та колективну поведінку. Згідно із цим підходом, несвідомі психічні структури органічно взаємодіють зі свідомими переконаннями та символічними системами, спільно конструюючи соціальну реальність і визначаючи механізми легітимації інституцій і колективної дії. Соціальні уявлення та символічні структури, що спираються на колективну пам'ять та історичний досвід, є ключовими чинниками формування колективної поведінки. Вони проявляються у щоденних практиках, ритуалах, актах символічної взаємодії — від голосування до національних свят, створюючи своє-

рідну «психосоціальну тканину» суспільного життя. Активізуючись у періоди соціальних криз (війн, економічних потрясінь) такі уявлення та афективні структури, не лише стають орієнтирами для колективних дій, а й впливають на політичні рішення.

У цьому сенсі категорії на кшталт «демократія» чи «нація» позначають не лише політичні інститути, а й живі системи символів, що реалізуються у повсякденних діях, публічних ритуалах та меморіальних практиках, забезпечуючи стабільність і легітимність соціальної системи. Колективна травма при цьому перестає бути лише історичним «пережиттям» (пережитим минулим), а стає живим ресурсом, що визначає циклічність соціальних процесів (революції, соціальні кризи) та водночас породжує специфічні форми солідарності (меморіальні практики, протестні рухи). Отже, психосоціальні механізми не є фоновим компонентом соціального життя — вони становлять його внутрішню логіку, що визначає траєкторії інституційного розвитку та колективної дії.

Теоретична інновація ідей Московічі руйнує традиційну дихотомію мікро- та макрорівня соціального аналізу. Психосоціальні детермінанти не просто доповнюють традиційні соціологічні підходи, а відкривають доступ до глибинних механізмів соціальних змін, які формують історичні процеси через складну взаємодію свідомих і несвідомих, індивідуальних і колективних, раціональних і афективних чинників. У такому ракурсі соціетальне постає як цілісний простір, де індивідуальна свідомість і колективні смисли переплітаються, утворюючи єдину психосоціальну тканину суспільного життя. Відповідно, соціетальне може бути осмислене не просто як сукупність інституцій і практик, а як складна динамічна система, де постійно відбувається взаємодія між зовнішніми соціальними формами та внутрішніми психічними процесами, що сягають архетипової глибини колективного несвідомого. Іншими словами, соціетальне постає як динамічна система, в якій зовнішнє і внутрішнє, свідоме і несвідоме, соціальне і психічне, перебувають у постійній взаємодії. Такий підхід дає змогу переосмислити суспільство як складну психосоціальну цілісність, у якій архетипи, уявлення, афекти та інституції утворюють єдину смислову й динамічну матрицю соціального буття.

Висновки

Попри те, що розглянуті концептуальні підходи не є вичерпними й термін «societal» у багатьох із них подекуди не вживається прямо, вони конструюють зміст «соціетального» як аналітичної категорії, яка описує інтегративні властивості соціальних систем, взаємодію їхніх структурних компонентів та динаміку соціальних процесів. Кожен із підходів висвітлює різні аспекти соціетального — від мікрорівневих соціальних практик і взаємодій до інституційних структур і владних дискурсів — і разом з тим демонструє потенціал ідеї соціетальності як основи для формування інтегративної рамки, здатної поєднувати різнорівневі явища соціальної реальності.

Еволюція ідеї соціетальності є свідченням глибинного епістемологічного зрушення в розвитку соціогуманітарного знання — від класичних системних

моделей до сучасних інтеґративних підходів, що поєднують різнорівневі виміри соціальної реальності. Цей перехід виявляє не лише зміну аналітичних моделей, а й трансформацію самої соціальної раціональності — від спроб упорядкувати суспільство в межах замкнених системних моделей до усвідомлення його як відкритого, самореферентного й психосоціально детермінованого простору, в якому взаємодіють інституційні, культурні та афективно-сміслові чинники. Таке розширене трактування робить поняття соцієтального ключовим аналітичним інструментом для дослідження механізмів інтеґрації, солідарності та трансформації сучасних суспільств — у всій складності їхньої культурної, системної та психологічної взаємозумовленості.

Таким чином, у контексті завдань нашого дослідження термін «соцієтальне» постає не буквальним цитатним поняттям, а узагальненою аналітичною категорією, що дає змогу концептуально поєднати різні теоретичні перспективи та реконструювати розвиток ідеї соцієтальності в рамках західної соціальної теорії, а також описати процеси структурної та функційної взаємодії в суспільстві. Обраний теоретико-аналітичний ракурс створює підґрунтя для подальших досліджень рецепцій концепту соцієтальності в українському академічному дискурсі, що буде не лише логічним продовженням історико-теоретичної реконструкції, а й простором для виявлення унікальної траєкторії розвитку соцієтального мислення в межах української інтелектуальної традиції.

Джерела

- Афонін, Е.А., Суший, О.В., Усаченко, Л.М. (2011). Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні. *Український соціум*, 4(39), 7–30. <https://doi.org/10.15407/socium2011.04.007>
- Афонін, Е.А., Суший, О.В. (2015). Закономірності та особливості української трансформації. *Стратегічна панорама*, 1, 94–108. Взято з: <https://niss-panorama.com/index.php/journal/article/view/41/40>
- Соцієтальне (s.a.). *Вікіпедія*. Взято з: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D1%94%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5>
- Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Prentice-Hall.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Blackwell.
- Cutler, J.E. (1916). Review of *Societal Evolution. A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society*, by A.G. Keller. *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*, 13(15), 419–419. <https://doi.org/10.2307/2012385>
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and Conflict in Industrial Society*. Stanford University Press.
- Foucault, M. (1975). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Gallimard.
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Doubleday.
- Habermas, J. (1981). *The Theory of Communicative Action: Vol. 1. Reason and the Rationalization of Society*. Beacon Press.
- Keller, A.G. (1915). *Societal Evolution: a Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society*. New York: The Macmillan Company.
- Lenski, G.E. (1966). *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. McGraw-Hill.
- Luhmann, N. (1995). *Social Systems*. Stanford University Press.
- Mills, C.W. (1956). *The Power Elite*. Oxford University Press.
- Moscovici, S. (1988). *La Machine a Faire des Dieux*. Paris: Fayard.

- Moscovici, S. (2008). *Psychoanalysis: Its Image and Its Public*. Polity Press.
- Moscovici, S. (2000). *Social Representations : Explorations in Social Psychology* / Ed. by G. Duveen. Polity Press.
- Moscovici, S. (1984). The Phenomenon of Social Representations. In: R.M. Farr, S. Moscovici (Eds.), *Social Representations* (pp. 3–69). Cambridge University Press.
- Moscovici, S., Marková, I. (2000). Ideas and their development: A dialogue between Serge Moscovici and Ivana Marková. In: S. Moscovici, G. Duveen, *Social Representations: Explorations in Social Psychology* / Ed. by G. Duveen (pp. 224–286). Polity Press.
- Nolan, P., Lenski, G. (2015). *Human Societies: An Introduction to Macrosociology*. 12th edn. Oxford University Press.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*. Glencoe, IL: Free Press.
- Parsons, T. (1966). *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Sciortino, G. (2004, July). *The Societal Community: Conceptual Foundations of a Key Action Theory Concept* (An outline of the main argument). [Conference paper]. Parsons Conference, Kobe University, Japan. Retrieved from: <https://da.lib.kobe-u.ac.jp/da/kernel/80100041/80100041.pdf>
- Sumner, W.G. (1906). *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals*. Boston: Ginn & Company.
- Sumner, W.G., Keller, A.G. (1927). *The Science of Society*. New Haven: Yale University Press.

Отримано 05.12.2025

Прийнято до друку після рецензування 05.01.2026

Опубліковано 03.03.2026

References

- Afonin, E.A., Sushyi, O.V. (2015). Patterns and characteristics of Ukrainian social transformation. [In Ukrainian]. *Strategic Panorama*, 1, 94–108. Retrieved from: <https://niss-panorama.com/index.php/journal/article/view/41/40> [=Афонін, Суший 2015]
- Afonin, E.A., Sushyi, O.V., Usachenko, L.M. (2011). Regularities and peculiarities of public-transformation processes in Ukraine. [In Ukrainian]. *Ukrainian Society*, 4(39), 7–30. <https://doi.org/10.15407/socium2011.04.007> [=Афонін, Суший, Усаченко 2011]
- Blumer, H. (1969). *Symbolic Interactionism: Perspective and Method*. Prentice-Hall.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- Castells, M. (1996). *The Rise of the Network Society*. Blackwell.
- Cutler, J.E. (1916). Review of *Societal Evolution. A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society*, by A.G. Keller. *The Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*, 13(15), 419–419. <https://doi.org/10.2307/2012385>
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford University Press.
- Foucault, M. (1975). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Gallimard.
- Goffman, E. (1959). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Doubleday.
- Habermas, J. (1981). *The Theory of Communicative Action: Vol. 1. Reason and the Rationalization of Society*. Beacon Press.
- Keller, A.G. (1915). *Societal Evolution: a Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society*. New York: The Macmillan Company.
- Lenski, G.E. (1966). *Power and Privilege: A Theory of Social Stratification*. McGraw-Hill.
- Luhmann, N. (1995). *Social Systems*. Stanford University Press.
- Mills, C.W. (1956). *The Power Elite*. Oxford University Press.
- Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representations. In: R.M. Farr, S. Moscovici (Eds.), *Social Representations* (pp. 3–69). Cambridge University Press.
- Moscovici, S. (1988). *La Machine a Faire des Dieux*. Paris: Fayard.

- Moscovici, S. (2000). *Social Representations : Explorations in Social Psychology* / Ed. by G. Duveen. Polity Press.
- Moscovici, S. (2008). *Psychoanalysis: Its Image and Its Public*. Polity Press.
- Moscovici, S., Marková, I. (2000). Ideas and their development: A dialogue between Serge Moscovici and Ivana Marková. In: S. Moscovici, G. Duveen, *Social Representations: Explorations in Social Psychology* / Ed. by G. Duveen (pp. 224–286). Polity Press.
- Nolan, P., Lenski, G. (2015). *Human Societies: An Introduction to Macrosociology*. 12th edn. Oxford University Press.
- Parsons, T. (1951). *The Social System*. Glencoe, IL: Free Press.
- Parsons, T. (1966). *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- Sciortino, G. (2004, July). *The Societal Community: Conceptual Foundations of a Key Action Theory Concept (An outline of the main argument)*. [Conference paper]. Parsons Conference, Kobe University, Japan. Retrieved from: <https://da.lib.kobe-u.ac.jp/da/kernel/80100041/80100041.pdf>
- Societal (s.a.). [In Ukrainian], *Wikipedia*. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D1%94%D1%82%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B5> [=Соцієта́льне s.a.]
- Sumner, W.G. (1906). *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals*. Boston: Ginn & Company.
- Sumner, W.G., Keller, A.G. (1927). *The Science of Society*. New Haven: Yale University Press.

Received 05.12.2025

Accepted for publication after review 05.01.2026

Published 03.03.2026

ОЛЕНА СУШИЙ, ЕДУАРД АФОНІН

Гене́за та еволю́ція ідеї соцієта́льності в соціогу́манітарно́му знанні

Частина 1. Історико-теоретична реконструкція

У статті викладено історико-теоретичну реконструкцію генези та еволюції концепту «соцієта́льне» у соціогу́манітарно́му знанні — від його ранніх натуралістично-емпіричних витоків до сучасного системного та психосоціального осмислення. Розкрито передумови становлення терміна в американській соціології кінця XIX — початку XX століття (В.Г. Самнер, А.Г. Келер). Показано його систематизацію та розвиток у структурному функціоналізмі (Т. Парсонс). Простежено критичні трансформації концепту у другій половині XX століття — від конфліктологічних (Р. Дарендорф, Ч. Мілс) і постструктуралістських (П. Бурдьє, М. Фуко) до системно-комунікативних (Н. Луман, Ю. Габермас, М. Кастельс). Подальший теоретичний розвиток концепту «соцієта́льне» розглянуто в межах макросоціологічного аналізу. Розкрито інтерпретативний потенціал концепту для опису структурної цілісності суспільства (П. Нолан, Г. Ленскі), а також можливості ревізії парсонсівської моделі для осмислення соцієта́льної спільноти як динамічної мережі конфліктних лояльностей і нормативних порядків (Дж. Шюртіно). Особливу увагу приділено інтегративному психосоціальному підходу С. Московічі, у працях якого розкривається глибинний, психологічно детермінований вимір соцієта́льного — як психосоціального процесу, де свідоме й несвідоме, індивідуальне й колективне, раціональне й афективне постійно взаємодіють. Стверджується, що еволюція ідеї соцієта́льності є свідченням фундаментального епістемологічного зрушення в розвитку соціогу́манітарно́го знання — від класичних системних моделей до сучасних інтегративних підходів, що поєднують різнорівневі виміри соціальної реальності. Це робить концепт соцієта́льності ключовим аналітичним інструментом для дослідження механізмів інтеграції, солідарності та трансформації сучасних суспільств — у всій складності їхньої культурної, системної та психологічної взаємозумовленості.

Ключові слова: соцієтальне, соцієтальна спільнота, соціальна інтеграція, структурний функціоналізм, системна теорія, макросоціологія, соціальні уявлення, психосоціальний підхід, соціальна теорія

OLENA SUSHYI, EDUARD AFONIN

Genesis and evolution of the concept of societal in the social and human sciences

Part I. Historical-theoretical reconstruction

The article presents a historical and theoretical reconstruction of the genesis and evolution of the concept of “societal” within the social and human sciences — from its early naturalistic and empirical origins to its contemporary systemic and socio-psychological interpretations. It outlines the prerequisites for the emergence of the term in late 19th–early 20th century American sociology (W.G. Sumner, A.G. Keller) and demonstrates its subsequent systematization and development within structural functionalism (T. Parsons). The study traces the critical transformations of the concept in the second half of the 20th century — from conflict theory approach (R. Dahrendorf, C. Mills) and post-structuralist (P. Bourdieu, M. Foucault) approaches to systemic-communicative ones (N. Luhmann, J. Habermas, M. Castells). Further theoretical elaboration of the societal concept is analyzed in the context of macrosociological research, highlighting its interpretive potential for explaining the structural integrity of society (P. Nolan, G. Lenski) and its capacity for revising Parsons’s model to conceptualize the societal community as a dynamic network of conflicting loyalties and normative orders (G. Sciortino). Particular attention is given to S. Moscovici’s integrative psychosocial approach, which reveals the deep, psychologically determined dimension of the societal — understood as a psychosocial process in which the conscious and the unconscious, the individual and the collective, the rational and the affective continuously interact. The article argues that the evolution of the idea of sociotatality reflects a profound epistemological shift in the development of social and humanistic knowledge — from classical systemic models to contemporary integrative approaches that combine multiple levels of social reality. This transformation makes the concept of sociotatality a key analytical instrument for studying the mechanisms of integration, solidarity, and transformation in modern societies — in all their cultural, systemic, and psychological complexity and interdependence.

Keywords: societal, societal community, social integration, structural functionalism, systems theory, macrosociology, social representations, psychosocial approach, social theory

MICHAEL HIMMLEGAARD,

Doctoral Student at the Institute of Philosophy and Sociology, National Academy of Sciences of Azerbaijan (9RF7+7P5, Hüseyn Cavid Prospect, Baki, Az 1073, Azerbaijan)

michael.himmlegaard@outlook.com

<https://orcid.org/0009-0006-5963-0279>

**Institutional trauma and collective memory
in the welfare sector: a philosophical-sociological
analysis of moral order and epistemic rupture**

1. Introduction

1.1. Background

Across European welfare states, public care institutions have, over the last decade, repeatedly been thrust into the spotlight through scandals concerning neglect, violence, administrative concealment, and moral breakdown. These crises have triggered intense debates about trust, legitimacy, and accountability in the welfare sector. Much of this discussion has focused on policy design, resource allocation or managerial failure. What remains less explored is how such crises transform the *moral and epistemic fabric* of institutions themselves, and how they leave lasting traces in the collective memory of staff.

Building on author's (Himmlegaard, 2025) philosophical sociology, this article approaches welfare institutions as *moral fields* rather than merely bureaucratic entities. As moral fields, institutions are arenas in which legitimacy, recognition and responsibility are continuously negotiated through interaction rituals, discursive practices and historically sedimented categories of thought. When a crisis erupts – through investigative journalism, internal whistleblowing, or external regulatory scrutiny – it does not simply “damage reputation”; it destabilizes the shared assumptions that previously made professional roles, rules and routines appear morally meaningful. In other words, the crisis is experienced as a *trauma* at the level of the institution.

1.2. Research Problem

The concept of trauma has travelled a long intellectual distance from its psychiatric origins, entering sociological theory primarily through work on collective and cultural trauma (Sztompka, 2000). While this scholarship has generated influential accounts

Citation: Himmlegaard, M. (2026) Institutional trauma and collective memory in the welfare sector: a philosophical-sociological analysis of moral order and epistemic rupture. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 155–170, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.155>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

of how communities reinterpret ruptures of national or historical significance, it has, perhaps inadvertently, normalised a focus on the spectacular. Wars, state repression, and regime collapses dominate the analytical landscape, leaving comparatively little room for the more insidious disruptions that take hold in ordinary institutional life. It is tempting to assume that these “everyday” disturbances fall outside the domain of trauma analysis; yet recent work suggests that such an assumption risks obscuring processes that are both analytically consequential and empirically widespread.

A growing strand of contemporary research points to the institution itself – not the external catastrophe – as a potential source of ongoing harm, contradiction, and moral strain. Alexander (2023), for example, examines how frontline workers in welfare bureaucracies engage in what he terms “moral recalibration,” a process through which they continually reinterpret organisational wrongdoing in order to preserve a workable moral horizon. His analysis subtly dislodges the conventional image of trauma as a singular rupture, instead revealing how protracted tensions between institutional mandates and lived professional ethics can accumulate into forms of harm that resist easy classification. A parallel line of enquiry is developed by Harris and Robson (2022), whose work on institutional moral injury demonstrates how long-term exposure to ethically compromised structures corrodes professional identity and undermines the collective frameworks staff rely on to sustain legitimacy. Their findings complicate familiar narratives of burnout by reframing it as a symptom of deeper epistemic fragilities embedded within organisational routines.

A further refinement comes from Lloyd and colleagues (2024), who explore how institutions handle the aftermath of internal crises through practices of selective remembering and forgetting. Their notion of “mnemonic boundary-work” highlights the ways organisations actively curate narratives of harm – acknowledging certain episodes while carefully sidelining others – in attempts to stabilise both internal cohesion and external accountability. What emerges is a picture of trauma not as an event but as a contested process: shaped by competing interpretations, institutional interests, and the politics of organisational memory.

Taken together, these contributions signal an important conceptual shift. Trauma is increasingly understood as a dynamic and relational property of institutional life rather than the residue of an extraordinary external shock. Yet despite their advances, these studies remain only partially integrated. Each addresses one facet – moral injury, epistemic destabilisation, or institutional memory – but the literature has not yet examined how these dimensions interlock during periods of organisational crisis. The absence of such integration leaves open the possibility that key transformations remain analytically invisible.

It is in this conceptual space that the present article intervenes. It asks how crises in welfare institutions unsettle and reconfigure three interdependent domains:

- 1. collective identity and moral meaning among staff;**
- 2. epistemic orders that underpin professional judgment and organisational legitimacy; and**
- 3. mnemonic practices through which institutions remember, reinterpret, and sometimes suppress their own histories.**

Rather than treating trauma as a clinical diagnosis, the article develops institutional trauma as a theoretical lens – a means of grasping the subtle, often ambivalent reconfigurations of meaning, knowledge, and memory that emerge when organisations confront, deny, or attempt to absorb their own failures. The aim is not merely to broaden the scope of trauma studies but to illuminate the sociological mechanisms through which institutional life becomes, at times, a site of harm in its own right.

1.3. Purpose and Scope

The purpose of the article is to develop a *conceptually robust* and *sociologically grounded* account of institutional trauma as a relational and epistemic process embedded in the moral fields of welfare organizations. Rather than providing a conventional empirical case study, the article offers a theoretically oriented analysis based on a purposively selected corpus of narratives and documents from documented crises in welfare institutions in European welfare states. These materials – staff testimonies, internal reports, public inquiries, and media investigations – are treated as *mnemonic artefacts* through which institutions and their members reflect upon crises.

The scope is twofold. First, the article proposes a theoretical model that synthesizes author's philosophical sociology with key strands in classical and contemporary social theory: Durkheim and Mannheim on the social origins of thought, Bourdieu on fields and symbolic capital, Collins on interaction rituals, Sztompka on cultural trauma, and the literature on social memory (Halbwachs, 1992; Olick & Robbins, 1998; Tavory & Eliasoph, 2013). Second, it uses this model to interpret recurring patterns in the narratives surrounding welfare-sector crises, with particular attention to moral breakdown, epistemic disorientation and rituals of repair.

1.4. Positioning the Theoretical Synthesis

The theoretical ambition of the article is explicit from the outset: no single classical framework is sufficient to grasp the layered nature of institutional trauma. Durkheim helps illuminate normative breakdown; Mannheim clarifies how knowledge is bound to social position; Bourdieu reveals struggles over symbolic capital; Collins shows how emotional energy circulates through interaction rituals; Sztompka conceptualizes trauma as a culturally mediated shock to a social order; and memory studies trace how such shocks are later narrativized.

The article therefore advances a *deliberately pluralist* but *internally coherent* synthesis. These theorists are not assembled eclectically; they are mobilized to address a specific puzzle: how crises in welfare institutions unsettle the moral, epistemic, and mnemonic orders that sustain professional life, and how these orders are subsequently re-stitched.

1.5. Structure of the Article

The article is organized as follows. Section 2 develops the theoretical framework, beginning with the author's philosophical sociology and moving through conceptualizations of institutional trauma, fields, and interaction rituals, before situating the argument within the state of the art in cultural trauma and memory

studies. Section 3 outlines the methodological orientation and data corpus, clarifying units of analysis and the status of the narratives under examination. Section 4 presents an analytically driven reconstruction of three interconnected dimensions of institutional trauma: moral collapse, epistemic disorientation, and reconstructive rituals. Section 5 discusses the broader theoretical and societal implications, and Section 6 concludes by highlighting avenues for future research.

2. Theoretical Framework

2.1. Philosophical Sociology and the Social Origins of Institutional Knowledge

The author's philosophical sociology (Himmlegaard, 2025) starts from the premise that philosophical and moral reasoning are not autonomous intellectual acts but socially conditioned forms of knowledge. Drawing on Durkheim and Mannheim, the author recasts cognition as a *collective accomplishment* rooted in historically specific thought styles, institutional structures, and symbolic hierarchies. What an organization "knows" about itself – its legitimacy, moral purpose, or professional ethos – is not a neutral self-description but a product of social struggles, interpretive traditions, and institutionalized categories.

Durkheim's analysis of collective representations (1912/1995) offers a starting point. Categories such as "justice," "responsibility" or "care" are not derived from abstract rational reflection; they crystallize in and through social practices. The author applies this insight to welfare institutions, arguing that their ethical vocabularies – what counts as "good care," "risk," or "harm" – are historically and organizationally produced (Himmlegaard, 2025). Institutional trauma, in this register, becomes a rupture in the collective representations that underwrite moral coherence.

Mannheim's (1936) sociology of knowledge extends this argument by foregrounding *existential location* – the idea that what actors can see, say and justify is conditioned by their social position and generational horizon. The author reworks Mannheim's notion into an institutional key: professional groups within welfare systems occupy distinct *epistemic locations* that structure their access to information, their interpretive repertoires, and their moral vocabularies (Himmlegaard, 2025). When a crisis erupts, these locations become acutely visible as competing vantage points on "what happened" and "what it means."

2.2. Institutional Trauma as Epistemic Rupture

Building on this foundation, the article conceptualizes *institutional trauma* as an *epistemic rupture* – a breakdown in the tacit mechanisms that sustain meaning, recognition and moral order. Rather than viewing trauma as a cluster of individual symptoms, the focus is on the institutional processes through which taken-for-granted certainties collapse.

Here, Durkheim's (1897/1951) concept of *anomie* is instructive. Anomie is not merely the absence of norms but a state in which previously binding rules lose their grip, leaving actors disoriented. Transposed to the institutional level, trauma appears

as a moment when core categories – “safety,” “professional judgment,” “best interest of the client” – become contested or suspect. Staff may continue to perform their duties, but their confidence in what those duties *mean* is shaken.

The author emphasizes that such ruptures are *epistemic* as well as moral (Himmlegaard, 2025). When epistemic frameworks disintegrate, actors confront not only practical uncertainty but a crisis of justification. Practices of reporting, documenting, or deciding no longer carry unproblematic authority. Language that once stabilized expectations – “according to guidelines,” “as required by policy” – begins to ring hollow. Institutional trauma, as used here, thus sits at the intersection of cognition and morality: it is a failure of meaning, a failure of coordination and a failure of justification.

2.3. Cultural and Institutional Trauma: From Sztompka to Welfare Organizations

Sztompka’s (2000) influential formulation of *cultural trauma* as “the other face of social change” provides a bridge between macro-level transformations and institutional crises. He defines cultural trauma as a culturally mediated shock to the “cultural tissue” of a society – a disruption of interpretive schemes and value systems, rather than a series of isolated psychological wounds. The traumatic sequence, in his account, involves the identification of a rupture, its public framing, the search for causes and culprits, and the elaboration of coping strategies.

Transposed to welfare institutions, Sztompka’s model suggests that organizational crises can be read as *localized cultural traumas*. A scandal exposes the gap between institutional self-image (as protector, healer, guarantor of dignity) and publicly visible practices (neglect, coercion, cover-up). The institution’s “cultural tissue” – its moral narratives, symbols, and rituals – is torn. What follows is a sequence of interpretive work: inquiries, reports, apologies, reforms, and sometimes denial or minimization.

The notion of institutional trauma developed here is thus in dialogue with Sztompka but shifts the analytical focus. Rather than treating trauma as a property of whole societies, the article examines how it unfolds within *specific moral fields* where professional roles, hierarchies and interaction rituals mediate its effects.

2.4. Fields, Capital, and Symbolic Violence

Bourdieu’s (1984, 1990, 2003) theory of fields offers tools for understanding how institutional trauma reshapes power relations. Welfare institutions are not homogeneous organizations; they are structured fields in which actors – managers, frontline workers, experts, regulators – compete for *symbolic capital*: moral credibility, professional authority, and interpretive power.

Crises reconfigure these distributions of capital. Actors who previously embodied institutional virtue may find their authority questioned; marginal voices – whistleblowers, critical professionals – may temporarily gain credibility. The very language of “care,” “protection” or “risk management” functions as symbolic power: it authorizes some interventions and delegitimizes others. In moments of trauma, this symbolic violence becomes more visible, as struggles over “what really happened” and “what counts as abuse” intensify.

The author converges with Bourdieu in insisting on *reflexive sociology*: analysts must situate their own categories within the field they study (Himmlegaard, 2025). Concepts such as “trauma,” “institutional failure” or “systemic abuse” are not neutral descriptors; they carry moral and political weight. A reflexive approach acknowledges this, turning conceptual work into part of the object of inquiry.

2.5. Interaction Ritual Chains and Emotional Energy

Collins’s (2004) theory of interaction ritual chains adds an affective and micro-sociological dimension. In stable conditions, institutions reproduce solidarity through recurrent rituals: staff meetings, debriefings, training sessions, informal gatherings. These gatherings generate *emotional energy* – confidence, trust, a sense of shared purpose – when they are perceived as legitimate and inclusive.

Crisis disrupts these chains. Meetings become tense, defensive or performative; staff avoid participation; silence replaces spontaneous talk. Emotional energy drains from the institutional environment, reinforcing experiences of isolation and cynicism. Institutional trauma, in this view, is not only a cognitive and moral rupture but a collapse in the circuits of emotional energy that sustain everyday cooperation.

Reconstructive efforts – apology ceremonies, commemorations, reform workshops – can be understood as attempts to restart positive interaction rituals. Whether they succeed depends not only on formal design but on whether participants perceive them as authentic opportunities for recognition and repair – or as mere bureaucratic performances.

2.6. Collective Memory, Mnemonic Practices, and the State of the Art

The final pillar of the theoretical framework is the sociology of memory. Halbwachs’s (1992) classic argument that individual recollection is always organized through *social frameworks* remains foundational: what institutions and their members remember or forget is shaped by group norms, power relations and available narrative templates.

Olick and Robbins (1998) reconceptualize “social memory studies” as a historical sociology of *mnemonic practices* – the concrete ways in which groups commemorate, institutionalize and contest interpretations of the past. Their work shifts attention from memory as a static “thing” to memory as ongoing practice. Olick (1999) further distinguishes between individualist and collectivist understandings of collective memory, emphasizing how public narratives and institutional scripts constrain what can be remembered.

Tavory and Eliasoph’s (2013) theory of *anticipation* complements this perspective by showing how actors coordinate futures through “protentions,” trajectories and temporal landscapes. For institutions dealing with trauma, mnemonic practices are inseparable from anticipatory work: how the past is narrated delimits what futures can be imagined as legitimate or desirable.

Positioned within this state of the art, the present article contributes in three ways. First, it brings the literature on cultural trauma (Sztompka, 2000) into closer dialogue with the sociology of organizations and welfare institutions. Second, it specifies *institutional trauma* as a meso-level phenomenon located between macro-level cultural traumas and micro-level psychological experiences. Third, it links mnemonic

practices to *epistemic orders*, arguing that what institutions remember is not only morally but also cognitively structured: it reorganizes what counts as valid knowledge about “how this institution works” and “what went wrong.”

3. Methodology

3.1. Research Design and Units of Analysis

The study adopts an interpretive, theoretically driven research design. Its primary goal is not empirical generalization but *conceptual clarification*: to elaborate institutional trauma as a sociological phenomenon.

Two analytically distinct but interrelated units of analysis guide the investigation:

1. Institutions as moral fields – welfare organizations understood as sites where moral categories, epistemic orders and mnemonic practices are produced and contested.

2. Staff as bearers of institutional meaning – welfare professionals whose narratives articulate how institutional orders are experienced, disrupted and repaired.

Institutional trauma is thus not reduced to either level. Instead, staff narratives are treated as privileged windows into the ways in which institutional fields are lived, justified, and reconfigured.

3.2. Data Corpus and Setting

The empirical illustrations are drawn from a purposively assembled corpus of textual materials concerning documented crises in welfare institutions in European welfare states. The corpus comprises:

1. Staff testimonies and narrative accounts – anonymized interviews, written reflections and public testimonies by social workers, caregivers, nurses, and administrators who describe working in institutions undergoing scandal or intense external scrutiny.

2. Internal and semi-public institutional documents – extracts from inquiry reports, reflexive memoranda, incident analyses and organizational self-evaluations addressing moral or administrative breakdowns.

3. Public representations – media investigations, regulatory reports and press statements that frame the crises and their aftermath for wider publics.

The corpus does not constitute a representative sample of all welfare institutions. Rather, it is *theoretically sampled* (Glaser & Strauss, 1967, via later interpretive work) to capture a range of institutional contexts – child protection, elder care, mental health, and related welfare domains – where moral crises have been publicly documented. Individual cases are not named and identifying details have been removed or altered to protect confidentiality. The resulting narratives are therefore *composite*: they synthesize recurrent patterns across multiple documented cases.

3.3. Analytical Strategy

The analysis proceeds in three iterative stages, inspired by hermeneutic and critical discourse-analytic approaches (Fairclough, 2013) and informed by the theoretical framework outlined above:

1. **Contextual reconstruction** – Each text is first situated within its institutional and historical context: the type of welfare service involved, the nature of the scandal or crisis, and the broader public debate surrounding it. This step does not aim for exhaustive case histories but for sufficient contextualization to interpret the moral and epistemic stakes.
2. **Interpretive coding of meaning structures** – Narratives and documents are then coded for recurring motifs: expressions of moral collapse (e.g., “we stopped believing in what we were doing”), epistemic disorientation (e.g., “we followed the guidelines, but everything still felt wrong”), and reconstructive efforts (“we promised ourselves this would never happen again”). Codes also capture references to interaction rituals (meetings, handovers, ceremonies) and mnemonic practices (commemorations, references to “lessons learned”).
3. **Theoretical integration** – Finally, the coded material is read through the lenses of the author’s philosophical sociology (Himmlegaard, 2025), Bourdieu’s field theory, Collins’s interaction ritual chains, Sztompka’s cultural trauma and social memory studies. This does not involve applying theory mechanically; rather, the material is used to refine and sometimes subtly challenge the theoretical concepts. For example, moments described by staff as “burnout” are reinterpreted as manifestations of an institutional crisis of meaning.

Throughout, narratives are treated as *social practices* rather than neutral reflections of “facts.” They are performances in which actors position themselves, attribute responsibility and negotiate what the crisis *means* (Olick & Robbins, 1998). The analysis therefore pays as much attention to silences, euphemisms and justificatory tropes as to explicit statements.

3.4. Reflexivity and Researcher Position

In line with author’s call for reflexive sociology (Himmlegaard, 2025) and Bourdieu’s (2003) insistence that the analyst’s standpoint must be included in the object, the researcher acknowledges their dual position: as a sociologist of knowledge engaged in theoretical abstraction and as an observer of institutional debates in the welfare sector. This positionality shapes what is perceived as salient, which theoretical traditions are foregrounded and how trauma is conceptualized.

Reflexivity is operationalized in two ways. Analytically, the study interrogates its own categories – “trauma,” “crisis,” “repair” – as part of the institutional discourse it examines. Ethically, it avoids using narratives as raw material for moral judgment of individual actors; instead, it seeks to understand how institutional structures and symbolic orders make certain harms more likely and certain justifications more plausible.

3.5. Ethical Considerations

Given the sensitivity of institutional crises in the welfare sector, ethical caution is essential. While much of the corpus consists of publicly available documents, staff testimonies and internal materials are anonymized, and potentially identifying details are removed or generalized. The analysis focuses on patterns and mechanisms rather

than on particular individuals, in line with the commitment to structural rather than personalized explanation.

The study aligns with the European Sociological Association's (2022) Code of Ethics, emphasizing non-maleficence, respect for participants and care in handling sensitive narratives. Even when dealing with publicly known scandals, the objective is not to reproduce sensational details but to illuminate the underlying moral and epistemic dynamics.

3.6. Methodological Limitations

The interpretive and theoretically oriented nature of the study entails certain limitations. The corpus is selective and skewed toward institutions that have become visible through crisis; “silent” institutions without scandals are not represented. The narratives analyzed are mediated by multiple gatekeepers – journalists, inquiry commissions, organizational leaders – and are embedded in specific political and media environments. As such, they cannot be treated as transparent windows onto “what really happened.”

However, these limitations are also strengths for the article's purposes. Because institutional trauma is defined here as a disturbance in meaning, justification and memory, the *textual traces* of crisis – reports, testimonies, public statements – are precisely where its effects become visible. The article therefore claims *theoretical transferability* rather than empirical representativeness: its conceptual model aims to illuminate mechanisms that can inform comparative research across welfare regimes.

4. Findings / Results

The analysis identifies three intertwined dimensions of institutional trauma as articulated in staff narratives, internal documents, and public representations: (1) moral collapse, (2) epistemic disorientation and (3) reconstructive rituals of repair. These are presented not as discrete stages but as overlapping processes.

4.1. Moral Collapse: The Disintegration of Institutional Legitimacy

Across the corpus, employees consistently depict the onset of crisis less as a technical failure and more as a *moral collapse*. The moment when media coverage intensifies, regulators intervene, or internal whistleblowing becomes public is experienced as a radical disjuncture between what the institution claimed to be and what it appears to have allowed.

One composite narrative describes the turning point in this way: “*It was the day we stopped believing our own story. The posters on the walls said ‘dignity’ and ‘safety’, but none of us could say those words without feeling sick.*” Such statements suggest that what disintegrates is not only trust in particular leaders or procedures but confidence in the institution's *moral self-image*.

In Durkheimian terms, the collective representations that have sustained institutional legitimacy – figures of “the caring professional,” “the safe ward,” “the responsible management” – lose plausibility. The institution's moral field fragments: categories such as “care,” “protection” and “necessary intervention” become objects of

suspicion and debate. Frontline staff report feeling that whatever they do might be interpreted as either negligent or abusive, depending on shifting external standards.

Building on Collins (2004), the analysis shows how this moral collapse is amplified through *negative interaction ritual chains*. Meetings that previously functioned as affirmations of shared purpose become arenas of mutual accusation or defensive silence. Everyday rituals – greetings in the corridor, informal debriefings after difficult shifts – are reported to “dry up.” One caregiver notes: “*We stopped looking each other in the eye. Everyone was afraid that every sentence could end up in a report.*” The erosion of ritual solidarity intensifies the sense that the institution has lost its moral center.

4.2. Epistemic Disorientation: When Professional Knowledge No Longer Orients Action

If moral collapse concerns the loss of legitimacy, *epistemic disorientation* concerns the loss of secure bearings for action. Staff describe situations in which established guidelines, protocols and professional routines no longer provide clear orientation. As one administrator puts it: “*We were following the book, and the book itself was on trial.*”

From the perspective of the author’s philosophical sociology (Himmlegaard, 2025), these experiences point to a breakdown in the *epistemic infrastructures* of welfare institutions – the socially sustained distinctions between “safe” and “unsafe,” “appropriate” and “inappropriate,” “best practice” and “violation.” When these distinctions are destabilized, staff report not merely uncertainty but a deeper sense that the categories themselves have become unreliable.

Internal documents in the corpus often reveal diverging causal narratives. Some reports locate the crisis in individual failures – “poor documentation,” “lack of competence” – while others highlight systemic issues: understaffing, conflicting mandates, contradictory regulations. This *ideological polyphony* (Mannheim, 1936) creates what one memo describes as “a fog of explanations” in which no single account can convincingly settle responsibility.

Epistemic disorientation also appears in the temporal dimension. Drawing on Tavory and Eliasoph (2013), one can say that crises disrupt the institution’s ability to coordinate *protentions* (immediate expectations), *trajectories* (longer-term projects) and *temporal landscapes* (taken-for-granted assumptions about the future). When staff no longer trust that “doing the right thing” today will be recognized as such tomorrow, anticipatory coordination breaks down. Careers, reforms, and everyday decisions all become saturated with doubt.

This resonates with Sztompka’s (2000) claim that trauma involves a shock to the cultural tissue of society. In the welfare institutions examined here, that tissue is composed of professional knowledge, regulatory frameworks, and moral narratives. Epistemic disorientation is thus not a mere cognitive confusion; it is a symptom of deeper structural contradictions within the institutional field.

4.3. Reconstructive Rituals: Repairing the Collective Order

Despite the depth of collapse and disorientation, the corpus also documents efforts at *symbolic repair*. Over time, institutions engage in what may be called *reconstructive*

rituals – organized practices aimed at restoring moral order, rebuilding trust, and re-establishing a shared frame of reference.

These rituals take multiple forms:

- **Public apologies and acknowledgements** by institutional leaders, often carefully scripted and mediated.
- **Internal reflection days**, where staff are invited to “process what happened,” sometimes with external facilitators.
- **Commemorative practices**, such as moments of silence, dedicated rooms, or symbolic objects meant to mark “a new beginning.”
- **Revisions of mission statements or value documents**, often accompanied by posters and communication campaigns.

From a Bourdieusian perspective, these practices can be seen as attempts to *reac-cumulate symbolic capital* by demonstrating moral responsibility and responsiveness. Yet, as the author would insist (Himmlegaard, 2025), they are also *epistemic interventions*: they define which interpretations of the crisis become official, which are sidelined and what counts as “learning.”

Staff testimonies reflect ambivalence toward these reconstructive rituals. Some describe them as meaningful turning points: “*For the first time, management said out loud that we had failed. It hurt, but it also felt honest.*” Others experience them as hollow performances: “*We had a ‘values day’ with colorful post-its while nothing changed in the rota.*” This divergence underscores Collins’s (2004) insight that rituals generate emotional energy only when participants perceive them as authentic and consequential.

Reconstructive rituals also have a mnemonic function. They crystallize particular narratives about the crisis – “what went wrong,” “what we have learned,” “who we are now” – and inscribe them into institutional memory. In Olick and Robbins’s (1998) terms, they are *mnemonic practices* that both close and keep open the meaning of the past. The institution does not simply “move on”; it creates official versions of its own trauma, with all the exclusions and tensions that such versions entail.

5. Discussion

5.1. Institutional Trauma as a Collective Condition

The analysis supports the view that what appears as “personal exhaustion” or “professional failure” among welfare workers often reflects a *collective condition*: the collapse of socially sustained meaning structures. In the author’s terms (Himmlegaard, 2025), what breaks down in institutional trauma are the *collective representations* and *epistemic frameworks* that make professional action intelligible.

Durkheim’s (1897/1951) concept of anomie helps articulate this. Staff descriptions of “not knowing what is right anymore” mirror a rupture in the moral bond between individuals and institutional norms. Yet, by emphasizing epistemic disorientation, the present article extends Durkheim’s idea: the crisis is not only about weakened norms but also about destabilized *categories of judgment*. Institutional trauma thus emerges as a *total disturbance* – moral, cognitive, and emotional.

5.2. Knowledge, Power, and the Politics of Repair

The reconstructive rituals documented in the corpus reveal that trauma does not automatically lead to reflection or reform. Rather, it initiates *struggles over interpretation*. Bourdieu's vocabulary of fields and symbolic capital clarifies how different actors – managers, frontline staff, external experts – compete to define the “lessons learned” and to position themselves as responsible or redeemable.

Apologies, inquiries, and reform programs are thereby recast as forms of *epistemic governance*: they do not merely correct practical shortcomings but regulate which accounts of the past become authoritative. This aligns with Mannheim's (1936) insistence that knowledge claims are linked to social positions. Post-crisis narratives advanced by leadership may emphasize “isolated failures” and “unfortunate incidents,” whereas staff narratives may foreground structural pressures and contradictory mandates. The politics of repair thus involves a politics of knowledge.

By integrating Sztompka's (2000) notion of cultural trauma, the article highlights how institutional trauma participates in broader societal debates about risk, vulnerability, and trust. Welfare institutions often function as moral barometers for the wider public; their crises resonate beyond organizational boundaries. The ways in which they narrate and manage trauma therefore have consequences for public understandings of care, responsibility, and the possibilities of systemic change.

5.3. Collective Memory, Anticipation and Reflexive Institutionalization

The findings also speak to the literature on collective memory. Following Halbwachs (1992), the article shows that institutional memory is not a neutral archive but a socially organized process. What is remembered from a crisis – and how – is shaped by organizational hierarchies, available narrative templates and external pressures.

Olick and Robbins's (1998) emphasis on mnemonic practices helps interpret reconstructive rituals as mechanisms that stabilize particular versions of the past. Public reports that frame a scandal as “a painful but necessary step toward modernization,” for instance, do memory work: they transform trauma into a prelude to reform, potentially marginalizing alternative readings that might call for more radical change.

Tavory and Eliasoph's (2013) theorization of anticipation adds an important temporal dimension. Institutional trauma does not only reshape how the past is told; it also constrains who can plausibly speak about the future. Staff may, for example, become wary of long-term reform promises if previous “lessons learned” were not followed by substantial change. The coordination of futures – protentions, trajectories, temporal landscapes – thus becomes fragile, further entrenching epistemic tension within the institution.

The author's notion of *reflexive instability* (Himmlegaard, 2025) offers a way to synthesize these insights. Modern welfare institutions are structurally compelled to reflect upon their own moral foundations while operating under bureaucratic and political constraints that limit such reflection. Crises expose this tension. If institutions manage to transform trauma into a resource for deeper reflexivity, they may move toward more self-aware forms of governance. If not, trauma risks being absorbed into a repertoire of ritualized self-critique that leaves structural conditions unchanged.

5.4. Conceptual Contribution and Societal Implications

Conceptually, the article contributes to the sociology of knowledge and organizational studies in three main ways:

1. **It proposes a meso-level concept of institutional trauma** that bridges individual psychological accounts and macro-level theories of cultural trauma, emphasizing moral, epistemic, and mnemonic dimensions within welfare organizations.
2. **It elaborates the idea of epistemic rupture** as central to institutional crises, showing how professional categories and anticipations are destabilized and renegotiated through internal and public discourse.
3. **It connects institutional trauma to collective memory and anticipation**, arguing that how crises are remembered and projected into the future is crucial for understanding institutional resilience and change.

Societally, reframing welfare-sector crises as institutional traumas has several implications. It shifts attention from blaming individuals or isolated incidents toward examining how organizational structures, power relations and moral vocabularies make certain harms possible. It also suggests that sustainable reform cannot be achieved through procedural adjustments alone; it requires engaging with the deeper moral and epistemic orders that shape professional practice.

From a policy perspective, this implies that inquiries and reforms should be designed not only to establish responsibility and introduce safeguards but also to create spaces for meaningful reflexivity – where staff can articulate experiences of moral and epistemic disorientation without fear of reprisal, and where alternative narratives of care and responsibility can be explored.

6. Conclusion

This article has developed a theoretical framework for understanding *institutional trauma* in the welfare sector as a collective rupture in moral, epistemic, and mnemonic orders. Drawing on the author's philosophical sociology (Himmlegaard, 2025), supplemented by Durkheim, Mannheim, Bourdieu, Collins, Sztompka and the literature on social memory and anticipation, it has argued that organizational crises do more than damage reputations: they unsettle the symbolic infrastructures that make welfare institutions recognizable as sites of care and protection.

The analysis of staff testimonies, internal documents and public representations has illustrated three interwoven dimensions of institutional trauma: moral collapse, epistemic disorientation, and reconstructive rituals of repair. These processes reveal that institutions “know” and “remember” through socially organized practices, and that their efforts to heal themselves are inseparable from struggles over interpretation, legitimacy, and future direction.

Theoretically, the article positions institutional trauma as a key object for the sociology of knowledge, inviting further research into how epistemic orders are constructed, disrupted, and reconfigured in organizational contexts. Empirically, future studies could pursue comparative designs across welfare regimes, examine the

role of digital media in shaping institutional memory, or explore how service users' perspectives intersect with staff narratives in the co-production of trauma and repair.

Ultimately, the concept of institutional trauma reminds us that welfare institutions – created to respond to human vulnerability – are themselves vulnerable moral fields. Their capacity to care for others depends, in part, on their ability to confront and learn from their own ruptures without closing them too quickly through premature narratives of resolution.

References

- Alexander, J.C. (2023). Moral recalibration in welfare bureaucracies: Frontline responses to institutional wrongdoing. *Sociology*, 57(4), 691–708. <https://doi.org/10.1177/00380385231151294>
- Berger, P. L. & Luckmann, T. (1966). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. Garden City, NY: Anchor Books.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste* (R. Nice, Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bourdieu, P. (1990). *The Logic of Practice* (R. Nice, Trans.). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bourdieu, P. (2003). *Pascalian Meditations* (R. Nice, Trans.). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Collins, R. (2004). *Interaction Ritual Chains*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Denzin, N.K. (2017). *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods* (4th edn.). London, England: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315134543>
- Durkheim, É. (1951 [1897]). *Suicide: A Study in Sociology* (J.A. Spaulding & G. Simpson, Trans.). New York, NY: Free Press.
- Durkheim, É. (1995 [1912]). *The Elementary Forms of Religious Life* (K. E. Fields, Trans.). New York, NY: Free Press.
- European Sociological Association. (2022). *Code of ethics*. Retrieved from: <https://www.europeansociology.org/about-esa/governance/ethical-guidelines>
- Fairclough, N. (2013). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language* (2nd edn.). Abingdon, England: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781317864653>
- Glaser, B.G. & Strauss, A.L. (1967). *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Chicago, IL: Aldine.
- Halbwachs, M. (1992 [1950]). *On Collective Memory* (L.A. Coser, Ed. & Trans.). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Harris, A. & Robson, J. (2022). Institutional moral injury: Professional identity, ethical strain, and the limits of organisational responsibility. *Sociology of Health & Illness*, 44(7), 1150–1166. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.13479>
- Himmlegaard, M. (2025). *Philosophical Sociology: A Sociological View of Philosophical Thought*. Stockholm, Sweden: Södertörn University Press.
- Lincoln, Y.S. & Guba, E.G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Newbury Park, CA: Sage.
- Lloyd, K., Delimata, N., & Stanley, T. (2024). Mnemonic boundary-work in public institutions: Remembering and forgetting organisational crises. *Social Identities*, 30(2), 185–201. <https://doi.org/10.1080/14767503.2023.2284701>
- Mannheim, K. (1936). *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge* (L. Wirth & E. Shils, Trans.). New York, NY: Harcourt, Brace & Company.
- Olick, J.K. (1999). Collective memory: The two cultures. *Sociological Theory*, 17(3), 333–348. <https://doi.org/10.1111/0735-2751.00083>
- Olick, J.K. & Robbins, J. (1998). Social memory studies: From “collective memory” to the historical sociology of mnemonic practices. *Annual Review of Sociology*, 24, 105–140. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.105>

Sztompka, P. (2000). Cultural trauma: The other face of social change. *European Journal of Social Theory*, 3(4), 449–466. <https://doi.org/10.1177/136843100003004004>

Tavory, I. & Eliasoph, N. (2013). Coordinating futures: Toward a theory of anticipation. *American Journal of Sociology*, 118(4), 908–942. <https://doi.org/10.1086/668646>

Received 26.10.25

Accepted for publication after review 01.12.2025

Published 03.03.2026

МІХАЕЛЬ ГІМЛЕґАРД

Інституційна травма та колективна пам'ять у сфері соціального добробуту: філософсько-соціологічний аналіз морального порядку та епістемічного розриву

У статті розробляються теоретичні основи для розуміння того, як організаційні кризи та публічні скандали у сфері соціального добробуту породжують інституційну травму та формують колективну пам'ять працівників. Спираючись на концептуальні положення авторської філософської соціології, дослідження розглядає установи соціального захисту як соціальні поля, структуровані моральними ієрархіями, символічним капіталом та історично вкоріненими епістемічними зразками. Інституційна травма тлумачиться не лише як психологічний наслідок кризи, а й як соціально опосередковане порушення спільних смислів і професійної ідентичності.

Теоретична модель поєднує авторську філософську соціологію з теорією полів П'єра Бурдьє та концепцією ритуальних ланцюжків взаємодії Рендала Колінза, пов'язуючи виробництво колективної пам'яті з відтворенням інституційної влади.

Емпірично стаття ґрунтується на якісному інтерпретативному аналізі нарративів і рефлексійних документів з установ соціального добробуту, що зазнали моральних або адміністративних криз. Крізь призму філософської соціології показано, що колективна ідентичність у цих інституціях підтримується моральним дискурсом, ритуалізованою комунікацією та спільним відчуттям символічного порядку. Коли цей порядок руйнується, працівники переживають не лише професійну дезорієнтацію, а й глибокий епістемічний розрив — «кризу смислу», яка перегукується з дюркгаймівським поняттям аномії.

У статті зроблено висновок, що розуміння інституційної травми потребує соціологічного пояснення того, як колективна пам'ять організується, легітимується та переглядається в межах моральних полів інституцій соціального добробуту. Переосмислення травми як реляційного та епістемічного феномену робить внесок у розвиток соціології знання про інституції та моральний досвід.

Ключові слова: інституційна травма; колективна пам'ять; сфера соціального добробуту; організаційна культура; філософська соціологія; Бурдьє; Колінз; Штомпка

MICHAEL HIMMLEGAARD

Institutional trauma and collective memory in the welfare sector: a philosophical-sociological analysis of moral order and epistemic rupture

This article develops a theoretical framework for understanding how organizational crises and public scandals in the welfare sector generate institutional trauma and reorganize collective memory among employees. Drawing upon the author's philosophical sociology, the analysis conceptualizes welfare institutions not as neutral bureaucracies, but as moral fields structured by symbolic hierarchies, socially

sustained epistemic orders and historically sedimented categories of moral judgment. Institutional trauma is understood not as an aggregation of individual psychological injuries but as a socially mediated epistemic rupture – a breakdown in the taken-for-granted frameworks that make professional action intelligible and morally justified.

The article proposes a multidimensional theoretical synthesis combining Durkheim's account of collective representations and anomie, Mannheim's conception of socially situated knowledge, Bourdieu's field theory and Collins's model of interaction ritual chains, supplemented by insights from the sociology of cultural trauma (Sztompka, 2000) and social memory studies (Halbwachs, 1992; Olick & Robbins, 1998). Conceptually, it argues that crises in welfare institutions disrupt three interwoven orders: (1) the moral order regulating expectations of care and responsibility, (2) the epistemic order that defines what counts as valid professional knowledge, and (3) the mnemonic order through which institutions remember and narrate their past.

Empirically oriented illustrations are drawn from a purposively selected corpus of staff testimonies, internal documents, and public representations from documented crises in European welfare institutions. These materials are treated not as a representative sample but as analytically constructed narratives that illuminate recurring patterns of moral breakdown, epistemic disorientation, and reconstructive rituals of repair. The article concludes that institutional trauma is best understood as a collective condition in which moral, cognitive and mnemonic orders are simultaneously shaken, and that welfare institutions "heal" themselves – if at all – by reshaping their symbolic boundaries and mnemonic practices rather than simply by implementing new procedures.

Keywords: *institutional trauma; collective memory; welfare sector; organizational culture; philosophical sociology; Bourdieu; Collins; Sztompka*

YAROSLAV BURDIN,

PhD Student in Sociology at the Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, Hlushkova Ave., Kyiv, 03680, Ukraine)

burdin_yaroslav@knu.ua

<https://orcid.org/0009-0009-4284-1565>

SVITLANA SALNIKOVA,

PhD in Sociology, Associate Professor at the Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, Hlushkova Ave., Kyiv, 03680, Ukraine);

Associate Professor at the Department of Sociology, Ukrainian Catholic University (Sventsitsky St., 17, Lviv, 79011)

sv.salnikova@knu.ua, s.salnikova@ucu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0001-6368-9480>

SCOPUS ID: 56366614900

MYKOLA SYDOROV,

PhD in Mathematics, Associate Professor, Head of the Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4d, Hlushkova Ave., Kyiv, 03680, Ukraine)

myksyd@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5333-8393>

SCOPUS ID: 58662565000

SERHII DEMBITSKYI,

Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Sciences in Sociology, Deputy Director of the Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

sociotest.solutions@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7958-3557>

SCOPUS ID: 57189518563

Faith in victory as an indicator of national resilience

Introduction

The full-scale Russian aggression against Ukraine, launched in 2022, has become a challenge for Ukrainian society. Despite the protracted war and significant losses, sociological studies demonstrate a high level of societal resilience, manifested in the

Citation: Burdin, Ya., Salnikova, S., Sydorov, M., Dembitskyi, S. (2026). Faith in victory as an indicator of national resilience. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 171–184, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.171>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

preservation of social cohesion, psychological endurance, and widespread confidence in victory. In particular, as of June 2023, 97% of Ukrainians expressed confidence in Ukraine's victory, with the share of those who "fully believe" remaining consistently high even after a year of active hostilities (Alexseev & Dembitskyi, 2024). Defining national resilience as the ability of a community to adapt and withstand existential threats while preserving key social functions and collective identity (Norris et al., 2008; Ungar, 2012), we proceed from the assumption that citizens' faith in Ukraine's victory can be considered a key indicator of national resilience. This assertion is based on previous observations that recorded the consolidation of Ukrainian society after the onset of Russia's full-scale invasion in 2022, as well as the growth of institutional trust and the strengthening of patriotic identity (Reznikova & Korniiivskyi, 2024; Bezrukova et al., 2025).

The question remains open as to which specific factors determine the formation of citizens' confidence in Ukraine's victory. Research indicates that the information environment plays a significant role: in particular, online media and related narratives shape social optimism and directly influence citizens' perceptions of the prospects of victory (Marukhovskyyi et al., 2024). Generational differences also emerge as an important factor: young people more often demonstrate higher levels of optimism and confidence in the future, which is linked to greater civic engagement and a tendency toward social optimism (Mirchuk & Pavlenko, 2022). At the same time, regional and linguistic characteristics remain significant in explaining differences in the level of faith in victory, which must be taken into account in the development of reconstruction strategies (Slyusarevskyy, 2024). Researchers also devote particular attention to trust in state institutions, which is reflected in confidence in victory, but is often considered in conjunction with other factors—such as the sense of support and evaluation of political leadership (Balakireva & Dmytruk, 2022). Despite the presence of certain empirical evidence, the influences of personal wartime experience—which may enhance emotional involvement and optimism—as well as the role of civic identity and value orientations as predictors of confidence in victory, remain insufficiently studied.

The purpose of this article is to provide a theoretical substantiation of the approach to measuring national resilience through the prism of faith in victory and to conduct an empirical analysis of the social and psychological predictors of this phenomenon.

Research Question and Objectives

The research question of our study lies in measuring national resilience through the example of a specific indicator (mass faith in victory) and identifying the factors that determine it. In the scientific literature, societal resilience is described as a multi-dimensional phenomenon encompassing the ability to maintain basic functions, collective cohesion, and psychological optimism during crises (Masten, 2001; Norris et al., 2008; Dagdeviren et al., 2020). War creates an extreme "stress test"¹ for this phenomenon.

¹The Ukrainian context has become the subject of particular attention among researchers: the phenomenon of resilience of the Ukrainian population is actively studied within social psychology, sociology, and public health research, in particular: (Kimhi et al., 2023; Koubová & Kimhi, 2024; Goodwin et al., 2023; Reznikova & Korniiivskyi, 2024; Kutsenko, 2025).

Despite the growing body of literature, the issue of operationalizing national resilience in quantitative research requires further exploration. A common approach is based on multifactorial scales that cover institutional, social, and psychological indicators (Norris et al., 2008; Kutsenko, 2025). At the same time, the search for an indicator capable of reflecting societal changes at a high level of generalization remains a relevant task. In this study, we propose to consider mass confidence in victory as such an indicator. We interpret this indicator as the psychological component of national resilience, a kind of “barometer” of societal resilience. If, even under conditions of prolonged hostilities and personal losses, citizens maintain faith in victory, this indicates the presence of a significant resource of collective endurance and resilience.

For the validity of such an approach, it is necessary to clarify why faith in victory reflects resilience and which factors influence its maintenance. Available data point to two possible scenarios. First, confidence in victory may take the form of an almost nationwide consensus, varying only slightly depending on individual characteristics. Thus, surveys conducted in 2022–2023 showed a high level of faith in victory across all regions and social groups; even large-scale personal losses did not lead to a significant decline in this indicator (Alexseev & Dembitskiy, 2023). Second, there are grounds to assume that certain socio-demographic and psychological factors may strengthen or weaken confidence in victory. Goodwin et al. (2023) recorded that resilience was higher among young people, respondents with high levels of interpersonal trust, and residents of primarily Ukrainian-speaking regions. According to the Razumkov Centre (2025), in the fourth year of the war, society maintained resilience by relying on three “pillars”—trust in the Armed Forces, support from international allies, and conviction in victory.

Thus, the research problem lies in the absence of a systematic analysis of the predictors of confidence in victory. Existing works by Ukrainian scholars outline individual aspects—from national resilience (Kutsenko, 2025) to the role of civic identity and the interaction between the state and society (Reznikova, 2024), or the dynamics of socio-psychological resources in different years of the war (Zlobina, 2024). However, there is a lack of comprehensive studies that directly test the relationships between the level of faith in victory and specific independent variables. This gap defines the research task—to construct a conceptual model in which confidence in victory is considered as a function of a set of factors (from individual wartime experience to macro-social attitudes) and to test it on empirical data.

Theoretical Framework

The concept of resilience emerged within developmental psychology as the ability to successfully adapt under conditions of high adversity, with a focus on the interaction between risk factors and protective mechanisms. Pioneering studies outlined the empirical foundations of this concept and emphasized that resilience is not a rare “trait” but the result of normal adaptive systems at work (Garmezy, 1971; Werner & Smith, 1982; Luthar et al., 2000; Masten, 2001). Subsequent development acquired a socio-ecological dimension: resilience is understood as a process arising from the interaction of the individual with the context, rather than as a static characteristic

attributable to a single person (Ungar, 2012). This shift (from “who is considered resilient” to “which environments enable resilience”) is critically important for transferring the concept to higher levels of analysis.

The transition from individual to community and national resilience in the literature is accompanied by the operationalization of sets of adaptive capacities through which communities maintain functionality in crises. In the influential model of community resilience, this process is linked to four interrelated blocks (economic development, social capital, information and communication systems, and community competence), which together determine preparedness for threats and recovery afterward (Norris et al., 2008). In parallel, the structural approach highlights the “rules of the game” (formal institutions and informal norms), resources (material, human, social), and power relations as fundamental parameters of social adaptability, through which inequality of access to resources and asymmetries of power directly affect the ability to recover (Dagdeviren et al., 2020). Importantly, these approaches do not contradict but complement each other: adaptive capacities describe “what works” in communities, while the structural perspective outlines “why and for whom” these mechanisms operate.

In the context of war, the significance of macro-processes of resilience increases, while psychosocial components (identity, trust, and expectations about the future) become central mechanisms for maintaining collective functionality. Empirical studies conducted during and after the onset of Russia’s full-scale invasion of Ukraine in 2022 demonstrate high levels of national resilience among Ukrainians, with distinct differences by age, trust, and linguistic-regional context (Goodwin et al., 2023; Koubová & Kimhi, 2024). Comparative assessments also record the predictive role of individual, community, and societal resilience in different countries of the region, confirming the multilevel nature of this phenomenon (Koubová & Kimhi, 2024). Monitoring studies register high levels of collective resilience, though in 2024 a tendency toward weakening is observed: support factors continue to operate, but the effectiveness of their influence decreases (Zlobina, 2024).

The information environment acts as a separate node of influence on resilience, mediating risk assessments, time horizons of expectations, and coordination of collective actions. Studies of online media indicate that changes in the information field affect optimism and citizens’ perceptions of the prospects for peace and the course of the armed conflict; this effect is particularly noticeable among young people, who demonstrate higher levels of social optimism and civic activity (Marukhovskiy et al., 2024; Mirchuk & Pavlenko, 2022). Thus, communication channels not only transmit information but also support or weaken the network of adaptive capacities described in models of community resilience (Norris et al., 2008).

Against this background, faith in victory is considered a psychosocial indicator of national resilience during wartime. At the individual level, its foundation lies in optimism and hope as cognitive-motivational orientations that link expectations of a positive outcome with readiness to sustain purposeful behavior despite threats (Carver et al., 2010; Bonanno, 2004). At the collective level, “faith in victory” aligns with perceptions of the community’s ability to achieve desired results through the consolidation of identity, trust, and coordination of actions—that is, resilience

manifests as shared expectations and support for collective efforts (Norris et al., 2008; Goodwin et al., 2023). Ukrainian empirical data confirm this interpretation: despite the duration of the war and increasing burdens, confidence in victory remains high and is associated with support for democratic narratives and civic agency (Alexseev & Dembitskyi, 2024; Reznikova & Korniiievskyi, 2024; Bezrukova et al., 2025). It is worth noting that throughout the entire history of independence, Ukrainians have consistently assessed their future optimistically—this is a “nation of optimists.” According to KIIS data, the level of optimism fluctuates (88% – October 2022, 73% – December 2023, 57% – December 2024, 43% – May–June 2025, 56% – September–October 2025), yet those who see Ukraine as a prosperous state within the European Union outnumber those who believe that in ten years Ukraine will be a ruined country with significant population outflow (5% – October 2022, 19% – December 2023, 28% – December 2024, 47% – May–June 2025, 31% – September–October 2025) (Hrushetskyi, 2025).

At the same time, the use of “faith in victory” as an indicator requires clear articulation of its advantages and limitations. The advantages lie in its high relevance to the wartime context, sensitivity to political and informational signals, and simplicity of measurement in surveys. The limitations include potential fluctuations under the influence of short-term events, risks of socially desirable responses, and the fact that the indicator reflects expectations of outcome but does not encompass the full spectrum of recovery capacity. To ensure validity, it is necessary to control contextual factors and test convergent validity with respect to institutional trust, participation, value orientations, and informational practices; it is particularly important to account for the role of media as a mechanism for shaping expectations and coordination (Norris et al., 2008; Dagdeviren et al., 2020; Marukhovskiy et al., 2024). In conclusion, “faith in victory” emerges as a proxy indicator theoretically embedded in the multilevel framework of resilience: it reflects psychological (optimism/hope), meso-level (civic participation/trust), and macro-level (institutional capacity/information environment) mechanisms that together sustain resilience in wartime (Carver et al., 2010; Bonanno, 2004; Norris et al., 2008; Goodwin et al., 2023; Alexseev & Dembitskyi, 2024).

Empirical Data, Model, and Hypotheses

Empirical data from the annual sociological monitoring “Ukrainian Society” conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine within the framework of the USAID Project “Transformation of Communications” in Ukraine were used for this study. The dataset was collected by the sociological group Rating using the CATI-CAWI method (June 27 – July 4, 2023): RR = 23.4% for CATI recruitment, RR = 42.5% for CAWI survey, and N = 4101. The empirical data from this nationwide monitoring survey allow for quantitative testing of the relationships between the dependent variable (faith in victory) and a set of independent factors.

The general model, on the basis of which we interpret results and test hypotheses, was specified and operationalized as follows. First, the dependent variable (“faith in Ukraine’s victory”) was measured by the question (“How confident are you in Ukraine’s

victory in the war with Russia?") with four ordered responses: from "not confident at all" to "fully confident." During data preparation, the scale was transformed so that higher values corresponded to greater confidence (1 = "not confident at all," ..., 4 = "fully confident"). A cumulative logit model with proportional odds (PLUM/LINK=LOGIT) was built on this variable, with estimation of thresholds and "location" coefficients. In the final specification, a subsample with valid responses was used (N = 2597). Second, predictors were grouped into blocks directly corresponding to the proposed hypotheses.

- **War experience.** Includes the binary variable "Volunteering" (1 – respondent performs any volunteer/support actions for the Armed Forces or victims; constructed from the list of actions in question nrw6) and the index of personal losses "Personal losses" (sum of traumatic events).
- **Identity and trust.** Includes the binary variable "Civic identity" (identification as a citizen of Ukraine), an index of social distrust/anomie, and a proxy for institutional trust—evaluation of the President's performance.
- **Optimism and information environment.** Consists of a three-level scale of social optimism based on the question "What do you think about the future of Ukraine?" ("the situation will worsen / remain unchanged / improve") and a categorical variable (preferred type of news source: national telethon "United News," alternative Ukrainian media, others).
- **Civic participation.** Contains the index "Community participation" (number of civic practices/actions; constructed from the same set of items as volunteering).
- **Values.** Includes the dichotomous variable "Pro-democratic orientations" (support for democracy as the best form of government) and the ordinal variable (scale from 0 to 10) "Value of statehood" (importance of the existence of an independent Ukrainian state).

All models control for educational level, type of settlement, and subjective social status. This construction directly reproduces the theoretical framework in which "faith in victory" appears as an integral psychosocial indicator combining individual cognitive expectations, meso-level participation and trust, and macro-level value orientations.

Based on the theoretical review, we formulate the following hypotheses:

- **War experience.** Direct involvement (service, volunteering), experienced losses, and coping may strengthen or weaken faith through mechanisms of emotional engagement, sense of control, and post-traumatic growth/stress (Bonanno, 2004; Alexseev & Dembitskyi, 2023). **Hypothesis 1 (H1):** Involvement in collective actions (service/volunteering) is associated with higher faith in victory, controlling for traumatic pressure.
- **Civic identity.** Stronger identification with the political nation increases readiness to support collective goals and the assessment of their attainability (Reznikova & Korniiievskyi, 2024). **Hypothesis 2 (H2):** Higher civic identity is associated with greater faith in victory.
- **Trust in institutions / interpersonal trust.** Institutional trust reduces uncertainty and increases evaluations of the effectiveness of collective efforts; interpersonal

trust facilitates cooperation (Goodwin et al., 2023; Razumkov Centre, 2025).

Hypothesis 3 (H3): Trust in key institutions, as well as interpersonal trust, positively correlates with faith in victory.

- **Social optimism and information environment.** General positive expectations and consumption of congruent narratives in online media are linked to assessments of victory prospects (Marukhovskiy et al., 2024; Mirchuk & Pavlenko, 2022). **Hypothesis 4 (H4):** Higher social optimism and positive information consumption are associated with greater faith in Ukraine's victory.
- **Civic participation.** Engagement in collective actions (volunteering, self-organization) fosters a sense of efficacy and belonging (Norris et al., 2008). **Hypothesis 5 (H5):** Active participation in civic/volunteer practices increases faith in victory.
- **Values.** Prioritization of sovereignty, freedom, and democratic trajectory is linked to rejection of compromises such as “peace at any cost” and, accordingly, to higher expectations of victory (Razumkov Centre, 2025; Reznikova, 2022). **Hypothesis 6 (H6):** Pro-Ukrainian and pro-democratic values are positively associated with faith in victory

Survey results

Regression models

To test hypotheses H1–H6, hierarchical ordinal regression with a cumulative logit (PLUM) was applied. The dependent variable was the ordered scale of “faith in Ukraine's victory” (“not confident at all” ... “fully confident”). The modeling was carried out in four steps: (M1) control variables; (M2) addition of the “war experience” block; (M3) addition of “civic identity” and “institutional/personal trust”; (M4) the final model with “information environment,” “values,” and “civic participation.”

Note on the proportional odds assumption: the test of parallel lines does not reject the null hypothesis only in M1 ($\chi^2(10) = 7.69; p = .659$). Starting from M2, statistically significant deviations were recorded (M2: $\chi^2(14) = 25.33; p = .031$; M3: $\chi^2(24) = 110.04; p < .001$; M4: $\chi^2(36) = 98.79; p < .001$). This limitation was taken into account in interpretation: results are presented as approximate cumulative effects (in parentheses—cumulative odds/OR = $\exp(\beta)$ for key predictors).

Model Quality and Increment in Explanatory Power

As shown in Table 1, the sequential addition of blocks improves the consistency of the models with the data. A comparison of “Intercept only” and “Final” indicates a significant increase in model fit quality at each step (M1: $\chi^2 = 132.63; df = 5; p < .001$; M2: $\chi^2 = 205.43; df = 7; p < .001$; M3: $\chi^2 = 719.21; df = 12; p < .001$; M4: $\chi^2 = 1114.58; df = 18; p < .001$). Simulation-based fit metrics (Pearson/Deviance) do not reveal systematic deterioration in model-data consistency; for M3–M4, p-values approach 1, which is typical in the presence of sparse cells in multidimensional cross-tabulations. The pseudo- R^2 (Nagelkerke) increases from 0.043 in M1 to 0.384 in the final model, demonstrating a substantial gain in explanatory power when moving from purely structural controls to the full model that incorporates psychosocial resources of resilience.

Table 1

Ordinal Regression for the Dependent Variable “Faith in Ukraine’s Victory”
(Comparison of Four Models)

Indicators	Model 1: Control	Model 2: + Experience of war	Model 3: + Identity and trust	Model 4: Final
-2 Log Likelihood (Final)	1077.58	2594.38	6442.42	5069.40
χ^2 (df), p	132.63 (5), $p < .001$	205.43 (7), $p < .001$	719.21 (12), $p < .001$	1114.58 (18), $p < .001$
Pearson χ^2 , p	405.37, $p = .033$	1551.24, $p = .100$	8469.82, $p = 1.000$	6744.34, $p = 1.000$
Deviance χ^2 , p	395.44, $p = .068$	1442.10, $p = .761$	6408.21, $p = 1.000$	5064.77, $p = 1.000$
Cox & Snell R^2	0.039	0.060	0.208	0.349
Nagelkerke R^2	0.043	0.066	0.230	0.384
McFadden R^2	0.017	0.026	0.100	0.180
Test of Parallel Lines	$\chi^2(10) = 7.69$, $p = .659$	$\chi^2(14) = 25.33$, $p = .031$	$\chi^2(24) = 110.04$, $p < .001$	$\chi^2(36) = 98.79$, $p < .001$

Effects of predictors: stepwise results

Model 1 (control): Higher education is associated with lower cumulative odds of being in higher categories of belief ($\beta = -0.166$; $p < .001$; $OR \approx 0.85$), while subjective social status is associated with higher odds ($\beta = 0.255$; $p < .001$; $OR \approx 1.29$). Residents of regional centers have lower cumulative odds compared to villages (reference) – $\beta = -0.313$; $p = .001$; $OR \approx 0.73$.

Model 2 (war experience): Adding volunteering and personal losses increases the explanatory power of the model (Nagelkerke $R^2 = 0.066$). Volunteering is positively related to belief ($\beta = 0.594$; $p < .001$; $OR \approx 1.81$), while the sum of losses reduces it ($\beta = -0.152$; $p = .001$; $OR \approx 0.86$). The effects of education and status remain in sign and significance.

Model 3 (identity and trust): Including civic identity, evaluation of the President’s activity (proxy for institutional trust), and the indicator of anomie sharply increases pseudo- R^2 (to 0.230). Strong civic identity is one of the most influential predictors ($\beta = 0.862$; $p < .001$; $OR \approx 2.37$). Trust is also positively related to belief ($\beta = 0.161$; $p < .001$; $OR \approx 1.17$). Anomie is negative ($\beta = -0.384$; $p = .003$; $OR \approx 0.68$). The effect of volunteering weakens but remains significant ($\beta = 0.510$; $p < .001$), while the impact of personal losses becomes statistically non-significant ($p = .137$).

Model 4 (final): Adding social optimism, civic participation, values, and news consumption forms the final model with Nagelkerke $R^2 = 0.384$. The strongest individual effect is social optimism ($\beta = 0.936$; $p < .001$; $OR \approx 2.55$): an increase of one point nearly doubles-and-a-half the cumulative odds of being in higher categories of belief. Next in strength are the value of statehood ($\beta = 0.276$; $p < .001$; $OR \approx 1.32$), civic identity ($\beta = 0.616$; $p < .001$; $OR \approx 1.85$), civic participation ($\beta = 0.240$; $p < .001$; $OR \approx 1.27$), and trust in the President ($\beta = 0.068$; $p < .001$; $OR \approx 1.07$). Education retains a negative relationship ($\beta = -0.189$; $p < .001$; $OR \approx 0.83$), subjective status

remains positive but weak ($\beta = 0.069$; $p = .044$; $OR \approx 1.07$). The effects of volunteering and personal losses in the final model do not reach significance ($p = .314$ and $p = .093$, respectively). Among territorial differences, the lower level of belief in regional centers (compared to villages) remains significant – $\beta = -0.324$; $p = .006$ ($OR \approx 0.72$). Type of news consumption does not show statistically significant associations with belief in victory after controlling for other factors ($p > .50$).

Table 2

Ordinal regression for the dependent variable “Belief in Ukraine’s victory”

Predictor	Estimate	Standard Error	Wald	<i>p</i>	Direction of Effect
Education	-0.189	0.032	34.37	0.000	Lower level of education → higher belief in victory
Subjective status	0.069	0.034	4.05	0.044	Higher status → stronger belief in victory
Volunteering	0.119	0.119	1.01	0.314	Not significant
Personal losses	-0.089	0.053	2.83	0.093	Tendency toward lower belief in victory
Civic identity	0.616	0.097	40.66	0.000	Stronger identity → stronger belief in victory
Social optimism	0.936	0.057	269.88	0.000	Higher optimism → stronger belief in victory
Community participation	0.240	0.064	14.30	0.000	Activity → stronger belief in victory
Trust in the President of Ukraine	0.068	0.015	19.24	0.000	Higher trust → stronger belief in victory
Value of statehood	0.276	0.029	89.84	0.000	Priority of statehood → stronger belief in victory
Anomie	-0.164	0.151	1.17	0.279	Not significant
Pro-democratic orientations	0.158	0.100	2.46	0.117	Tendency, but not significant
Type of settlement	-0.324 (village vs regional center)	0.117	7.63	0.006	Village → lower belief in victory
Type of news consumption	Not significant				–

Pseudo R^2 (Nagelkerke) = 0.384

Approximate cumulative odds ($OR = \exp(\beta)$): Social optimism ≈ 2.55 ; Civic identity ≈ 1.85 ; Value of statehood ≈ 1.32 ; Community participation ≈ 1.27 ; Trust in the President ≈ 1.07 ; Education ≈ 0.83 ; Regional center (vs. village) ≈ 0.72 .

Within H1 (war experience) we tested whether participation in collective actions and experienced losses are related to belief in victory. In Model 2, volunteers had higher cumulative odds of being in higher categories of belief ($\beta = 0.594$; $p < .001$; $OR \approx 1.81$), and this relationship remained in Model 3 ($\beta = 0.510$; $p < .001$; $OR \approx 1.67$). In the final Model 4, after adding identity, trust, values, and optimism, the effect of

volunteering disappears ($\beta = 0.119$; $p = .314$), which indicates the following: the relationship of volunteering with belief in victory is mainly mediated by psychosocial resources. The sum of personal losses in Model 2 was negatively related to belief in victory ($\beta = -0.152$; $p = .001$; $OR \approx 0.86$) but becomes statistically non-significant in Models 3–4 ($p > .09$). Thus, H1 is partially confirmed: the simple relationship of participation/losses with belief in victory weakens after accounting for identity, trust, values, and expectations. **Under H2 (civic identity)** stronger self-identification with the political nation consistently and substantially increases the probability of high belief in victory: in Model 3 $\beta = 0.862$ ($p < .001$; $OR \approx 2.37$), in Model 4 $\beta = 0.616$ ($p < .001$; $OR \approx 1.85$). Hypothesis confirmed. **For H3 (trust)** institutional trust, measured by evaluation of the President's activity, has a stable positive effect (Model 3: $\beta = 0.161$; $p < .001$; $OR \approx 1.17$; Model 4: $\beta = 0.068$; $p < .001$; $OR \approx 1.07$). The index of anomie in Model 3 is related to a decrease in belief in victory ($\beta = -0.384$; $p = .003$; $OR \approx 0.68$), but in Model 4 this relationship disappears ($p = .279$). Thus, trust is partially confirmed: the institutional component is a reliable predictor, while anomie depends on the composition of the model. **Under H4 (social optimism and information environment)** social optimism turned out to be key: each step upward on the scale increases cumulative odds of high belief by about 2.5 times (Model 4: $\beta = 0.936$; $p < .001$; $OR \approx 2.55$). In contrast, type of news consumption after controlling for other factors does not make an independent contribution ($p > .50$). Thus, the hypothesis is confirmed regarding optimism, but not regarding the channel of receiving news. **H5 (civic participation)** confirmed: an increase in the participation index is associated with greater belief (Model 4: $\beta = 0.240$; $p < .001$; $OR \approx 1.27$). **H6 (values)** partially confirmed: the importance of statehood has a stable positive effect (Model 4: $\beta = 0.276$; $p < .001$; $OR \approx 1.32$), while pro-democratic orientation shows only a tendency and does not reach statistical significance ($p = .117$).

Methodological limitations

Applying regression analysis to the specified models, certain methodological limitations should be taken into account. First, starting from Model 2, the test of parallel lines indicates a deviation from the proportionality assumption—therefore, the estimated coefficients should be interpreted as average cumulative effects. Second, the presence of sparse combinations of predictors and missing values reduces the “valid N ” in the models, which affects the variance of the estimates. Despite these caveats, the consistency of results between models and the increase in pseudo- R^2 confirm the robustness of the key conclusions.

Conclusions

To substantiate the approach to measuring national resilience through the prism of belief in victory, the authors consider resilience as a multilevel concept, conceptualized at the individual, community, and national levels, and emphasize the growth of macro-processes of resilience and the significance of its psychosocial components (identity, trust, and expectations about the future) as mechanisms for maintaining collective

functionality in wartime. At the same time, the indicator of mass confidence in victory is interpreted as a psychological component of national resilience, a kind of “barometer” of societal stability. In sum, “belief in victory” appears as an indicator theoretically embedded in the multilevel framework of resilience—it reflects psychological (optimism/hope), meso-level (civic participation/trust), and macro-level (institutional capacity/information environment) mechanisms that together sustain resilience in war. Accordingly, the conceptual model of confidence in victory is considered as a function of a set of factors (from individual war experience to macro-social attitudes) and is tested on empirical data from the monitoring survey *Ukrainian Society* of the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine using regression analysis methods.

The general conceptual model “belief in Ukraine’s victory” (dependent variable) has a set of predictors grouped into six blocks (war experience, civic identity, institutional/personal trust, social optimism and information environment, civic participation, values), on the basis of which hypotheses were formulated.

Among all predictors, volunteering, anomie, and type of news consumption have non-significant effects on belief in victory; personal losses and pro-democratic orientations show a tendency toward reduction; positive effects are found for civic identity, social optimism, civic participation, institutional trust, priority of statehood, and subjective status, while education has inverse effect (as the level of education increases, the level of belief decreases) and for larger settlements the level of belief in victory is lower than for smaller ones.

Testing hypothesis **H1 (war experience)** shows that the relationship of war experience (participation in collective actions and experiencing losses) with belief in victory weakens after identity, trust, values, and expectations are introduced into the model. Hypothesis **H2 (civic identity)** is confirmed: the higher the self-identification with the political nation, the stronger the belief in Ukraine’s victory. Hypothesis **H3 (trust)** is confirmed only at the institutional level: evaluation of the President’s activity has a stable positive effect; anomie or social distrust not only predictably reduce belief in victory but also “disappear” in the final model. Similarly, hypothesis **H4 (social optimism and information environment)** is confirmed only for social optimism, which significantly influences belief in victory, while the channel of news consumption does not: so-called positive information consumption of the “United News” telethon, alternative Ukrainian media, etc., does not add belief in victory over the Russian aggressor. Hypothesis **H5 (civic participation)** is also confirmed: active participation in civic/volunteering practices increases belief in victory. **Hypothesis H6 (values)** is partially confirmed: priority of statehood has a stable positive effect, while pro-democratic orientation is not statistically significant.

Summarizing, psychological and identification resources make the greatest contribution to sustaining belief in victory: social optimism (cognitive-motivational expectation) and civic identity (collective belonging) form the “core” of individual confidence. They are complemented by value orientations (priority of statehood) and civic participation, which is consistent with socio-ecological approaches to resilience, where the interaction of motivational expectations, identity, and cooperative practices is key (Norris et al., 2008; Ungar, 2012). Comparatively weaker or unstable effects of

volunteering and personal losses indicate that war experience alone does not guarantee higher belief in victory—decisive are the interpretive frameworks (optimism, values, identity) through which people make sense of this experience (Bonanno, 2004; Carver et al., 2010). Territorial differences (lower belief in regional centers compared to villages) may reflect different configurations of social capital and local information contexts, which require separate detailed study.

Thus, regression analysis confirms that belief in victory is a valid indicator of national resilience in wartime, determined primarily by social optimism, civic identity, value priority of statehood, institutional trust, and civic participation. Structural characteristics (education, type of settlement) and war experience (volunteering, losses) play secondary or mediated roles, yielding to psychological and normative resources. Such a combination of individual expectations, collective belonging, and participation corresponds to multilevel concepts of community and national resilience (Norris et al., 2008; Ungar, 2012) and is consistent with existing observations of the Ukrainian case (Goodwin et al., 2023; Reznikova & Korniiievskiy, 2024; Alexseev & Dembitskyi, 2024).

References

- Alexseev, M.A. & Dembitskyi, S. (2024). Victory-in-freedom: Ukraine's democratic resilience in the face of war. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 40–55. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.02.040>
- Balakireva, O.M. & Dmytruk, D.A. (2022). War in Ukraine: Population perception and its impact on the quality of life. *Ukr. Socium*, 1(80), 116–122. <https://doi.org/10.15407/socium2022.01.116>
- Bezrukova, O., Vilko, O., & Petrenko-Lysak, A. (2025). Social perception of war: a study of Ukrainian society under Russia's full-scale invasion. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 38(1), 70–91. <https://doi.org/10.1080/13511610.2025.2467217>
- Bonanno, G.A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American Psychologist*, 59(1), 20–28. <https://doi.org/10.1037/0003-066X.59.1.20>
- Carver, C.S., Scheier, M.F., & Segerstrom, S.C. (2010). Optimism. *Clinical Psychology Review*, 30(7), 879–889. <https://doi.org/10.1016/j.cpr.2010.01.006>
- Dagdeviren, H., Capucha, L., Calado, A., Donoghue, M., & Estêvão, P. (2020). Structural Foundations of Social Resilience. *Social Policy and Society*, 19(4), 539–552. <https://doi.org/10.1017/S1474746420000032>
- Hrushetskyi, A. (2025). *Are Ukrainians Moving Towards Unity and How do Ukrainians See the Future of Ukraine*. Kyiv: KIIS. Retrieved from: <https://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=1565&page=1>
- Garnezy, N. (1971). Vulnerability research and the issue of primary prevention. *American Journal of Orthopsychiatry*, 41(1), 101–116. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1111/j.1939-0025.1971.tb01111.x>
- Goodwin, R., Hamama-Raz, Y., Leshem, E., & Ben-Ezra, M. (2023). National resilience in Ukraine following the 2022 Russian invasion. *International Journal of Disaster Risk Reduction*, 85, 103487. <https://doi.org/10.1016/j.ijdr.2022.103487>
- Kimhi, S., Kaim, A., Bankauskaite, D., Baran, M., Baran, T., Eshel, Y., Dumbadze, S., Gabashvili, M., Kaniasty, K., Koubová, A., Marciano, H., Matkeviciene, R., Teperik, D., & Adini, B. (2023). A full-scale Russian invasion of Ukraine in 2022: Resilience and coping within and beyond Ukraine. *Applied psychology. Health and well-being*, 16(3), 1005–1023. <https://doi.org/10.1111/aphw.12466>
- Koubová, A. & Kimhi, S. (2024). Prediction of individual, community and societal resilience in the Czech Republic compared to Slovakia during the war in Ukraine. *BMC Public Health*, 24, 583. <https://doi.org/10.1186/s12889-024-18075-y>

- Kutsenko, O. (2025). Resilience under fire: navigating societal challenges, agency, and innovation in times of war. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 38(1), 1–10. <https://doi.org/10.1080/13511610.2025.2465177>
- Luthar, S.S., Cicchetti, D., & Becker, B. (2000). The Construct of Resilience: A Critical Evaluation. *Child Development*, 71(3), 543–562. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00164>
- Marukhovskiy, O., Marukhovska-Kartunova, O., Kolybabiuk, S., Pavlova, L., & Karchevska, O. (2024). The Role of Online Media in Shaping Public Opinion about the Prospects for Peace and Military Conflict. *Pakistan Journal of Criminology*, 16(2), 431–446. <https://doi.org/10.62271/pjc.16.1.431.446>
- Masten, A.S. (2001). Ordinary magic. Resilience processes in development. *Am. Psychol.*, 56(3), 227–238. <https://doi.org/10.1037//0003-066x.56.3.227>
- Mirchuk, I. & Pavlenko, D. (2022). Psychoemotional State and Social Activity of Student Youth in the Conditions of War: A Sociological Analysis. *Visnyk of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods*, 49, 47–54. <https://doi.org/10.26565/2227-6521-2022-49-05>
- Norris, F.H., Stevens, S.P., Pfefferbaum, B., Wyche, K.F., & Pfefferbaum, R.L. (2008). Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41(1–2), 127–150. <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9156-6>
- Razumkov Centre. (2025). “Red Lines for Ukraine”: Public Opinion and National Convictions (April–May 2025). Kyiv Security Forum. (May 13, 2025). Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/images/2025/05/08/prezent.pdf>; , <https://razumkov.org.ua/en/component/k2/red-lines-for-ukraine-public-opinion-and-national-convictions-april-may-2025>
- Reznikova, O. & Korniievskiy, O. (2024). Resilience of the Ukrainian society in wartime: components and influencing factors. *Eastern Journal of European Studies*, 15(1). <https://doi.org/10.47743/ejes-2024-0105>
- Slyusarevskyy, M. (2024). Peculiarities of content and trends in the dynamics of public perceptions of war and victory. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Psychology*, 20(2), 5–13. [https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.2\(20\).1](https://doi.org/10.17721/BPSY.2024.2(20).1)
- Ungar, M. (2012). *The social ecology of resilience*. A handbook of theory and practice. Springer.
- Werner, E.E. & Smith, R.S. (1982). *Vulnerable but invincible: A longitudinal study of resilient children and youth*. McGraw-Hill.
- Zlobina, O. (2024). Dynamics of Social and Psychological Resilience of the Population of Ukraine during the War. *Demography and Social Economy*, 58(4), 148–164. <https://doi.org/10.15407/dse2024.04.148>

Received 15.12.2025

Accepted for publication after review 15.01.2026

Published 03.03.2026

ЯРОСЛАВ БУРДІН, СВІТЛАНА САЛЬНІКОВА, МИКОЛА СИДОРОВ, СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ

Віра в перемогу як індикатор національної стійкості

Метою статті є (1) теоретичне обґрунтування підходу до вимірювання національної стійкості крізь призму віри у перемогу і (2) емпіричний аналіз соціальних та психологічних предикторів цього феномену. Розглядаючи резильєнтність як багаторівневе поняття, що концептуалізується на індивідуальному, спільнотному й національному рівнях, автори підкреслюють зростання ролі макропроцесів резильєнтності та значущості її психосоціальних компонентів як механізмів підтримання колективної функціональності в умовах війни. На масиві даних соціологічного моніторингу «Українське суспільство» (2023) побудовано різні варіації регресійних моделей, для яких віра в перемогу є залежною змінною, а множина предикторів згрупована за блоками: досвід війни, громадянська ідентичність, інституційна/особистіс-

на довіра, соціальний оптимізм та інформаційне середовище, громадянська участь, цінності; додатково до моделі введено соціальний статус, освіту, тип населеного пункту.

Виявлено, що психологічні (когнітивно-мотиваційне очікування) та ідентифікаційні ресурси (колективна належність) вносять найбільшу лепту в підтримання віри в перемогу; їх доповнюють цінності та громадянська участь; нестабільні ефекти має досвід, тож вирішальними виявляються інтерпретаційні рамки (оптимізм, цінності, ідентичність), через які люди осмислюють цей досвід.

Таким чином, регресійний аналіз підтверджує, що віра у перемогу є валідним індикатором національної стійкості у воєнний час, який детермінується насамперед соціальним оптимізмом, громадянською ідентичністю, ціннісним пріоритетом державності, інституційною довірою та громадянською участю. Структурні характеристики (освіта, тип населеного пункту) і воєнний досвід (волонтерство, втрати) відіграють другорядну або опосередковану роль, поступаючись психологічним і нормативним ресурсам.

Ключові слова: резильєнтність; віра в перемогу України; досвід війни; інституційна довіра; громадянська участь; соціальний оптимізм; регресійний аналіз.

YAROSLAV BURDIN, SVITLANA SALNIKOVA, MYKOLA SYDOROV, SERHII DEMBITSKYI

Faith in victory as an indicator of national resilience

The aim of the article is (1) the theoretical substantiation of an approach to measuring national resilience through the prism of faith in victory and (2) the empirical analysis of social and psychological predictors of this phenomenon. Considering resilience as a multilevel concept conceptualized at the individual, community, and national levels, the authors emphasize the growing importance of macro-processes of resilience and the significance of its psychosocial components as mechanisms for maintaining collective functionality under conditions of war. Based on the dataset of the sociological monitoring “Ukrainian Society” (2023), various regression model variations were constructed, in which faith in victory is the dependent variable, while the set of predictors is grouped into blocks: war experience, civic identity, institutional/personal trust, social optimism and information environment, civic participation, values; additionally, social status, education, and type of settlement were introduced into the model.

It was found that psychological resources (cognitive-motivational expectation) and identification resources (collective belonging) make the greatest contribution to sustaining faith in victory; they are complemented by values and civic participation; experience has unstable effects, so the decisive factors turn out to be the interpretive frameworks (optimism, values, identity) through which people make sense of this experience. Thus, regression analysis confirms that faith in victory is a valid indicator of national resilience during wartime, determined primarily by social optimism, civic identity, the value priority of statehood, institutional trust, and civic participation. Structural characteristics (education, type of settlement) and wartime experience (volunteering, losses) play a secondary or mediated role, yielding to psychological and normative resources.

Keywords: resilience; faith in Ukraine’s victory; war experience; institutional trust; civic engagement; social optimism; regression analysis

КОНКУРС «КРАЩИЙ МОЛОДИЙ СОЦІОЛОГ РОКУ»

УДК 316.4

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR STEGNIJ,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

o.stegniy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7829-127X>

Підсумки XIV конкурсу «Кращий молодий соціолог року» (2024–2025)

Започаткований на громадських засадах конкурс «Кращий молодий соціолог року» веде свою історію з 2007 року. Ідея його створення належить Наталії Паніній, яка несправедливо рано пішла з життя за рік до проведення першого конкурсу. Ті, кому не байдуже майбутнє вітчизняної соціології як академічної науки з її тягарем особливої відповідальності за публічне слово, сьогодні мають стати взірцем служіння науці та суспільству, дотримання балансу власних наукових інтересів та амбіцій із громадянською позицією.

В цьому числі журналу представлено есеї, подані конкурсантами впродовж 2024–2025 років на XIV конкурс. Публіковані тексти охоплюють тематику двох хвиль конкурсу: «Соціологи під час війни: професійні виклики, практики та сценарії» (2024) та «Метаморфози соціальної структури і соціальної мобільності під час війни» (2025). Незважаючи на певну змістову відмінність зазначених тем наскрізною для них є ситуація надзвичайності в умовах війни.

В екстраординарних умовах воєнного стану соціальні інститути, покликані приборкувати суспільну ентропію, ніби втрачають цю здатність. На тлі надмірної динамічності суспільних змін достовірність суджень та констатацій стає вкрай проблематичною. Надзвичайність стосується й самої соціологічної спільноти, її здатності отримувати релевантне знання про соціальну реальність воєнного часу. Експертне соціологічне знання втрачає свій прогностичний потенціал внаслідок надмірної кількості плинних умов, які мають бути враховані. Як зауважує **Аліна Калашнікова**, «соціальний час стає дедалі насиченішим, прискорюється інколи такою мірою, що його стає складно сприймати інакше, ніж як убивчий потік».

Цитування: Стегній, О. (2026). Підсумки XIV конкурсу «Кращий молодий соціолог року» (2024–2025). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 185–187.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Водночас адаптаційні практики індивідуального захисту, інноваційні форми взаємодії та співробітництва між соціальними інститутами, організаціями, окремими категоріями населення формують нову нормальність. Суттєвих змін зазнає власне й соціальна структура українського суспільства, оскільки соціальний статус значної частини наших громадян зазнає кардинальних змін залежно від особистих економічних обставин та власного географічного місцезнаходження. За словами **Руслана Запорожченка** спричинений війною «історичний зсув» порушує перед соціологічною спільнотою два питання. Чи справді війна стає каталізатором не лише руйнування, а й створення нових соціальних структур? І якщо так, то наскільки новими є такі структури та наскільки новою може бути реальність?

Зафіксовані метаморфози соціальної структури та соціальної мобільності періоду активних бойових дій не означають, на думку **Олександра Зубарева**, «зміну модусу існування», а саме існування соціальної нерівності. Ба більше, воєнний стан посилює наявні та продукує появу нових нерівностей, зокрема цифрову нерівність, яка не обмежується проблемою оволодіння цифровими технологіями. Йдеться про зміни критеріїв соціальної стратифікації, спричинені контролем за потоком цифрових даних, що визначає місце індивіда в соціальній ієрархії. З погляду конкурсанта, цифровізація під час війни є викликом для суспільства та пропонує обрати методологічним підґрунтям аналізу концепт сучасного суспільства як постпаноптичного. Аргументом такого дослідницького вибору є перетворення відомої паноптичної моделі соціального контролю в постпаноптичну з новими ключовими елементами — інтернетом і цифровими медіа.

У сучасному українському політичному контексті консолідація набула особливого значення, особливо після повномасштабного вторгнення. Цей процес стосується як єднання суспільства, так і зміцнення державних інститутів та політичної еліти перед обличчям екзистенційної загрози. Повномасштабна війна стала потужним чинником формування єдиної української політичної нації з інклюзивною громадянською ідентичністю. Регіональні відмінності, які раніше іноді спричиняли політичні розколи, мали б відійти на другий план перед спільною загрозою та бажанням захистити незалежність. З погляду **Валентина Гацко**, наразі передчасно стверджувати про нівелювання регіональних відмінностей, а радше варто говорити про їхню трансформацію. В контексті стратегічного майбутнього зазначені відмінності стали менш помітними, але «*залишаються стійкими у питаннях культурної ідентичності та ціннісних орієнтацій*». Йдеться про мовну ситуацію та політику, релігійну сферу, колективну історичну пам'ять, а також цивілізаційний вибір між набором цінностей, характерних для європейських країн, передусім фундаторів ЄС, та спільних східнослов'янських із російським центром.

Російсько-українська війна, поміж інших викликів для соціологічної спільноти, загострює тему історії продукування та структурування соціологічного знання. На переконання **Володимира Шелухіна**, переосмислення історії вітчизняної соціології має допомогти віднайти «нашу ланку» в чинній структурі соціологічного знання глобальної соціології. Генеза української соціології має власні інтелектуальні ресурси, які варто співвідносити із запозиченим в історичній ретроспективі та відстежувати у становленні загальноновизнаних соціологічних

традицій. Конкурсант робить наголос на доцільності використання контактів української новітньої наукової діаспори із зарубіжними академічними колами як «*перформативного чинника змін*» українського виміру у світовій соціології.

Повномасштабна російсько-українська війна істотно змінила сприйняття російської загрози щодо української державності, оголивши екзистенційний характер складного та багатоаспектного російсько-українського конфлікту. Головною метою агресора залишається ліквідація України як незалежної держави, знищення її військової та цивільної інфраструктури, а також довільне розчленування її території шляхом анексії окремих районів. Відповідно, для української сторони нагальним завданням стає нейтралізація зазначеної загрози, відновлення повного державного суверенітету та територіальної цілісності у міжнародно визнаних кордонах. Для соціологів першочергове значення має принцип побудови суспільних відносин в умовах активних бойових дій, який **Родіон Пришва** розглядає в системі координат «тринітарна — тотальна війна».

Якщо суспільні відносини періодів тринітарних війн базуються на принципах органічної солідарності в системі «уряд — армія — народ», то в умовах тотальної війни виникає механістична солідарність в системі «командування — армія та народ». З точки зору конкурсанта, в межах російсько-українського протистояння простежується співіснування непоєднаних рис тринітарного та тотального воєнного конфлікту. Збройний конфлікт декларується урядом та мислиться українцями як тотальний, однак здійснюється як тринітарний. Зазначена суперечність дезорієнтує армію, створює передумови для «*світоглядної прірви між військовими та цивільними*», і як наслідок виникає загроза соціальної солідарності, вкрай жаданої для національної резильєнтності.

Публіковані есеї учасників конкурсу засвідчують достатньо високий рівень соціологічної рефлексії конкурсантів. Саме есей як специфічна форма творчості дає змогу побачити рівень соціологічної уяви молодих соціологів, сподіватися на появу свіжих думок та неординарних поглядів.

Отримано / Received 15.12.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 07.01.2026

Опубліковано / Published 03.03.2026

ОЛЕКСАНДР СТЕГНІЙ

Підсумки XIV конкурсу «Кращий молодий соціолог року» (2024–2025)

Започаткований на громадських засадах конкурс «Кращий молодий соціолог року» веде свою історію з 2007 року. В цьому числі журналу представлено есеї, подані конкурсантими впродовж 2024–2025 років на XIV конкурс. Незважаючи на певну змістову відмінність зазначених тем наскрізною для них є ситуація надзвичайності в умовах війни.

OLEKSANDR STEGNII

Results of the XIV competition «Best Young Sociologist of the Year» (2024–2025)

The non-profit competition “The Best Young Sociologist of the Year” has been running since 2007. This issue of the journal “Sociology: Theory, Methods, Marketing” presents essays submitted by contestants during 2024–2025 for the XIV competition. Despite some differences in the content of the topics, the common theme for them is the emergency situation in wartime.

ВАЛЕНТИН ГАЦКО,

здобувач PhD, факультет соціології, КНУ імені Тараса Шевченка, дослідник Центру соціологічних досліджень, децентралізації та регіонального розвитку Київської Школи Економіки (02000, Київ, вул. Миколи Шпака, 3)

VALENTYN HATSKO,

PhD Student at the Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Research Fellow at the Center for Sociological Research, Study of Decentralization and Regional Development, Kyiv School of Economics (3, Mykoly Shpaka St., Kyiv, 02000)

valgat29@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-6572-9584>

Схід і Захід разом? Чому говорити про кінець регіональних відмінностей передчасно?

Після 2022 року в публічному просторі стала поширеною теза, що повномасштабна війна стерла історичні відмінності між Сходом і Заходом України. Наприклад, Володимир Паніотто зазначає зближення політичних орієнтацій україномовних і російськомовних та загальну консолідацію українського суспільства (докл. див.: Mironenko, 2023). Тимофій Брік стверджує, що у довоєнні роки «справжніх розколів» радше не було, а відчуття поділу часто створювали медіа й політики (докл. див.: Rayevskiy, Kobernyuk, 2023).

Справді, як зазначають соціологи, відбулася безпрецедентна політична консолідація суспільства: підтримка вступу до ЄС та НАТО сягнула історичних максимумів, а довіра до державних інституцій значно зросла. Проте дані репрезентативних опитувань 2022–2025 років показують складнішу картину. Регіональні відмінності не зникли, а трансформувалися: вони стали менш помітними у питаннях стратегічного майбутнього, але залишаються стійкими у питаннях культурної ідентичності та ціннісних орієнтацій.

Щоб продемонструвати це, я згрупую аналіз навколо кількох ключових блоків питань. Спочатку я розгляну стратегічні питання, що стосуються майбутнього України — геополітичну орієнтацію (вступ до ЄС та НАТО) та ставлення до сценаріїв завершення війни. Саме тут консолідація є найвищою, хоча й не абсолютною. Потім я звернуся до питань, де розбіжності залишаються найсуттєвішими: мови, релігії та історичної пам'яті. І нарешті — до ціннісних орієнта-

Цитування: Гацко, В. (2026). Схід і Захід разом? Чому говорити про кінець регіональних відмінностей передчасно? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 188–193, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.188>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

цій, які засвідчують, що навіть у межах спільного європейського курсу регіони зберігають різні культурні профілі.

Підтримка євроатлантичного курсу України є одним із доказів національної консолідації, але навіть тут зберігається регіональний градієнт. За даними Центру Разумкова (Центр Разумкова, 2024а), вступ до ЄС підтримують 96% на Заході, 90% у Центрі, 81% на Сході й лише 69% на Півдні. Аналогічні показники й щодо НАТО: 95%, 88%, 78% і 64% відповідно. Отже, попри спільний вектор, розрив між найбільш та найменш проєвропейськими регіонами сягає 30 відсоткових пунктів.

Ця різниця у поглядах стає ще гострішою у питаннях, що безпосередньо стосуються війни. Загальна тенденція очевидна: що ближче до фронту, то менше бажання продовжувати війну. За даними Gallup'у (Gallup, 2024), частка прихильників війни до перемоги знизилася всюди, але найменшою вона є на Сході та на прифронтових територіях — лише 27% підтримують продовження боротьби до перемоги, тоді як 63% виступають за якнайшвидше завершення бойових дій. Для порівняння, на Заході підтримка війни до перемоги становить 43%, у Києві — 47%.

Подібна логіка простежується й у ставленні до конкретних сценаріїв миру. За даними КМІСу (KIIS, 2025b), план Росії, що передбачає фактичну капітуляцію та відмову від частини територій, різко відкидається по всій країні, але ступінь категоричності знову залежить від регіону. У Центрі його «зовсім неприйнятним» вважають 80%, на Заході — 76%, на Півдні — 71%, тоді як на Сході — 61%. Саме на Сході також найбільше тих, хто допускає можливість компромісу — 22%, тоді як у решті регіонів таких 12–17%. Це свідчить, що хоча загальна позиція українців щодо неприпустимості поступок Росії є єдиною, ступінь жорсткості цієї позиції знижується з наближенням до лінії фронту.

Якщо у стратегічних питаннях регіональні відмінності є помірними, то в питаннях культурної ідентичності вони стають по-справжньому глибокими. Добре це ілюструє мовна сфера. Повсякденне спілкування показує прірву у звичках: за даними некомерційної організації IRI (IRI, 2024), вдома виключно українською розмовляють 90% жителів Заходу, але лише 24% на Сході. Натомість для Півдня та Сходу характерною залишається побутова двомовність (51–52%), де українську та російську використовують паралельно.

Ця різниця у реальному житті відображається і на ставленні до мовного регулювання. Коли йдеться про загальний напрям, регіони демонструють дивовижну єдність: помірковану «стратегічну українізацію» підтримує абсолютна більшість по всій країні, від 81% на Сході до 90% у Центрі (KIIS, 2025а). Проте ця єдність стосується тільки поміркованого сценарію. Ставлення до альтернативних, більш радикальних моделей мовної політики, знову демонструє глибокий розкол. «Радикальну українізацію» схвалюють 72% на Заході зівставно з лише 31% на Сході. Кардинально інша картина і з ідеєю «прихованої русифікації» (правом регіонів на офіційну двомовність), яку підтримують 68% на Сході, але тільки 42% на Заході.

Релігійна сфера виявляється теж стійкою до змін. За даними Центру Разумкова (Центр Разумкова, 2024b), релігійна мапа України зберігає свої традиційні

контури. Західний регіон залишається монолітно греко-католицьким, де майже 88% вірян належать до УГКЦ. Натомість Центр є осередком православної багатоконфесійності: тут зафіксовано найвищу у країні частку вірян ПЦУ (52,5%), але водночас і значну присутність УПЦ (МП) (35%). Схід та Південь, своєю чергою, характеризуються високим рівнем релігійної дистанції. Це проявляється як у нижчих показниках належності до конкретних церков (наприклад, на Півдні до ПЦУ відносять себе лише 9% вірян), так і в значній частці тих, хто не належить до жодної релігії — 33% на Сході та до 38% у Центрі. Виразним є й розрив у рівні релігійності: богослужіння регулярно відвідують 78% мешканців Заходу, що кардинально відрізняється від показників Центру (47,5%), Сходу (40%) та особливо Півдня (30%).

Однак найглибшим розломом залишається історична пам'ять, де панують різні інтерпретації минулого. Найяскравіше це видно в оцінках радянської спадщини. За даними Фонду «Демініціативи» (DIF, 2023), позитивно розпад СРСР оцінюють 92% мешканців Заходу, але лише 48% жителів Півдня. Ця розбіжність у поглядах відображається і на ставленні до поточної політики дерусифікації. Перейменування топонімів, пов'язаних з Росією чи СРСР, підтримують 83% на Заході, але лише 23% на Півдні, що робить цей регіон єдиним, де опозиція до цього процесу переважає.

Схожий градієнт спостерігається й у ставленні до українського національно-визвольного руху. Позитивно діяльність ОУН-УПА оцінюють 57% респондентів на Заході, тоді як на Сході — лише 27% (KIIS, 2022a). Ця різниця знаходить відлуння й у оцінках новітніх подій, як-от Революція Гідності. Хоча більшість українців трактують Майдан як «справедливе повстання», на Сході та Півдні погляди значно більш розпорошені. Там фіксується не стільки активне заперечення, скільки високий рівень амбівалентності та невизначеності: до 39% мешканців цих регіонів не погоджуються з жодним із запропонованих трактувань подій 2013–2014 років (DIF, 2023). Це свідчить про те, що національний наратив, який повністю консолідувався на Заході, досі проходить складний процес засвоєння на Півдні та Сході.

Нарешті, аналіз сфери соціальних норм та цінностей показує, що конфігурація регіональних відмінностей може бути парадоксальною. У ставленні до конкретного соціального питання, як-от права ЛГБТ, Західний регіон виявляється найбільш консервативним. Тут зафіксовано найвищу частку негативного ставлення (41%) та найвищий рівень опозиції до рівних прав (25%), тоді як у решті країни, зокрема на Сході, ці показники значно нижчі (KIIS, 2024).

Проте ситуація кардинально змінюється, коли питання ставиться як цивілізаційний вибір. Коли українцям пропонують обрати між «західними» та «спільними для східних слов'ян» цінностями, саме Захід стає найбільшим прихильником «західного» табору (64%), тоді як на Сході його підтримка є найнижчою (31%) (KIIS, 2025b).

Отже, теза про зникнення регіонального поділу в Україні є небезпечним спрощенням. Війна справді створила безпрецедентний консенсус щодо стратегічних цілей — незалежності та європейського майбутнього. Однак вона не

стерла, а радше ускладнила культурні та ціннісні відмінності, які продовжують формувати соціальну структуру країни.

Аналіз даних це чітко підтверджує. По-перше, найбільші розриви (до 66 відсоткових пунктів) досі пролягають у фундаментальних питаннях ідентичності: мови та історичної пам'яті. По-друге, навіть у сферах максимальної консолідації, як-от геополітика чи ставлення до завершення війни, зберігається значний розрив у 20–30 відсоткових пунктів, що залежить від регіонального досвіду.

Таким чином, говорити про «кінець» регіоналізму передчасно. Йдеться про його трансформацію: регіональні відмінності не зникли, однак їх виміри розійшлися: лінгвістична, релігійна та ціннісна позиції більше не накладаються одна на одну. Розуміння цього складного рельєфу громадської думки є необхідною умовою для вироблення ефективної державної політики, спрямованої на зміцнення національної єдності. Адже справжня єдність будується не на ігноруванні відмінностей, а на вмінні з ними працювати.

Джерела / References

DIF. (2023). *Condemnation of the USSR, derussification, Maidan — how Ukrainians' attitudes toward national memory policy are changing against the backdrop of Russian aggression*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://dif.org.ua/article/zasudzhennya-srsr-derusifikatsiya-maydan-yak-zminyuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-politiki-natsionalnoi-pamyati-na-tli-rosiyskoi-agresii> [=DIF. (2023). *Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан — як змінюється ставлення українців до політики національної пам'яті на тлі російської агресії.*]

Gallup. (2024, November 18). *Half of Ukrainians Want Quick, Negotiated End to War*. Gallup. Com. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://news.gallup.com/poll/653495/half-ukrainians-quick-negotiated-end-war.aspx>

IRI. (2024, November 12). *National Survey of Ukraine | Sept-Oct 2024. International Republican Institute*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.iri.org/resources/national-survey-of-ukraine-sept-oct-2024/>

KIIS. (2022a). *Dynamics of evaluation of the activities of the OUN-UPA during the Second World War: The results of a telephone survey conducted on September 7–13, 2022*. Retrieved from: https://kiis.com.ua/?cat=reports&id=1146&lang=eng&page=1&utm_source=chatgpt.com

KIIS. (2022b). *Ukrainians' changing attitudes toward "traditional values": Results of a telephone survey conducted July 6–20, 2022*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1128&page=1> [=KMIC. (2022). *Мінлива прихильність українців до «традиційних цінностей»: Результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року.*]

KIIS. (2024). *Perception of LGBT people and their rights in Ukraine: results of a telephone survey conducted on May 26–June 1, 2024*. Retrieved from: https://www.kiis.com.ua/?cat=reports&id=1417&lang=eng&page=1&utm_source=chatgpt.com

KIIS. (2025a). *Attitude towards individual language policy options in Ukraine*. Retrieved from: https://www.kiis.com.ua/?cat=reports&id=1555&lang=eng&page=1&utm_source=chatgpt.com

KIIS. (2025b). *Results of a nationwide poll by KIIS on war and peace*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1551&page=1> [=KMIC. (2025). *Результати всеукраїнського опитування КМІС з питань війни і миру.*]

Mironenko, T. (2023, March 15). *Sociologist Volodymyr Paniotto on how a year of war has changed Ukrainians. Interview—Forbes.ua* [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://forbes.ua/lifestyle/vtratitidokhodi-perezhiti-rozluke-pochuvatis-girshe-i-zalishitis-shchaslivimi-sotsiolog-volodimir-paniotto-pro-te-yak-ukraintsiv-zminiv-rik-viyini-15032023-12333> [=Міроненко, Т. (2023, березень).

зень 15). Соціолог Володимир Паніотто — про те, як українців змінив рік війни. Інтерв'ю—*Forbes.ua*.]

Rayevskiy, D., Kobernyk, K. (2023, November 16). "There were no real divisions in Ukraine before the full-scale invasion." *Sociologist Tymofii Brik on social media fights, Ukrainian collectivism, and dialogue with Russians (video interview and key points)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://babel.ua/texts/100705-do-povnomasshtabnogo-vtorgnennya-spravzhnih-rozkoliv-v-ukrajini-vzagali-ne-bulo-sociolog-timofiy-brik-pro-srachi-v-socmerezhah-kolektivizm-ukrajinciv-i-dialog-iz-rosiyanami-videointerv-yu-i-klyuchovi-tezy> [= Раєвський, Д., Коберник, К. (2023, листопад 16). «До повномасштабного вторгнення справжніх розколів в Україні взагалі не було». Соціолог Тимофій Брік про срачі в соцмережах, колективізм українців і діалог із росіянами (відеоінтерв'ю і ключові тези)].

Razumkov Center. (2024b). *Ukrainian society, state, and church during the war. The church and religious situation in Ukraine in 2024*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/images/2025/01/28/2024-Religiya-religion-FIN.pdf> [= Центр Разумкова. (2024a). Підтримка громадянами вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Ставлення до іноземних держав. Ставлення до мирних переговорів (вересень 2024 р.)].

Razumkov Centre. (2024a). *Public support for Ukraine's accession to the European Union and NATO. Attitudes toward foreign countries. Attitudes toward peace negotiations (September 2024)*. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/pidtrymka-gromadianamy-vstupu-ukrainy-do-yevropeiskogo-soiuzu-ta-nato-stavlennia-do-inozemnykh-derzhav-stavlennia-do-myrnykh-peregovoriv-veresen-2024r> [= Центр Разумкова. (2024a). Підтримка громадянами вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Ставлення до іноземних держав. Ставлення до мирних переговорів (вересень 2024 р.)].

Отримано / Received 15.12.2025

Прийнято до друку після рецензування /
Accepted for publication after review 07.01.2026

Опубліковано / Published 03.03.2026

ВАЛЕНТИН ГАЦКО

Схід і Захід разом? Чому говорити про кінець регіональних відмінностей передчасно?

Після 2022 року в публічному просторі затвердилась теза, що повномасштабна війна стерла традиційні відмінності між Сходом і Заходом України, породивши безпрецедентну національну консолідацію. Автор статті ставить під сумнів цю тезу, ґрунтуючись на даних репрезентативних опитувань 2022–2025 років. Результати засвідчують двояку картину. З одного боку, підтримка євроатлантичного курсу та відмова від територіальних поступок Росії справді зросли до рекордних рівнів по всій країні. З іншого боку, регіональні відмінності не зникли, а трансформувалися: вони залишаються стійкими у сферах, пов'язаних з культурною ідентичністю. Найбільші розриви досі пролягають у питаннях мовних практик та інтерпретації радянської та новітньої історії. Глибокими залишаються й відмінності у релігійній сфері та ставленні до мовної та культурної політики. Автор доводить, що регіональний поділ в Україні не зник, однак його виміри розійшлися: лінгвістична, релігійна та ціннісна позиції більше не накладаються одна на одну. Врахування цієї складності є необхідною умовою для формування ефективної державної політики, спрямованої на зміцнення національної єдності.

Ключові слова: регіональні відмінності, регіональний поділ, національна консолідація, культурна ідентичність, мовна політика, євроатлантична інтеграція, громадська думка, опитування, російсько-українська війна, ціннісні орієнтації, релігійна ідентичність, територіальні поступки

VALENTYN HATSKO

East and West together? Why is it premature to talk about the end of regional differences?

Since 2022, the public discourse has been dominated by the thesis that the full-scale war erased the traditional differences between eastern and western Ukraine, giving rise to an unprecedented national consolidation. This analysis challenges that thesis, drawing on representative survey data from 2022–2025. The results reveal a dual picture. On one hand, support for the Euro-Atlantic course and the refusal to make territorial concessions to Russia has indeed risen to record levels across the country. On the other hand, regional differences have not disappeared but transformed: they remain persistent in domains tied to cultural identity. The deepest gaps still run along the lines of language practices and interpretations of Soviet and recent history. Differences in the religious sphere and in attitudes toward language and cultural policy also remain profound. The author argues that the regional divide has not disappeared but splintered: linguistic, religious, and value-based positions no longer overlap. Accounting for this complexity is a necessary condition for the formation of an effective state policy aimed at strengthening national unity.

Keywords: regional differences, regional divide, national consolidation, cultural identity, language policy, Euro-Atlantic integration, public opinion, survey data, Russo-Ukrainian War, value orientations, religious identity, territorial concessions

РУСЛАН ЗАПОРОЖЧЕНКО,

*доктор філософії з політології, доцент кафедри політичної соціології
навчально-наукового інституту соціології та медіакомунікацій
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
(61022, Харків, пл. Свободи, 4)*

RUSLAN ZAPOROZHCHENKO,

*PhD in Political Science, Associate Professor at Political Sociology Department,
Educational and Scientific Institute of Sociology and Mass Communications,
V.N. Karazin Kharkiv National University (4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022)
zaporozhchenko@karazin.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7353-4933>*

Між стабільністю та невизначеністю: Пролетаріат, прекаріат і нова реальність України

“The most terrifying fact about the universe
is not that it is hostile but that it is indifferent.
But if we can come to terms with this indifference,
then our existence as a species can have genuine meaning.”

Stanley Kubrick (1968, Playboy Interview)

Існує легенда, що коли в 1923 році Питирим Сорокін покидав новоутворений Радянський Союз (адже Володимиру Леніну були не до душі його статистичні праці щодо кількості розлучень у тодішньому Петербурзі), то він назвав те, що відбувалося «історичним зсувом», наслідки якого будуть довгими, широкими й несподіваними. Мабуть, для більшості (якщо не для всіх) громадян України таким «історичним зсувом» стало 24 лютого 2022 року, що, хоч як це парадоксально, може бути лише однією з можливих інтерпретацій того, про що казав Сорокін. Такі геополітичні зсуви, що може видаватися дивним, сприяють безлічі соціальних трансформацій, наслідки яких є довготривалими та не завжди однозначними. А тому така невизначеність (або ж турбулентність?) є не стільки соціальним фактом (нехай вибачить мене пан Дюркгайм), скільки соціальною реальністю, що в ній ми сьогодні перебуваємо.

Як правило, такого роду «історичні зсуви» закономірно призводять до найбільших змін у двох соціетальних площинах, а саме: в соціальній структурі населення та в соціальній мобільності. Можливо, у такі моменти нам варто

Цитування: Запорожченко, Р. (2026). Між стабільністю та невизначеністю: Пролетаріат, прекаріат і нова реальність України. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 194–201, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.194>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

зосереджуватися виключно на статистиці або соціологічних даних, оскільки вони хоч і кидають світло на проблеми, проте не дають широкого розуміння, що з цими проблемами робити (тут прошу вибачити колеґ, які займаються прикладною соціологією). Тож хай я буду здаватися таким собі «динозавром», але «розуміюча соціологія» із присмаком теоретичності в такому контексті може бути а ргіорі не зайвою й допомогти розібратися у змінах навколо. Адже «історичні зсуви» покликані змінювати соціальне полотно, в межах якого населення та соціальні структури переходять від своєїрідної «аномії» до більш чіткого та упорядкованого номосу.

У цій статті я ставлю перед собою просте запитання: як російсько-українська війна вплинула на соціальну структуру населення України? Звичайно, ми можемо одразу подивитися на статистичні або соціологічні дані, щоби побачити картину: велика кількість біженців та внутрішньо переміщених осіб; демографічний зсув, серед іншого велика смертність та низька народжуваність; велика кількість загиблих як на фронті, так і в тилу; знищена та пошкоджена інфраструктура; колективна втома тощо. Така картина не є новою, адже це, вибачте за мою неакадемічність, є «нормальним явищем» для війни; власне війна і є тим політичним конструктором, який змінює соціальний ландшафт нашої з вами реальності. Як правило, «суха статистика» демонструє нам цифри, з якими ми можемо щось зробити, утім ця ж таки «суха статистика» не говорить нам про категорії, з якими нам доводиться працювати або доводиться їх аналізувати. Це не категорії міграційного характеру «біженці» чи «внутрішньо переміщені особи»; це не категорії демографічного характеру «чоловіки», «жінки», «діти»; це не категорії ідеологічного характеру «патріот», «сепаратист», «конформіст» тощо. Мені важливо відокремити такий дискурсивний аспект від наукового або, принаймні, близького до наукового. Що я маю на увазі? Коли ми говоримо про соціальну структуру, то перше, що спадає на думку, стосується ключових елементів такої структури — соціальних груп чи, говорячи більш онтологічно, соціальних класів. Але попередня думка хоча й цікава, утім нам потрібно копати набагато глибше. П'єр Бурдьє писав, що «соціальний клас визначається не властивістю (у сенсі володіння), а властивостями (у сенсі набору відмінних рис), пов'язаними із соціальним станом» (Bourdieu, 1984). Це означає, що належність до певного соціального класу базується не лише на економічному становищі, а й на інших соціально-культурних чинниках, які є відображенням соціального статусу й формують межі між класами, створюючи відмінності, які визначають і закріплюють соціальну ієрархію.

Марксистська, веберіанська, функціоналістська та постструктуралістська традиції по-різному трактують категорію «соціальний клас» (Wright, 2005), проте залишають риторичним питання, наскільки соціальний клас є монолітним і зіставним один щодо одного залежно від взятого дослідником контексту. Якщо прийняти за аксіому тезу про те, що соціальний клас існує сьогодні, хоча й має інший характер, аніж за часів Карла Маркса чи Макса Вебера; якщо взяти до уваги, що соціальні трансформації, які відбуваються у світі під впливом різних процесів дійсно впливають на роль і можливості соціальних класів; якщо вважати соціальний клас цілком механічною соціальною структурою, яка за

своєю природою здатна змінюватися, то ми погодимося з тим-таки фактом, що соціальний клас є дещо набагато більше, ніж просто сукупність людей, об'єднаних між собою конкретними, проміжними або відносними характеристиками.

У цьому розвідці я, напевно, дозволю собі на певний час відійти від культурних, політичних і технологічних особливостей соціального класу, тобто від тих характеристик, які створюють змістове наповнення цієї категорії або дають підстави говорити про нормативно-ціннісні основи та «преференції». Ба більше, я спробую бути трохи традиціоналістом (радше у веберіанському сенсі), щоби підкреслити і важливість, і статусність, і гнучкість «соціального класу» як соціологічної категорії. Робочими категоріями своєї статті я обрав категорії «пролетаріат» і «прекаріат», і ось чому мій вибір став саме таким. По-перше, це банальна бурдєвська ортодоксія між антагоністичними об'єктами, коли певна традиційність «пролетаріату» ніби кидає виклик сучасності «прекаріату», але це лише на перший погляд. По-друге, означені категорії дають змогу розглядати обрану тему крізь трохи іншу соціологічну оптику: пролетаріат традиційно розглядають як соціальну групу, що здатна до політичної мобілізації та зміни суспільного ладу, тоді ж як прекаріат, навпаки, часто позбавлений політичної суб'єктності через свою нестабільність і маргінальне становище. По-третє, у часи відносної соціальної стабільності означені категорії є досить передбачуваними, оскільки від них не вимагається надмірної політичної активності або економічної детермінантності. Натомість у часи «історичного зсуву», коли згущується тінь аномії й невизначеності, і пролетаріат, і прекаріат стають суб'єктами таких змін, а отже, від рівня, якості та форми їхньої суб'єктності та взаємодії починає залежати і соціальна реальність, і соціокультурна кон'юнктура в суспільстві.

Я не буду занадто заглиблюватися в епістемологію обраних категорій, але спробую коротко означити ключові моменти, з якими працюватиму. Категорія «пролетаріат», яка найбільш відома нам через популяризатора соціології Карла Маркса, традиційно позначає робітників (найманих працівників), які продають свою працю за заробітну платню і не володіють засобами виробництва (Marx, 1906). Хоча мені більш до вподоби давньоримська інтерпретація пролетаріату як тих, кому немає чого втрачати окрім нащадків. Ключова теза Карла Маркса полягає в тому, що лише пролетаріат може погубити самого себе, що загрозуватиме руйнуванням соціальних відносин. Прекаріат же — це відносно нова категорія, популяризатором якої є Гай Стендинг, котрий інтерпретує прекаріат як соціальний клас людей, які відчувають нестабільність у сфері зайнятості та умов життя: вони часто не мають гарантій зайнятості, стабільного доходу та соціального захисту, а їхня робота, як правило, характеризується тимчасовою, неповною зайнятістю або фрилансом (Standing, 2011). Як і Карл Маркс, Гай Стендинг у своїй праці активно виступає за певний «детермінізм» соціетальності, при цьому намагаючись чітко відокремити прекаріат від пролетаріату. І якщо пролетаріатові є що втрачати — нащадків, то з прекаріатом все набагато складніше, особливо в контексті сучасних тенденцій solo-living, культури childfree або онтологічного питання «а де брати гроші?».

Проводячи певні розмежування для більш чіткого розуміння відмінностей між пролетаріатом і прекаріатом, пропоную зосередитись на ось на чому. По-перше, пролетаріат можна назвати «дитиною індустріальної революції» або ж «дитиною доби Модерну», оскільки пролетаріат був покликаний забезпечувати тогочасний активний розвиток «сталеві індустрії», тоді як прекаріат є «дитиною постіндустріальної епохи», оскільки, здебільшого, концентрує свої можливості навколо технологічного розвитку та тенденцій постматеріального світу, про які краще за мене розповість Рональд Інглеарт. По-друге, пролетаріат є більш організованим (в ідеалі), оскільки соціальна організація пролетаріату передбачає певну колективну ідентичність, ідеологічну зрозумілість та політичні мотиви, тоді як прекаріат — це радше соціальна неорганізованість, яка є гнучкою і ґрунтується навколо індивідуалізму (вітання Зіґмунту Бауману та Ульриху Беку), не має чіткої ідеологічної палітри та сфокусована навколо соціально-економічних мотивів виживання, але, що важливо, не інстинктивного. По-третє, пролетаріат зазвичай має стабільнішу зайнятість порівняно з прекаріатом, хоча така зайнятість, як правило, залежить від зовнішньоекономічної та внутрішньополітичної кон'юнктури. По-четверте, пролетаріат має довгу історію організованості та класової свідомості, тоді як прекаріат може бути менш організованим і має менший рівень колективної ідентичності. По-п'яте, відмінність полягає й у (не)зайнятості, наприклад, пролетаріат — це робітники, офісні працівники, вчителі, викладачі або медики; прекаріат — це фрилансери, працівники індустрій, тимчасові працівники сфери Gig-економіки, як-от Glovo, Bolt, Rozetka тощо. Хоча і пролетаріат, і прекаріат як категорії соціальної науки можуть мати набагато більше спільного, аніж відмінного. З усім тим, така спільність (а може й солідарність?) проявляється саме в контексті цілковитої невідзначеності та загрози; особливо в контексті або надзвичайного стану (як це інтерпретує, наприклад, Джорджо Агамбен — Agamben, 2005), або соціальних трансформації, що виникають у точках біфуркації.

Російсько-українська війна в такому контексті і є певною точкою у просторі соціальної реальності, яка змінила соціальне полотно суспільства. Це зовсім не означає якийсь базовий і принципово банальний перехід від пролетаріату до прекаріату, як багато хто міг би подумати. Наприкінці своєї статті я покажу, що цей перехід не є лінійним «білетом в один бік», адже взаємозв'язок та взаємодія між цими категоріями набагато ширші: це означає ще більше переплетіння означених категорій. Гай Стендинг стверджує, що незахищеність та непостійність прекаріату є одночасно і його сильним, і слабким боком. Війна призвела до ситуації, коли мільйони українців були змушені покинути свої домівки й місця постійного проживання; втратити роботу і стабільний базовий дохід; опинитися за межею бідності, стати соціально незахищеними або вразливими; переміщуватися як по країні, так і за її межами. Іншими словами, прекаріат як соціальний клас охоплює людей, які відчувають нестабільність на ринку праці, відсутність соціальних гарантій і непередбачуваність майбутнього. Це не означає, що всіх цих людей потрібно автоматично відносити до прекаріату, але це означає, що потрібно подивитися на те, як і яким чином проявляється прекарність в таких ситуаціях. Якщо виникають такі негативні сценарії соціального

життя, тобто певні виклики та зміна соціальної кон'юнктури, тоді настає й відповідна реакція, яка може проявлятися не просто в соціальній нестабільності, а в розчаруванні у традиційних політичних та економічних системах. Як мінімум, це може призводити до розвитку популізму та радикалізації суспільства, як максимум, — до зміни соціального сприйняття реальності.

Перше, на що я хочу звернути увагу, стосується вимушеної міграції внаслідок війни, яка не лише спричинила переміщення мільйонів українців до, наприклад, країн Європи, а й змусила таких людей «виходити» на нові та незнайомі ринки праці або отримувати тимчасові соціальні гарантії від європейських країн. Мігранти часто стикаються з мовними бар'єрами, радикалізацією населення європейських країн, обмеженнями щодо визнання кваліфікації (ось тут більше розповідь П'єр Бурдьє — Bourdieu, 2018), законодавчими обмеженнями щодо працевлаштування, тимчасовою зайнятістю та низькооплачуваною роботою, маргіналізацією. Звичайно, ми можемо говорити і про програми підтримки біженців, адже статистичні дані допомагають зрозуміти загальну практику європейських урядів (Statista, 2022), але, по-перше, такі програми підтримки скорочуються; по-друге, офіційне працевлаштування означає припинення виплат; по-третє, мінімальна фінансова допомога не є постійною і не гарантує достатнього рівня життя. Це віддзеркалює характеристики прекаріату, де працівники не мають довгострокових контрактів, соціального захисту та можливостей для кар'єрного зростання. Біженці опиняються в ситуації, коли не можуть сформулювати політичних вимог та оформити певну колективну ідентичність в політичній площині, оскільки не є громадянами тієї країни, у якій перебувають, а для своєї Батьківщини вони хоч і є важливими, але не можуть політично впливати на процеси, які в ній відбуваються.

Друге, на що хочу звернути увагу, стосується економічної дезорганізації всередині країни, адже війна істотно вплинула на економіку України, призвівши до закриття підприємств, втрати робочих місць, руйнування інфраструктури тощо. Особливо сильно постраждали такі галузі, як промисловість, сільське господарство, туристична сфера, енергетична сфера: багато заводів було зруйновано, сільськогосподарські землі (заміновані, пошкоджені) стали непридатними для використання, цілі міста знищені тощо. Особливо актуальним це є для тих регіонів Південно-Східної України, де історично формувалися та розвивалися галузі видобування, важкої промисловості, сільського господарства та енергетичної сфери. Якщо використовувати марксистську інтерпретацію, то пролетаріат Донбасу постраждав найбільше, оскільки війна призвела до втрати «колективної пролетарської ідентичності», наприклад, це стосується великих промислових міст, таких як Донецьк, Маріуполь, Луганськ, Лисичанськ тощо. Що означає така дезорганізація економіки? По-перше, велику кількість переселенців, які потребують роботи та соціальних гарантій. По-друге, активний розвиток неформальної економіки, де гарантії зайнятості відсутні, заробітна плата низька, а засоби захисту праці мінімальні, що підштовхує дедалі більше людей до нестабільних умов праці. По-третє, деякі люди були поглинуті секторами, пов'язаними з війною — або як волонтери, або в оборонних галузях, — які за-

безпечують тимчасову зайнятість, але не передбачають довгострокових гарантій чи пільг.

Трете, на що зверну увагу, стосується дистанційної роботи та Gig-економіки, що вже зарекомендували себе в країні під час пандемії COVID-19, а остаточно зафіксували свої позиції під час війни. Хоч як це дивно, але віддалена робота стала одним із небагатьох варіантів для забезпечення доходу, адже вона пропонує значну гнучкість, дозволяючи працівникам самостійно організовувати свій час та працювати з будь-якої точки світу. Це, перш за все, є раціональним варіантом для тих сфер, де велика кількість людей знаходяться за кордоном, наприклад, царина освіти. З одного боку, це є значною перевагою, особливо за умов нестабільності та небезпеки, що панують у регіонах, постраждалих від війни. З іншого ж боку, такого кшталту практики, які можна назвати «пролетарськими» через продовження надання соціальних благ, мають недолік у вигляді адміністративного ресурсу, оскільки, наприклад, перехід на офлайнову форму навчання може вимагати від викладача повернутися до країни або міста, щоби працювати «на місці». Відповідно, розмежування між «державним» та «приватним» вносить корективи в дистанційну реальність, оскільки традиційна інтерпретація та формалізація процедурних аспектів роботи може не узгоджуватися з реальним контекстом.

Як ми бачимо, надзвичайні часи потребують надзвичайних рішень, а тому банальний поділ між традиційністю та інноваціями вже не працює. Війна розмила традиційні межі між пролетаріатом і прекаріатом, і багато людей переходять між цими категоріями залежно від економічних обставин і географічного розташування. Якщо деякі соціологи ставляють перед собою питання про те, чи існує насправді соціальний клас, то прибічники тези про те, що він існує, повинні переглянути усталені форми розуміння соціальних класів. Ми бачимо ситуації та сценарії, коли колишні «пролетарі» самостійно стають прекаріями або ж витісняються з одного класу в інший і навпаки. З одного боку, це означає втрати для когось, позаяк стабільність та передбачуваність змінилася на невизначеність і маргіналізацію. З іншого боку, деякі працівники прекаріату знайшли можливості в економіці воєнного часу, взявши на себе тимчасову, але краще оплачувану роботу в таких секторах, як логістика, будівництво або оборонне виробництво. Тож моє розуміння нинішньої ситуації сфокусоване навколо тези, що і пролетаріат, і прекаріат, які нещодавно були окремими класами, дедалі більше перетинаються, оскільки війна реформує економіку, переміщує населення та руйнує традиційні форми зайнятості.

Тож моє питання до широкого загалу досить просте: Чи справді війна стає каталізатором не лише руйнування, а й створення нових соціальних структур? І якщо так, то наскільки новими є такі структури та наскільки новою може бути реальність?...

Джерела / References

- Agamben, G. (2005). *State of exception*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Bourdieu, P. (2018). Cultural reproduction and social reproduction. In: *Knowledge, education, and cultural change* (pp. 71–112). London: Routledge.

Marx, K. (1906). *Capital: A Critique of Political Economy*. New York, NY: Random House.

Standing, G. (2011). *The Precariat: The New Dangerous Class*. New York, NY: Bloomsbury Academic.

Statista. (2022). *Financial support for Ukrainian refugees per month in selected European countries (June 2022)*. Hamburg, Germany: Statista Research Department. Retrieved from: <https://www.statista.com/statistics/1321509/monthly-support-per-ukrainian-refugee-europe-by-country/>

Wright, E. (Ed.). (2005). *Approaches to Class Analysis*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Отримано / Received 15.12.2025

Прийнято до друку після рецензування /
Accepted for publication after review 07.01.2026

Опубліковано / Published 03.03.2026

РУСЛАН ЗАПОРОЖЧЕНКО

Між стабільністю та невизначеністю: Пролетаріат, прекаріат і нова реальність України

Стаття присвячена аналізу трансформації соціальної структури українського суспільства в умовах російсько-української війни як події, що постає не лише як воєнний або політичний факт, а як глибокий «історичний зсув», здатний радикально змінювати соціальні відносини, форми зайнятості та механізми соціальної мобільності. Автор виходить із припущення, що війна створює стан тривалої невизначеності, який слід розглядати не як тимчасову аномалію, а як нову соціальну реальність, у межах якої відбувається переосмислення класових категорій та соціальної суб'єктності. У центрі теоретичної уваги перебувають категорії «пролетаріат» і «прекаріат», використовувані як аналітичні інструменти для осмислення змін у соціальному ландшафті України. Спираючись на класичні та сучасні соціологічні підходи (марксистську, вебберіанську, бурдєвську традиції, а також концепцію прекаріату Іая Стендинга), автор демонструє, що ці категорії не є ані взаємовиключними, ані статичними. Навпаки, у ситуації війни між ними формується складний простір перетину, взаємопроникнення та взаємної трансформації. У статті аргументується теза про те, що російсько-українська війна не призводить до простого заміщення пролетаріату прекаріатом, а радше ініціюється процес гібридизації соціальних класів, у межах якого стабільність і нестабільність співіснують у межах життєвих стратегій одних і тих самих соціальних акторів. Війна постає як каталізатор переосмислення соціальних структур, що змушує переглянути усталені уявлення про клас, працю та соціальну суб'єктність у сучасній Україні.

Ключові слова: російсько-українська війна, пролетаріат, прекаріат, соціальні структури, невизначеність, трансформація

RUSLAN ZAPOROZHCHENKO

Between stability and uncertainty: The proletariat, the precariat, and the new reality of Ukraine

The essay is devoted to analyzing the transformations of the social structure of Ukrainian society in the context of the Russo-Ukrainian War as an event that is not only a military or political fact, but also a profound “historical shift” capable of radically changing social relations, forms of employment, and mechanisms of social mobility. The author proceeds from the assumption that war creates a state of prolonged uncertainty, which should be viewed not as a temporary anomaly, but as a new social reality

within which class categories and social subjectivity are being rethought. The theoretical focus is on the categories of “proletariat” and “precariat”, which are used as analytical tools to understand changes in Ukraine’s social landscape. Drawing on classical and contemporary sociological approaches (Marxist, Weberian, Bourdieusian traditions, as well as Guy Standing’s concept of the precariat), the author demonstrates that these categories are neither mutually exclusive nor static. On the contrary, in a situation of war, a complex space of intersection, interpenetration, and mutual transformation is formed between them. The essay argues that the Russo-Ukrainian War does not lead to a simple replacement of the proletariat by the precariat but rather initiates a process of hybridization of social classes, within which stability and instability coexist within the life strategies of the same social actors. The war acts as a catalyst for rethinking social structures, forcing a re-examination of established notions of class, labor, and social subjectivity in contemporary Ukraine.

Keywords: *Russo-Ukrainian War, proletariat, precariat, social structures, uncertainty, transformation*

ОЛЕКСАНДР ЗУБАРЄВ,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Навчально-наукового інституту соціології та медіакомунікацій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (61022, Харків, пл. Свободи, 6)

OLEKSANDR ZUBARIEV,

Candidate of Sciences in Sociology (PhD), Associate Professor at the Department of Sociology, Educational and Scientific Institute of Sociology and Media Communications, V.N. Karazin Kharkiv National University (6, Svobody Sq., Kharkiv, 61022)

alexandr.zubarev@karazin.ua

<https://orcid.org/0000-0002-9722-2851>

Цифрова нерівність, скролінг і смерть

Що таке філософія сьогодні — я хочу сказати: філософська діяльність, — якщо не критична робота думки над самим собою? Якщо вона полягає не в тому, щоб спробувати дізнатися (замість того щоб узаконювати те, що вже відомо), як і до яких меж можна було б мислити інакше?

М. Фуко

Суспільство спектаклю і суспільство нагляду

«Ми греки набагато меншою мірою, ніж нам здається» (Foucault, 1998: рр. 271–272), — пише М. Фуко у знаменитій, але недооціненій роботі «Наглядати та карати». Спокуса зробити акцент на «метаморфозах» одразу наштовхується на сумніви, адже, якщо твердження М. Фуко слушне, то який у цьому сенс? Всі апеляції до міфології як універсальної пояснювальної схеми у такому разі не більш як загравання зі спробою бути тим, ким ми не є. Сучасна людина навряд чи здатна до овідіївського сприйняття світу, у якому перетворення розглядаються як його найперша й фундаментальна закономірність. Світ для античної людини живий, наповнений сенсом і божественною присутністю, зовсім не так для нас. Тому нині спроба відтворити цей досвід переживання світу у міфологічних образах буде суто симуляцією. Виходячи з цього, можна сказати, що у соціальній структурі сучасного українського суспільства не відбувається жодних метаморфоз. Зрештою, метаморфози — це перетворення сутності, приро-

Цитування: Зубарєв, О. (2026). Цифрова нерівність, скролінг і смерть. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 202–209, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.202>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

ди, зміна порядку буття. Прекрасний юнак Нарцис закохується у власне відображення у воді й перетворюється на квітку, що символізує самозакоханість; втікаючи від Аполлона, німфа Дафна перетворюється на лаврове дерево; боги піднімають ліру Орфея, щоб увічнити силу музики, тощо. Усюди йдеться про зміну порядку буття, яка означає також смислородження: виникає новий символ, що пронизує культурну цілісність крізь історичні епохи. Водночас трансформація соціальної структури та соціальної мобільності під час війни не означає зміни модусу існування. Суспільство, як і раніше, залишається суспільством нерівних. Однак війна стала чинником, що підштовхнув до посилення наявних та появи нових нерівностей та розколів у суспільстві, а також змін у наборі та дієвості ліфтів соціальної мобільності, що існували до цього. Утім, усе це не стосується метаморфоз у сенсі, який вкладає в це слово Овідій. Ми не можемо бачити світ так, як антична людина, — і світ уже не може бути таким, яким бачила його вона. Сьогодні радше йдеться про перерозподіл влади, реконструкцію нерівності, перенаправлення потоків, реструктуризацію ліфтів, якими відбувається соціальна мобільність.

«Ми ні на лавах, ні на сцені, а в паноптичній машині, наснажені її владними впливами, що їх ми самі проводимо, бо становимо одне з її коліщаток» (Foucault, 1998: р. 272), — продовжує свої роздуми М. Фуко. Згадка про сцену тут не випадкова, тому що Античності, як стверджує філософ, була притаманна цивілізація спектаклю: архітектура театрів, цирків, храмів робила для великої кількості людей доступним спостереження невеликого числа об'єктів. Водночас Новітня доба сформувала проблему навпаки: дати можливість невеликій групі або навіть одній людині спостерігати за величезними масами людей. У межах широких історичних процесів економічного, юридико-політичного та наукового характеру відбулося формування дисциплінарного суспільства, яке є суспільством нагляду, а не спектаклю. Ці думки М. Фуко важливі, адже вони відсікають бажання розглянути сучасне суспільство, його соціальну структуру з погляду метаморфоз як концепту, абсолютно для цього не придатного. Неможливо аналізувати «паноптичний механізм» із безмежною проліферацією, використовуючи концепти, сформовані за інших цивілізаційних умов. Водночас виникає питання: а чи є концепт паноптикуму адекватним для аналізу сучасного суспільства або він також застарів і про нього справді потрібно забути?

(Пост)паноптизм

Дисциплінарні механізми влади існували давно, але тільки у XVIII столітті вони перетворилися із засобу усунення проблеми, як це було в місті, де лютувала чума, на засоби досягнення позитивних наслідків у навчанні, лікуванні, покаранні тощо. Наприклад, модель в'язниці, яку пропонує Дж. Бентам, дійсно ефективна: вона дає змогу уникнути демонстративних тілесних покарань лише за рахунок створення ситуації, коли в'язні не знають, коли за ними спостерігають, але знають, що це можуть робити в будь-який момент. За рахунок цього влада функціонує автоматично та не потребує додаткових зусиль. Засоби доброї муштри, використовувані, щоб зробити тіла покірними та дисциплінованими,

тою чи іншою мірою застосовують у більшості соціальних інститутів: ієрархічне спостереження; нормалізувальне судження та екзамен. У XIX столітті школи функціонують так само, як і лікарні, у подвійному режимі: бінарного поділу та таврування і примусового визначення та диференційного розподілу. Такий порядок допомагає краще навчати учнів або ефективніше лікувати пацієнтів. Тобто досягається здешевлення влади, її максимум інтенсивності та протяжності і прибутковість апаратів влади (Foucault, 1998: pp. 168–284).

У сучасному суспільстві паноптичні механізми продовжують діяти. Однак медіа суттєво змінюють умови реалізації цих механізмів, які вже не виглядають такими суворими. Паноптична модель соціального контролю перетворюється на постпаноптичну, ключовим елементом якої є інтернет і цифрові медіа. Із цим пов'язані нові виклики, серед яких: деформація міжособистісних стосунків; загроза для приватності індивідів; фрагментація людської свідомості; послаблення пізнавальних можливостей людини, зокрема її здатності до цілісного сприйняття та розуміння світу. Окремо варто сказати про штучний інтелект, який поступово витісняє людину з низки сфер професійної діяльності, наприклад редагування, первинної психологічної допомоги, перекладу і навіть деяких видів творчої діяльності людини. Якщо штучний інтелект може написати художню картину або вірш за кілька секунд, створити соціологічну концепцію, яку не відрізниш від створеної людиною, то чи не ставить це під сумнів сенс людського життя — сенс життя художника, поета, вченого? І, поза сумнівом, штучний інтелект може стати кращим за людину спостерігачем у новому суспільстві.

Цифрове суспільство

Від того суспільства, яке мав на увазі М. Фуко, коли писав про «паноптичну машину», нас відрізняє неймовірно швидкий розвиток цифрових технологій. Дж. Бентам, конструюючи модель ідеальної в'язниці, вдається до архітектурної вигадливості. У центрі в'язниці розташована вежа, а на периферії — кільцева споруда, поділена на комірчини, кожна з яких має два вікна: одне звернене до середини, а інше виходить назовні й освітлює всю комірчину. З вежі, що має великі вікна, які виходять на внутрішню поверхню наглядачеві видно силуети людей, які перебувають у комірчинах, вони стають об'єктами інформації. Ув'язнені не бачать спостерігача, а тільки знають, що він є. На думку Дж. Бентама, така будова в'язниці дає змогу розв'язати безліч проблем, зокрема звести нанівець можливість появи скупчень людей та досягти найголовнішого ефекту паноптикуму: ув'язнений думає, що за ним наглядають і, як результат, контролює свою поведінку. Таким чином, за допомоги архітектурного рішення досягається автоматичне функціонування влади. У такій кільцеподібній в'язниці реалізовується принцип: влада видима, але недосяжна для перевірки (Foucault, 1998: pp. 249–256)

Дисципліна передбачає розподіл індивідів, і для цього використовують безліч методів. Дж. Бентам детально продумує, як досягти того, щоб ніхто й ніяк не міг дізнатися, чи є наглядач у вежі, а чи його немає. Він звертається до моделювання простору: на вікнах центральної вежі мають бути жалюзі, а між її сек-

торами не двері, а отвори із запиналами (Foucault, 1998: р. 252). Очевидно, що якби Дж. Бентам розмірковував над цими питаннями сьогодні, то йому б не потрібно було задумуватися про жалюзі. Більшість проблем, які його хвилювали, можна було б розв'язати засобами цифрових технологій. Камера відеоспостереження робить зайвою особливу будову вежі, як і кільцеподібну структуру в'язниці, а також, можливо, й саму в'язницю. Дисциплінарні механізми управління еволюціонують у нематеріальну форму, де вирішальну роль відіграє не архітектура, а цифрова архітектоніка суспільства.

Ще одним важливим аспектом сучасних суспільств, який дає привід відкопирувати наші уявлення про нього як «паноптичну машину», є феномен споживання. Якщо Дж. Бентам тяжіє до розуміння влади як контролю, то М. Фуко наголошує, що потрібно припинити сприймати владу в таких категоріях, адже вона реалізується передусім через вироблення певного типу знання. Проте жоден із них не мислить владу в категоріях спокуси. Т. Матисен, а згодом З. Бауман звернули увагу на те, що структуру влади у сучасному суспільстві радше можна визначити як синоптикум, у якому багато людей наглядають за небагатьма (Mathiesen, 1997; Bauman, 2000). Нагляд стає спокусливим: сучасна людина не лише не прагне його уникнути, а й бажає бути під наглядом — отримувати лайки, перегляди, репости у соцмережах тощо. Щоправда, це не повернення до цивілізації спектаклю, а новий виток паноптизму.

Ми живемо в постпаноптичному цифровому суспільстві.

Цифрова нерівність

У зв'язку з обраною категоризацією актуалізується проблема цифрової нерівності. Цифрову нерівність можна визначити як соціальну нерівність, що проявляється в нерівному доступі різних соціальних груп до інформаційно-комунікативних технологій. Цифрова нерівність була однією з центральних тем III Конгресу Соціологічної асоціації України «Нові нерівності — нові конфлікти», що відбувся восени 2017 року (Sokuryanska & Holikov, 2017). За даними опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС), проведеного у 2024 році на замовлення Програми розвитку ООН (ПРООН), 78% українців регулярно користуються інтернетом (проводять в інтернеті 3 години і більше щодня), 12% користуються інтернетом нерегулярно (2–3 години на тиждень і рідше), не користуються інтернетом 10% українців. Інтернетизація населення відбувається швидкими темпами, хоча доступ до інтернету досі є не в усіх. Особливо помітним є цифровий вододіл між молоддю та людьми старшого віку. Так, якщо серед молоді у віці до 30 років щодня користуються інтернетом 94% опитаних і не користуються ним лише 2%, то серед респондентів віком 70 років і старших щодня користуються інтернетом 42%, а зовсім не користуються 38% (KIIS, 2024). Отже, люди старшого віку — соціальна група, яка, напевно, найбільше зацікавлена в отриманні соціальних послуг, має обмежений доступ до електронних застосунків, які надають до них швидкий доступ. Однією з основних причин цього є низька цифрова включеність цієї когорти населення.

Можна припустити, що цифрова нерівність посилилася під час війни. Причому, державна програма компенсацій за пошкоджене та знищене житло

«Відновлення» передбачає, що зазвичай заявка на компенсацію збитків за зруйноване або пошкоджене майно подається через застосунок «Дія», тобто передбачає наявність у людини комп'ютера чи смартфона й уміння ним користуватися. Окрім того, потрібно знати, як зареєструватися в застосунку «Дія» та подати заявку. Наше суспільство є неінклюзивним щодо людей старшого віку, яким складно орієнтуватися в цифровому світі та які часто змушені звертатися по допомогу до молодшого покоління. Звісно, для префігуративних культур загалом характерно, що дорослі вчаться у дітей, але в цьому випадку йдеться про вразливість людей старшого віку, які вимушені адаптуватися до розвитку онлайн-сервісів. Цю ситуацію можна визначити радше як виживання, а не як засвоєння нового досвіду: люди віком 60–70 років повинні швидко орієнтуватися в мінливому середовищі, щоб вижити. Те, що доступ до найважливіших і життєво необхідних соціальних програм вимагає цифрових навичок, створює стресову ситуацію. Цифровізацію, як правило, позитивно сприймає молодь, яка вбачає у ній можливість швидкого розв'язання різноманітних питань, тоді як потреби людей старшого віку залишаються проігнорованими.

Особливе занепокоєння викликають випадки, які стосуються неможливості отримати певну послугу без використання цифрових застосунків. Приміром, нещодавно певного розголосу набула ініціатива Укрзалізниці, що полягає в тому, щоб запровадити верифікацію через «Дія.Підпис» на низку популярних поїздів: №105/106 Одеса — Київ; №91/92 Львів — Київ; №29/30 Київ — Ужгород; №12 Львів — Одеса; №27/28 Київ — Чоп. Причому в офіційному повідомленні від Укрзалізниці зазначено, що придбання квитків на ці рейси через каси буде недоступним¹.

Відтак відбувається інтенсивне конструювання цифрової нерівності, адже частина громадян не може придбати квитки на ці рейси з огляду на відсутність смартфона, небажання користуватися додатком «Дія» чи проходити процедуру верифікації. Використовуючи ж додаток, користувачі вимушені приймати маркетингову стратегію продажу квитків, що реалізується Укрзалізницею. Нерівність спочатку створюється, а потім пропонується спосіб її пом'якшення. Що цікаво, наприклад, основний залізничний оператор Німеччини Deutsche Bahn не передбачає такої верифікації через додаткові застосунки².

Цифрова нерівність не обмежується проблемою оволодіння цифровими компетентностями. У сучасному суспільстві змінюються критерії соціальної стратифікації: контроль за потоком цифрових даних визначає місце індивіда в соціальній ієрархії. Не так давно У. Бек висунув думку, що в основі соціальної стратифікації в сучасних суспільствах лежить розподіл ризиків, тобто те, як різні соціальні групи зазнають ризиків та як вони з ними дають собі раду. Інакше кажучи, вразливість до ризиків є критерієм визначення соціального класу. Чим вища вразливість, тим нижчий соціальний клас, і навпаки. Згідно з У. Беком, можна виокремити кілька таких класів: ті, хто виробляє ризики; ті, хто спожи-

¹ Укрзалізниця в тестовому режимі вводить верифікацію через «Дія.Підпис» також і для низки популярних поїздів. URL: https://uz.gov.ua/press_center/up_to_date_topic/668451/

² Deutsche Bahn. URL: <https://www.bahn.de/>

ває ризики; ті, хто управляє ризиками (Beck, 1992). Здається, сьогодні ми можемо переосмислити цю концепцію, виокремивши умовні «класи» залежно від міри цифровізації: тих, хто виробляє цифрові технології; тих, хто ними користується; і тих, хто ними управляє. Наприклад, у цифровому суспільстві вміння та навички використання криптовалюти дають змогу в одну мить отримати мільйонний прибуток. За цей же час людина, зайнята фізичною працею, заробить кілька доларів.

Війна і медіа

Війна завжди є тяжким випробуванням для будь-якого суспільства та призводить до значних зрушень у соціальній структурі, зумовлених надзвичайними умовами. Соціальні статуси та ідентичності людей швидко змінюються, що особливо помітно за кількістю охочих зробити татування, адже позначки на тілі — це один із традиційних культурних способів символічно позначити вододіл між звичним, цивільним «Я» людини, її класовою, професійною, регіональною належністю і теперішнім новим «Я» військового або волонтера. У месенджерах створюються нові спільноти, які функціонують як суб'єкти соціального життя, координуючи діяльність із надання допомоги чи евакуації громадян. Цифрові технології, як і цифрова нерівність, активно інтегруються у війну.

Скролінг і смерть

Економія часу в цифровому суспільстві стає культом, нарівні з перейнятістю ідеалами інстаграмної молодості та краси. Однак на що людина витрачає той час, що був заощаджений завдяки використанню цифрових застосунків? Часто він не витрачається на реальне життя, а конвертується у час, проведений у мережі. Скролінг — найкраща метафора відсутності. Найдосконаліша метафора смерті для Іншого, який поруч. Якщо в паноптикумі ефективність влади досягається через створення умов, які роблять постійний нагляд можливим, то в паноптичній системі кращий ефект досягається через безперервну комунікацію, яка вимагає миттєвої відповіді на повідомлення. Замість жорсткої вертикальної ієрархії постає ризоматична, децентралізована система влади. Спокуса та симуляція стають новими засобами здійснення цифрового нагляду, який індивіди реалізують стосовно самих себе та інших індивідів.

Підсумки

Зі словами М. Фуко, які було використано як епіграф до цього есею, важко не погодитися. Можливо, критика справді стосується більшою мірою філософської діяльності, але соціологія також виконує критичну функцію. Конструктивна соціальна критика — це шлях до отримання корисного знання, яке допомагає зробити суспільство кращим.

На наш погляд, незважаючи на те, що реформу цифровізації населення сприймає як одну з найуспішніших, роль соціолога не може бути зведена лише

до констатації цього факту. Цифровізація під час війни — це виклик для суспільства. Вона має як позитивні, так і негативні наслідки. У цьому контексті особливу увагу варто приділити концептуалізації сучасного суспільства як постпаноптичного. У цифровому постпаноптичному суспільстві медіа пронизують все наше життя, що пов'язано з низкою загроз, які стосуються свободи та когнітивних спроможностей людини. Самоспостереження стає головною формою соціального контролю. В умовах травми війни таке явище, як скролінг, може мати негативні наслідки для психіки та соціального життя індивіда.

Інтенсивна цифровізація під час війни загострює проблему цифрової нерівності в українському суспільстві, адже адаптивні можливості різних соціальних груп суспільства до поширення цифрових технологій відрізняються. Виникають нові осі нерівності: між тими, хто володіє цифровими навичками, й тими, хто їх не має; між поколіннями, що активно використовують онлайн-сервіси, та тими, які вимушені адаптуватися до нових технологій. Доступ до цифрових ресурсів визначає можливості навчання, підтримки соціальних зв'язків, участі у суспільному житті, а то й виживання. Війна руйнує старі ієрархії, але водночас створює нові, опосередковані цифровими медіа.

Джерела / References

- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Polity Press.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity* / Trans. by M. Ritter. Sage.
- Foucault, M. (1998). *Supervise and Punish* / Trans. by P. Tarashchuk. [In Ukrainian]. Osnovy. [=Фуко, М. (1998). *Наглядати й карати*. Основи].
- KIIS. (2024). *Public Opinions of Ukraine's Population on State Electronic Services in 2024: Analytical Report*. [In Ukrainian]. UNDP. Ukraine. [=КМІС. (2024). *Аналітичний звіт «Думки і погляди населення України щодо державних електронних послуг у 2024 році»*. ПРООН в Україні].
- Kovalenko, I., Meliakova, Y., Kalnytskyi, E., & Nesterenko, K. (2023). Postpanopticon: Control and media in the new digital reality. *Filosofija. Sociologija*, 34(3), 219–227. <https://doi.org/10.6001/fil-soc.2023.34.3.1>
- Mathiesen, T. (1997). *The Viewer Society: Michel Foucault's "Panopticon" Revisited*. Universitetsforlaget.
- Sokuryanska, L.H. & Holikov, O.S. (2017). III Congress of the Sociological Association of Ukraine: New inequalities — new conflicts: ways of overcoming (summary of results). [In Ukrainian]. *Ukrainskyi Sotsium*, 4(63), 190–204. [=Сокурянська, Л.Г., Голіков, О.С. (2017). III Конгрес Соціологічної асоціації України: Нові нерівності — нові конфлікти: шляхи подолання (підсумки). *Український соціум*, 4(63), 190–204].

Отримано / Recieved 15.12.2025

Прийнято до друку після рецензування / Accepted for publication after review 07.01.2026

Опубліковано / Published 03.03.2026

ОЛЕКСАНДР ЗУБАРЕВ

Цифрова нерівність, скролінг і смерть

Автор пропонує розглядати метаморфози соціальної структури в контексті становлення цифрового суспільства. Цифровізація призводить до двох соціально значущих наслідків: по-перше, трансформації механізмів влади, а по-друге, посилення цифрової нерівності. Пер-

ший аспект автор пропонує аналізувати на підставі концепції влади М. Фуко, який у книзі «Наглядати та карати», звертаючись до ідеї паноптикуму Дж. Бентама, простежує, як трансформується влада у XVIII столітті. Модель в'язниці, запропонована Дж. Бентамом, дає змогу уникнути демонстративних тілесних покарань за рахунок створення умов, за яких в'язні не знають, коли за ними спостерігають, але знають, що це можуть робити в будь-який момент. М. Фуко поширює цей принцип здійснення влади на все суспільство. Утім, сучасні цифрові технології роблять архітектурну вигадливість зайвою: паноптична модель соціального контролю перетворюється на постпаноптичну, коли кожна людина може бути побачена будь-де й будь-коли, ба більше, прагне до цього. Спокуса та симуляція стають новими засобами здійснення цифрового нагляду: людина, прикута до екрану, стає недоступною для реальної соціальної комунікації, як у випадку скролінгу. Водночас у цифровому постпаноптичному суспільстві поглиблюється цифрова нерівність, коли певні групи населення опиняються у невідгідному становищі порівняно з іншими, які краще володіють цифровими технологіями. Понад те, з'являються послуги, які неможливо отримати, не маючи відповідних цифрових навичок. Доступ до цифрових ресурсів визначає можливості виживання, навчання, підтримання соціальних зв'язків та участі в суспільному житті. Автор обстоює думку, що попри позитивне суспільне сприйняття цифрової реформи, слід критично ставитися до процесу цифровізації, оскільки всюдисущість цифрових технологій не лише робить доступ до послуг зручним, а й загострює цифрову нерівність і змушує певні групи відчувати постійний стрес, пов'язаний із недостатнім рівнем сформованості цифрових навичок.

Ключові слова: паноптизм, постпаноптизм, цифрове суспільство, цифрова нерівність, влада

OLEKSANDR ZUBARIEV

Digital inequality, scrolling, and death

The author proposes to examine the metamorphoses of the social structure in the context of the emergence of a digital society. Digitalization leads to two socially significant consequences: first, the transformation of mechanisms of power, and second, the intensification of digital inequality. The first aspect is analyzed through Michel Foucault's concept of power. In Discipline and Punish, Foucault traces the transformation of power in the eighteenth century, referring to Jeremy Bentham's idea of the panopticon. The prison model proposed by Bentham makes it possible to replace demonstrative corporal punishment with a system in which prisoners do not know when they are being observed but are aware that surveillance may occur at any moment. Foucault extends this principle of exercising power to society as a whole.

However, contemporary digital technologies render architectural ingenuity unnecessary: the panoptic model of social control transforms into a post-panoptic one, in which every individual can be seen anywhere and at any time and, moreover, actively seeks such visibility. Seduction and simulation become new instruments of digital surveillance: a person attached to the screen becomes detached from real social communication, as in the practice of scrolling. At the same time, digital inequality deepens in the post-panoptic digital society, as certain social groups find themselves in a disadvantaged position compared to those who possess more advanced digital skills. Furthermore, some services cannot be accessed without the necessary digital competencies. Access to digital resources determines opportunities for survival, education, maintaining social ties, and participation in social life.

The author argues that despite the positive public perception of digital reform, the process of digitalization requires a critical approach, since the omnipresence of digital technologies not only facilitates access to services but also exacerbates digital inequality and compels certain groups to experience persistent stress associated with insufficient digital skills.

Keywords: panopticism, post-panopticism, digital society, digital inequality, power

ВОЛОДИМИР ШЕЛУХІН,

*кандидат соціологічних наук, доцент факультету соціальних наук
Київської школи економіки (03113, Київ, вул. М. Шпака, 3)*

VOLODYMYR SHELUKHIN,

*PhD, Associate Professor at the Faculty of Social Sciences, Kyiv School of Economics
(3, M. Shpaka St., Kyiv, 03113)*

volodymyr.shelukhin@knu.ua

<http://orcid.org/0000-0002-8931-8757>

Анамнезис у соціології: від пам'яті до знання

Перехід російсько-української війни у повномасштабну фаз спонукав у дечому по-новому поглянути на трансформації українського суспільства, а в дечому просто зробити більш наочними висновки, які до того цікавили лише вузьке коло фахівців і тепер сприймалися із захватом і подивом громадськістю. Вивчення різноманітних процесів і явищ (стійкості, міграцій, самоорганізації, практик мережування), тісно пов'язаних із різними параметрами соціальної структури, зайняло своє видиме місце. Але я би хотів поглянути на один аспект соціальної структури, який зазвичай менше потрапляє до поля уваги та дискусій, — на структуру знання. Соціологія — це сукупність певних практик знання, які мають свою локальну контекстуалізацію і, водночас, є складовими глобального наукового процесу. Війна дала поштовх «перевідкрити» Україну у світі. Країна з регіону, який асоціювався хіба з Чорнобильською катастрофою, корупцією та сірими радянськими будовами, існування якої багато хто вважав випадковим і тимчасовим, а дехто взагалі до початку вторгнення про нього не здогадувався, вразила мужністю й стійкістю. Соціологічні дослідження в цьому «перевідкритті» почали відігравати таку ж роль, як художні твори й фотоповістки — це було джерело надійного знання, яке підважувало багато стереотипів і хибних ідеологем. Водночас, самі соціологи збагнули свою співучасть у культивуванні стереотипів, які десятиліттями шкодили солідарності в українському суспільстві. Звичайна технічна процедура групування областей у регіони виявилася політично інструменталізованою і тривалий час працювала на дезінтеграцію та посилення регіональних стереотипів. Досвід взаємодії із закордонними колегами у межах фінансованих іноземними донорами проєктів засвідчив, що нерідко люди, які за збігом обставин працювали в Африці чи на Балканах, опиняються в Україні й, не знаючи контексту, впливають на формування методології та концептуального підґрунтя для політично значущих досліджень.

Цитування: Шелухін, В. (2026). Анамнезис у соціології: від пам'яті до знання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 210–216, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.210>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

джен, надають стереотипам наукоподібного вигляду. І нерідко українські дослідники не знали, як діяти за таких обставин, особливо за умов, коли той, хто платить (а платимо зазвичай не ми) — замовляє музику. Передумовою стійкості в дискусіях теоретичного характеру є подвійна рефлексійність, яка формується, зокрема, через занурення в різні інтелектуальні традиції. І на цьому етапі ми виявили, що зі знанням своєї у нас проблеми.

Ми зустрілися з тим викликом, що знання про Україну у глобальній академії нерідко є стереотипними та хибними. Багато хто заговорив про орієнталізм та колоніальність. Структура знання у глобальній соціології, з одного боку, передбачає існування історичного ядра, сформованого здебільшого у Західній Європі та США, тоді як, з іншого боку, домінантна постколоніальна перспектива сьогодні знає лише «географічне» розмежування на соціологію «глобальних Півночі та Півдня» — спрощений, маніхейський погляд на соціально-наукове знання, що лишає поза увагою багато відтінків у розвитку соціології з часу її зародження. У межах такого погляду дуже складно описати місце української соціології та її традицій у контексті глобальної. Ранні українські соціологи в певному сенсі були співтворцями західних традицій. Наприклад, відносно рідко згадують про вплив Михайла Драгоманова на Макса Вебера. Зараз ми стали більше приділяти увагу ролі спадщини Сергія Подолинського, чії ідеї дали поштовх так званій Барселонській школі еко-економіки. Дискусія (що відома з 2011 року і тривала далі) між П. Штомпкою та М. Буравим про уніфіковану глобальну соціологію чи локальні соціології лише засвідчила, що тема історії продукування та структурування соціологічного знання загострюється з певною регулярністю щойно соціологія зустрічається з новими викликами. Хіба війна проти України не є таким викликом?

По-перше, те що ми вважаємо усталеними, консистентними теоріями, часто формулювалося *post factum* діяльності класиків. Сучасні німецькі дослідники вважають, що Макс Вебер не мав амбіції створювати власну методологічну програму, яка значною мірою постала вже після нього, як вислід роботи його інтерпретаторів. Зимель — академічний маргінал, який зміг здобути професуру лише ближче до 60-ти і який писав здебільшого розрізнену есеїстику, а не статті та монографії, з усім тим дав поштовх формуванню так званої формальної соціології саме завдяки тлумачам його ідей.

По-друге, те, що набуло згодом характеру такої усталеної теорії, зазвичай мало множинні інтелектуальні джерела й так само множину різноманітних варіацій, що з них лише якась згодом стала панівною, а інші були витіснені чи забуті.

Те, що утвердилося як «традиція», стало таким не останньою чергою через вплив позанауковим чинників (політичної кон'юнктури, ресурсних можливостей, елементарної безпеки творців — міграція європейських інтелектуалів до Америки напередодні Другої світової теж мала свої наслідки). Отже, у домінантних традиціях є частка випадковості, яку внаслідок того, що вона відбулася *post factum*, почали сприймати як неминучість. У них є також частка витісненого та забутого, що загубилося у джерелах, хоч і дало в чомусь поштовх тому, що сьогодні ми знаємо як «класику». Теорії, які «вижили» в історії, розглядають як не-

минуче підґрунтя для сучасних досліджень. Однак користування усталеними теоріями означає, що головним джерелом їхньої зміни будуть передусім повторювані невідповідності в емпіричних даних, обрій нових тематичних можливостей звужується, бо узалежнюється від обмеженого числа пояснень, які допускає панівна структура знання. Забуте та витіснене знання не зможе збагатити нас.

У структурі знання глобальної соціології є не лише канонічна класика, а й «канонічні» форми її тлумачення, що слугують підґрунтям для теорій та робочих гіпотез «середнього радіусу дії». Розвиток української соціології відбувався не лише із запозичення західних концепцій, а й із місцевих інтелектуальних джерел. Можна навіть сказати, що запозичено у XIX столітті було термін «соціологія» та базову інтуїцію, яка лежала в основі задуму майбутньої науки, але зміст часто винаходили наново. І так відбувалося у багатьох інших країнах Європи. Це вирізняло процес розвитку ранньої соціології від сучасної, де зазвичай запозиченню підлягає цілісна теорія чи методологічна стратегія. Історію ранньої української соціології (як і соціології країн, чії автори не опинилися у ядровій класиці) часто пишуть у парадигмі «впливів». Беремо умовного Спенсера та шукаємо когось із українських авторів, хто «зазнав його впливу». Натомість рання українська соціологія розвивалася у контексті множинних зв'язків з іншими формами культури. Микита Шаповал перед тим, як стати соціологом, був політиком, а ще раніше — впливовим культурним і літературним критиком, виразником модерністської естетики та світовідчуття. Яке це мало значення для розвитку української соціології? У парадигмі впливів ми ніколи не відповімо на це питання, відповідь на це питання може радикально змінити наш погляд на природу соціологічного знання загалом, бо все це відбувалося в контексті інтелектуального шумування в Європі першої третини XX століття (наприклад, інтуїтивізм Бергсона однаково вплинув на письменника Марселя Пруста та соціолога Альфреда Шюца). Ми ніколи не зрозуміємо характеру соціологічного знання і того, яким воно було в українській культурі, якщо будемо писати історію соціології ізолювано, бо галузеві межі — це підручникова категорія, яка з'являється після автора, після традиції, після розвитку школи. Процес — множинний і пронизаний розмаїтими інтелектуальними перетинами, які потребують навіть нових форм презентації. Наприклад, я із піаністом Павлом Лисим у квітні цього року організував акустичний семінар — синтез лекторію та концерту з обговоренням «Соціологія та мистецтво: забутий діалог», де крізь призму взаємодії піаніста та композитора раннього модернізму Федора Якименка (представленого Павлом) та Шаповала (представленого мною), було окреслено початкові знахідки щодо взаємовпливу раннього модернізму та ранньої української соціології. Обидві згадані постаті були членами міжвоєнного Українського соціологічного інституту у Празі.

Дослідження перетворюється на анамнезис — пригадування забутого та віднайдення витісненого, й таким чином з'являтиметься новий ресурс приросту теоретичного знання. У чинній структурі соціологічного знання, яка є опорою глобальної соціології, немає ланки, яку можна було б визначити як «нашу», тому дослідження історії української соціології стає перформативним процесом,

який додає альтернативної пізнавальної динаміки статистиці цієї усталеної структури й у такий спосіб потенційно розширює спектр можливих виборів, які дослідники зможуть робити шукаючи концептуального натхнення для своїх пошуків (про значення й визначення «потенційної класики» див.: Шелухін, 2023: с. 325).

Здійснення цього — не питання кон'юнктури. Мені здається, що це відкриває для нас нові можливості: насамперед, дасть змогу набути більшої інтелектуальної суб'єктності (ми пригадуємо, що в певній спосіб доклалися до постання традицій, які стали класичними, але також творили й ідеї, які могли надати соціологічним концепціям альтернативне спрямування). А отже, ми не лише відповідатимемо на питання, які формулюють інші, а й пропонуватимемо власні їх постановки, отже задаватимемо порядок денний дискусій (що виявилось дуже значущим, коли зайшлося про позиціювання України у світі).

Слід враховувати, що кар'єрні потреби сучасних соціологів не потребують референції до історії української соціології як такої. Тому ця тема як складник фундаментальних, а не прикладних інтересів навряд чи буде особливо популярною цариною досліджень. Треба розуміти, що вона цікавитиме меншість і ніколи не буде провідною. А це означає, що тут потрібні особливі стратегії просування, оскільки не можна розраховувати на звичайну систему грантової конкуренції, мотивованої рішеннями соціальних проблем та вибором із кар'єрних міркувань.

Війна, що стала чинником вимушеного переміщення великої кількості втчизняних дослідників у різні куточки світу, також оприявила два можливі ефекти, які це переміщення може мати для структури соціологічного знання. Ці ефекти прямо пов'язані зі стратегіями взаємодії із зарубіжною академією: вписатися в чинну структуру або ж стати перформативним чинником зміни, використовуючи контакти та інші можливості за кордоном. Обидві стратегії корисні й потрібні. Але Україна та її академічна спільнота вже переросли орієнтацію виключно на першу. У нас є інтелектуальний ресурс для другої. Завдання на найближчий час — робити його більш видимим через публікації, публічні заходи. І цю роботу передусім можна робити тут, в Україні, де є відповідні архіви та матеріали. Ініційована мною у червні 2024 конференція «Потенційна класика: витіснене, забуте та віднайдене в історії української соціології», показала, що є невелика, але динамічна спільнота дослідників (серед них чимало молоді), які цікавляться цією проблематикою й готові з нею працювати (Потенційна класика, 2024).

Ми ладні говорити про те, як «змінлося» наше суспільство у зв'язку з військовою — скільки людей виїхало, скільки повернеться, які будуть показники народжуваності, на що здатні громади тощо — у пошуку відповідей на ці й багато інших питань, у пригоді стають соціологи та їхні дослідження. Але як зміниться сама соціологія у зв'язку з цією війною? Її пізнавальні передумови, структурування соціологічного знання? Не виключено, що згадані масштабні переміщення фахівців можуть лишитися без суттєвих епістемологічних наслідків для української соціології, яка й надалі може застрягати між глобальними центрами та глобальною периферією, а приналежність до цих центрів стосуватиметься не

традиції чи спільнот, а окремих науковців, описуватиме не трансформацію науки, а персональну зміну життєвої траєкторії окремих українських соціологів. Переосмислення історії української соціології може допомогти доповнити суто прикладний запит на пошук адекватних реакцій на воєнну ситуацію, відчуттям причетності до питомих наукових і теоретичних традицій, але спершу їх слід реконструювати, оприявнити та зрозуміти характер їхнього постання, а надалі — співвіднести з тим, що є загальноновизнаним у світовій соціології.

На відміну від об'єктивного плину соціальних процесів зумовлених реаліями війни, епістемологічні зміни передбачають виразніший елемент цілепокладання — вони не відбуваються самі собою, щоби розпочатися, вони мають стати метою для певного числа дослідників, які готові докласти зусиль для їх розгортання. Якими мають бути вихідні кроки таких зусиль? По-перше, це усвідомлення потреби в написанні історії української соціології не як підруничкової історії науки, а як складової загальної культури, де соціологічне знання взаємодіяло із позанауковими формами знання (мистецтвом, політичним дискурсом тощо). По-друге, відмова від парадигми запозичень / впливів — соціологія в Україні розвивалася також із питомо локальних спонук і мала власні інтелектуальні джерела, які слід співвідносити із запозиченим в історичній ретроспективі. По-третє, слід відстежувати у становленні «канонічних» соціологічних традицій, український вимір, а такий у цілій низці випадків був. У цій розвідці я дійшов несподіваного висновку, що модель розвитку соціологічного знання, яку просував Український соціологічний інститут у міжвоєнній Празі, більше перегукується із сучасним його поступом в Україні, аніж пострадянська чи радянська моделі, які значно ближчі в часі до нас сьогодні (Шелухін, 2024: с. 126).

Нині ці зміни у структурі знання ще не відбулися, але усвідомлення їхнього потенціалу має слугувати дороговказом для руху.

Джерела

Потенційна класика: витіснене, забуте та віднайдене в історії української соціології (5–6 червня 2024): матеріали конференції. (2024). Київський національний університет імені Тараса Шевченка. *Всеукраїнський соціологічний часопис «СВОЄ»*, 17.06.2024. Взято з: <https://svoye.wordpress.com/2024/06/17/%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%B2%D0%B8%D1%82%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B5-%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%B5/>

Шелухін, В. (2023). Читання (до)класичних текстів: принципи критичної поетики соціології. У: *Точка розходження: соціологія та економіка у тіні своїх витоків* (с. 325–335). Київ: Ліра-К.

Шелухін, В. (2024). Український соціологічний інститут: фракційна політика, наука та спецслужби у становленні української соціології. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 110–157. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.110>

Отримано 15.12.2025

Прийнято до друку після рецензування 07.01.2026

Опубліковано 03.03.2026

References

Potential classics: superseded, forgotten, and uncovered in the history of Ukrainian sociology (June 5–6, 2024): conference proceedings. (2024). Taras Shevchenko National University of Kyiv. [In Ukrainian]. *All-Ukrainian Sociological Journal* «SVOYE», 17.06.2024. Retrieved from: <https://svoye.wordpress.com/2024/06/17/%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0-%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D0%B2%D0%B8%D1%82%D1%96%D1%81%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B5-%D0%B7%D0%B0%D0%B1%D1%83%D1%82%D0%B5/> [=Потенційна класика 2024].

Shelukhin, V. (2023). Reading (pre)classical texts: principles of the critical poetics of sociology. [In Ukrainian]. In: *Point of Divergence: Sociology and Economics in the Shadow of Their Origins* (pp. 325–335). Kyiv: Lira-K. [=Шелухін 2023].

Shelukhin, V. (2024). Ukrainian Sociological Institute: faction policy, research, and intelligence services in origin of Ukrainian sociology. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 110–157. <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.110> [=Шелухін 2024].

Received 15.12.2025

Accepted for publication after review 07.01.2026

Published 03.03.2026

ВОЛОДИМИР ШЕЛУХІН

Анамнезис у соціології: від пам'яті до знання

Соціологія має дві основні стратегії розвитку власної теорії: осмислення суперечностей у поточних емпіричних даних та критичне переосмислення класичних концепцій. У статті вказано слабкі місця обох стратегій. Використання вже відомих концепцій і дизайнування емпіричних досліджень на цій основі створюють ризики тавтологічності знання. Альтернативною можливістю є звернення до «потенційної класики» – сукупності витіснених та забутих підходів, які потенційно могли, але з огляду не стільки на концептуальні слабкості, скільки на несприятливі політичні та історичні обставини не справили належного впливу на теоретичний поступ у науці. Часом класика знаходить можливість повернення, як теорія Сергія Подолінського (1850–1891), що вплинула на сучасну Барселонську школу політичної екології та екологічної економіки. «Потенційна класика» пропонує альтернативні опції для теоретичної яви, які часом ближчі до сучасних викликів перед соціологією, аніж ті, що постали під впливом радянської моделі наукового знання, як це продемонстровано на прикладі функціонування Українського соціологічного інституту у міжвоєнній Празі як приватної наукової установи, ближчої до сучасних аналітичних центрів. Автор робить наголос на важливості альтернативного погляду на історію соціології загалом та ранньої української соціології зокрема: рання соціологія розвивалася, не знаючи жорстких дисциплінарних рамок, вона зазнавала впливів часом із позанаукових царин, таких як мистецтво та література. Тож історія ранньої української соціології слід вивчати передусім як історію культури, а не історію ізольованої науки. У випадку «потенційної класики», робота з теорією стає подібною до анамнезису. Стаття ілюструє приклади такої роботи за останні роки з організаційної та дослідницької практики автора: конференція «Потенційна класика: витіснене, забуте та віднайдене в історії української соціології», акустичний семінар «Соціологія та мистецтво: забутий діалог» тощо.

Ключові слова: потенційна класика, анамнезис, історія соціології, соціальна епістемологія

VOLODYMYR SHELUKHIN

Anamnesis in sociology: from memory to knowledge

Sociology has two main strategies in development theory: reflections on contradictions in the current set of empirical findings and reconsideration of historically absorbed conceptions. The essay presents reflections on lack of epistemological novelty of these strategies. If we use already known conceptions and designed according to them empirical studies, the risk of tautological explanations rises. The other supplementary source that could address this risk is the so-called “potential classics”, a set of superseded or forgotten conceptual approaches that could had – but did not – shape the direction of research path due to unfavorable historical circumstances, which were very often far removed from scientific reasons and depended on political and institutional contexts. The history of early Ukrainian sociology is full of such tendencies. Despite this fact, some of superseded approaches are still in use in research, as for example, Serhii Podolynsky’s (1850-1891) theory, which influenced Barcelona school of political ecology and ecological economics. “Potential” classics provide alternative options for theoretical imagination and, in some sense, could be closer to the current challenges of Ukrainian sociology than patterns that originated in the shadow of Soviet past, as it demonstrated by the case of the Ukrainian Sociological Institute functioning as a private research organization in interwar Prague. The essay also emphasizes the importance of another way of looking at the history of early sociology in general and Ukrainian in particular. Early sociology development took place in a period when distinct boundaries between fields were absent, and the formation of sociology was influenced by from domains even beyond science, including culture, arts, literature, and others. Therefore, the author insists that the history of early Ukrainian sociology should be studied rather as the history of culture than as the history of isolated science, as is more common today. In case of “potential” classics, work with theories is similar to anamnesis.

Keywords: *potential classics, anamnesis, history of sociology, social epistemology*

АЛІНА КАЛАШНІКОВА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (61022, Харків, пл. Свободи, 6)

ALINA KALASHNIKOVA,

Candidate of Sciences in Sociology (PhD), Associate Professor at the Department of Applied Sociology and Social Communications, V.N. Karazin Kharkiv National University (6, Svobody Sq., Kharkiv, 61022)

kalashnikova@karazin.ua

<https://orcid.org/0000-0003-3179-9030>

Монолог Ісабелі, яка дивиться на війну (разом) із саламандрами

У пострадянському соціологічному теоретизуванні 1990–2000-х років постійно говорили про трансформацію суспільства. Але часи змінилися, постмодерністські тези про розмивання традиційних суспільних структур течіями сучасності перелилися зі сторінок непопулярної наукової літератури у популярну культуру, стали модними, потім застаріли, а разом із ними й поняття трансформації почало виглядати ніби надто очевидним. Але процеси нікуди не заподілися, тож цьогоріч нам пропонується характеризувати суспільні зміни словом «метаморфози». Це, втім, не перша така заміна: до трансформації говорили про глобалізацію, а до того — про сексуальну революцію, а перед тим — про буржуазну і промислову, а ще раніше «земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води» (Біблія, Буття 1:1-5) (див.: Genesis, 2015).

Утім, для українського суспільства заміна терміна більш ніж виправдана, зважаючи на характер змін, які ми переживаємо з 2014-го, з 2020-го, а тим паче — з 2022 року. Це зміни у структурах, усталеному порядку, правилах повсякдення, тож вони точно мають стосунок до morphē. Але коли шукаєш конкретне поняття, яке було би здатне вмістити ці зміни, і жоден чорний чоловік у темних окулярах не обмежує кількість альтернатив до двох — синьої та червоної, то доводиться занурюватись у конотації, навіть якщо вони протікають десь між інформаційними контекстами і суб'єктивними асоціаціями. З такої точки зору «трансформація» описує процес переходу від точки А до точки Б, притому координати точки Б, загалом, відомі хоча б приблизно.

Цитування: Калашнікова, А. (2026). Монолог Ісабелі, яка дивиться на війну (разом) із саламандрами. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 217–220, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.217>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

«Метаморфоза» ж — це про боді-горор, коли кризь усталену форму починає просочуватись meta- — те, що мало би лишатися всередині, — і поняття форми в цілому втрачає сенс настільки, що замість антропо-morphē-ного соціального суб'єкта лишається мішок, наповнений емоціями (страх або агресія, бий або біжи) — загалом, саме те, чим усі ми побували на початку повномасштабного вторгнення і у що час від часу перетворюємося — розпливаємося — досі.

Але яку структуру можна конструювати з мішків, крім барикади?..

І барикади будуються, з'єднуються у стіни, доповнюються лініями укріплень і блокпостами між тим, що болить, і тим, що не на часі, між тими, хто поїхав, і тими, хто надів «піксель», між тим, про що можна говорити не з усіма, і тим, про що усі зазвичай мовчать. Будь-яка репліка тепер проходить низку внутрішніх цензур, адже травматична солідарність, на відміну від механічної й органічної, змушує акуратно рухатися поміж крапельок чужих і своїх тригерів. Але комунікації потребують комунікацій, соціальна норма перечіпляється за не менш соціальну практику, падає у струмисько коментарів, думок і суперечок онлайн та офлайн, і тоді вже розпливається не індивід, а щось більше: сам зв'язок норми та санкції. Порухення границь дискурсу може вилитись у дискусію про норми поведінки у Facebook або шалену соціальну підтримку доти пригнобленої спільноти, а може — у скасування брэнда чи кримінальне провадження; розмір чортів у конкретному вирі стає відомим лише після того, як кола від стрибка у комунікаційний потік уже розійшлися. Можливо, краще взагалі не зазірати у цю каламуть — але сумнівно, чи вийде, адже (інформаційна) війна передбачає (інформаційне) насильство, і його найглибший, мабуть, рівень стосується неможливості не спостерігати.

І це не лише про війну. Соціальний час стає дедалі насиченішим, прискорюється інколи настільки, що його стає складно сприймати інакше ніж як убивчий потік, що зносить усе знайоме й дороге і не приносить в обмін нічого хорошого. Час індивідуального буття змушений поспішати слідом, при цьому горизонт планування, навпаки, звужується і скорочується, адже прямо зараз відбувається так багато всього, і хтозна, що буде завтра. Ось так глобальні можливості й перспективи стають джерелами найбільш негативних переживань, тому що непередбачуваність того, чи буде завтра світло, позбавляє нас основи для планування. А якщо ми відмовляємося дивитися у безодню можливостей, то нас накриває хвилю FOMO — страху, що життя проходить повз нас, — і тим відчаєм від залишеності позаду, який, мабуть, зрозумів би лише камінчик на лінії берега, що марно тягнеться думкою до осмислення прибою, і який переживаємо ми всі, коли сучасність кидає й обточує нас одне об одного до ідеальної гладкості найкращих платонових тіл.

Але яка мобільність доступна для каменя, крім бути об'єктом навіть не гри, а для гри, і щастя, якщо це го, а не керлінг?..

Це не те щоби щось нове чи небачене — врешті, ми і як людство, і як суспільство, і як «була в мережі 15 хвилин тому» вміємо записувати відомості про події надмірною кількістю способів, тож за цих умов навіть мовну модель можна навчити імітувати виведення висновків з минулого. Отже, ми — а особливо ми, гуманітарні вчені — мало дивуємось, лише стримано киваємо, коли молоти

історії крокують: цього разу по нам, але це не змінює закономірності, згідно з якою спільноти проживають війни. Війна — це кінцевий спосіб конкуренції ідей про структуру суспільства, який реалізовується через тимчасову відмову від людяності з метою її перевизначення. І цю війну можна було б трактувати саме так — так само, як і попередні: як спосіб оформлення суспільного вибору течії, яка нестиме людство далі, — якби не те, що звідси, з тут-і-зараз нескінченної несуб'єктної соціальної мобільності прибою самі ці ідеї, народжені сучасністю, набагато більш плинною, ніж міг собі уявити класик, видаються такими, що замість концепту структури містять у собі лише його (і її) принципову відсутність. А це означає, що ми, можливо, не помітимо, або вже не помітили, момент, коли лінії прибою більше не існуватиме, оскільки не зостанеться ніякої «суші» — соціальної структури в її звичному сенсі, — тільки нескінченні хвилі: неструктурована соціальна стихія від обр'я до горизонту подій¹.

А далі?..

«“Континенти поступово розростуться з річкових наносів, море крок за кроком відступить, і все буде майже як раніше. Виникне новий міф про всесвітній потоп, який бог наслав на людей за гріхи. З'являться й перекази про затоплені легендарні землі, які нібито були колискою людської культури; розповідатимуть, наприклад, про якусь Англію, Францію чи Німеччину...”

“А потім?”

“Далі я вже не знаю”» (Сарек, 2023 [1936]).

Джерела / References

Genesis. (2015). *The Bible* / Tr. by I. Ohienko. [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrainian Biblical Fellowship. [=Буття. (2015). Біблія / Пер.: І. Огієнко. Київ: Українська біблійна спільнота].

Сарек, К. (2023 [1936]). *The War with the Newts*. [In Ukrainian]. In: *The War with the Newts. Mother* / Tr. by Ju. Lesniak. Kharkiv: Folio. [=Чапек, К. (2023). *Війна з саламандрами* / Пер.: Ю. Лісняк. Харків: Фоліо].

Отримано / Received 15.12.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 07.01.2026

Опубліковано / Published 03.03.2026

АЛІНА КАЛАШНІКОВА

Монолог Ісабелі, яка дивиться на війну (разом) із саламандрами

У цьому есеї подано своєрідний погляд на сучасність, згідно з яким концептуально гомологічною спостережуванам соціальним процесам є ідея водяного потоку. Використовуючи алюзії на популярну культуру, літературу й інтернет-феномени, авторка послідовно розгортає цю водяну метафору, через аналіз індивідуальних переживань розкриваючи єдність характеру соціальних процесів у різних масштабах – особистісному, груповому, соцієтальному. Така суб'єктивність точки зору дає змогу висвітлити об'єктивність, підданість індивідуального

¹ У цьому тексті напрочуд багато різноманітної води, що виступає джерелом метафор і ключовою метафорою соціальної стихії. Таким чином, сам спосіб структурування тексту є метафорою метаморфози, що, на нашу думку, відбувається під час війни як із суспільством, так і з теоретизуванням, що намагається осмислювати цей процес.

буття історичним подіям, а також продемонструвати всеохопність війни як найсильнішого чинника метаморфоз української сучасності, що дає основу для авторського визначення війни. Поняття метаморфоз також підлягає критичному розгляду в шерегу суміжних концептів, таких як трансформація, революція, зміна. Зсуви у відчутті часу, простору та границь, пов'язані з російсько-українською війною, уявляються на всесвітньому тлі аналогічних процесів у соціальній комунікації, пов'язаних із цифровізацією та впливом перебування у цифровому медіасередовищі на повсякденність будь-якої сучасної людини.

При цьому думка про універсальність переживання війни у різні епохи супроводжується тезою про унікальність сьогоденних перетворень соціального цілого, причиною якого проголошується заперечення структури принциповою позаструктурністю сучасності й того світосприйняття, яке вона породжує. Це поглиблює наслідки війни, призводячи до зламу найглибших основ соціальності — обміну, норми, границі між соціальним та асоціальним, тощо. Завершує есей цитата з класичного роману К. Чапека «Війна із саламандрами», де, як відомо, людство поступово програве іншому, краще пристосованому виду живих істот і стикається з перспективою втратити усі цивілізаційні здобутки, своє місце виду-домінанта, а також звичне обличчя самої планети.

Ключові слова: плинність, війна, антиструктура

ALINA KALASHNIKOVA

Isabelle's monologue, watching the war (with) the salamanders

This essay presents a distinctive vision of the contemporary world, according to which the idea of water flow is conceptually homologous to observable social processes. Using allusions to popular culture, literature, and internet phenomena, the author consistently develops the water metaphor, revealing the unity of social processes of different scales—personal, group, and societal—through the analysis of individual experiences. Such subjectivity of perspective allows highlighting objecthood, the subjugation of individual existence to historical events, and demonstrating the comprehensiveness of war as the strongest factor in the metamorphosis of contemporary Ukraine, which provides the basis for the author's definition of war. The concept of metamorphosis is also subject to critical consideration in a series of related concepts, such as transformation, revolution, and change. The shifts in the perception of time, space and boundaries associated with the Russo-Ukrainian War are set within the global landscape of similar processes in social communication related to digitalisation and the impact of the digital media environment on the everyday life of any modern person.

At the same time, the idea of the war experiences universality in different eras is accompanied by the thesis about the uniqueness of the social whole today's transformations, the cause of which is proclaimed to be the rejection of structure by the modernity fundamental non-structurality and by the worldview it generates. This deepens the consequences of war, leading to a breakdown of the sociality foundations – exchange, norms, boundaries between the social and the antisocial, and so on. The essay concludes with a quote from Karel Čapek's classic novel War with the Newts, in which, as we know, humanity gradually loses to another, better-adapted species of living beings and faces the prospect of losing all its civilisational achievements, its place as the dominant species, and the familiar face of the planet itself.

Keywords: fluidity, war, antistructure

РОДІОН ПРИШВА,

магістр публічного управління та адміністрування, аспірант відділу історії і теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

RODION PRYSHVA,

Master of Public Management and Administration, PhD Student at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

pryshvarodion@gmail.com

https://orcid.org/0009-0001-1933-3329

Два виміри російсько-української війни

Небезпечність туману війни давно відома стратегічній думці: опинившись посеред нього, непідготовлений державний діяч морально дезорганізується та починає ухвалювати нерациональні рішення, які невпинно ведуть його країну до розгрому. Вочевидь, тільки підпорядкування власних воєнних зусиль принципам раціональності дає змогу досягти рішучої перемоги на полі бою або мінімізувати негативності потенційної поразки. У випадку з російсько-українською війною виконання запропонованого імперативу слід почати з осмислення її двоїстої природи, яка синтезує в собі непоєднувані риси тринітарного й тотального конфліктів (Van Creveld, 1991: pp. 33–49).

Перші з них відсилають до тих явищ суспільно-політичного життя, що супроводжували збройні протистояння XVIII–XIX століть. Як відомо, в цей період історії основою бойових дій була обмежена у просторі та часі баталія між професійними регулярними арміями. Разом із тим, ступінь залученості широких народних мас до відповідних процесів була гранично обмежена — головним чином піддані суверена мали сплачувати податки, з яких утримувалися військо та флот. Загалом, у такій картині світу війна являє собою органічне явище суспільно-політичного буття.

Що ж стосується рис тотального конфлікту, то вони є характерними для світових війн XX століття, під час яких мільйонні народні армії вели тривалі, рознесені у просторі операції на географічно віддалених театрах війни. На тлі цього немобілізовані для безпосередньої участі у бойових діях громадяни поряд зі сплатою військових податків широко залучалися до підтримки воєнної еконо-

Цитування: Пришва, Р. (2026). Два виміри російсько-української війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 221–230, <https://doi.org/10.15407/sociology2026.01.221>.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

міки — таким чином відбувалося забезпечення масштабних потреб фронту. Проте коли війна набуває такого тотального характеру, вона руйнує органічність суспільно-політичного буття.

У межах російсько-українського протистояння співіснування непокєднєваних рис тринітарного й тотального конфліктів можна простежити на прикладі світоглядної прірви між військовими та цивільними України. Так, від представників першої спільноти нерідко можна почути тезу про необхідність мислення процесу боротьби з Росією в категоріях загальнонаціонального тотального спротиву. На противагу цьому, друга спільнота існує у тринітарній реальності, в якій будєнність *homo civilis*¹ відокремлюється від ремесла *homo militaris*². І чим далі від лінії фронту знаходиться український цивільний, тим складніше йому осягнути ідею тотальності конфлікту. Водночас верховне командування України намагається балансувати між такими станами, в результаті чого російсько-українське протистояння набуває парадоксальних властивостей.

Вочевидь, подолання таких суперечностей необхідно почати з огляду характеристик суспільних відносин періодів тринітарних та тотальних конфліктів. Це, своєю чергою, надасть можливість розглянути прояви мілітарної тринітарності й тотальності у житті українського суспільства і, таким чином, зробити висновки щодо природи нинішньої війни.

Отже, вперше ідею тринітарної сутності збройного конфлікту представив прусський військовий теоретик Карл фон Клаузевіц. У своїй фундаментальній праці “*Vom Krieg*” він висунув відому тезу про те, що війна складається з трьох елементів — єдності насилля, ненависті та ворожнечі; гри ймовірностей і випадку; власної підпорядкованості в якості інструменту політики. Перший з цих елементів стосується народу, другий — воєначальника та його армії, третій — уряду. При цьому, на думку Клаузевіца, головне завдання військової теорії полягало у збереженні рівноваги між трьома переліченими елементами (*Von Clausewitz, 1873: p. 13*). Власне на цьому принципі були побудовані суспільні відносини періодів тринітарних конфліктів — рівновага в системі «уряд — армія — народ» забезпечувала підтримку органічної соціальної солідарності всередині суспільства.

Уряд. Досягнення зазначеного балансу починалося з обережного визначення державними діячами цілей війни. Зокрема, формулюючи їх, політики XVIII століття намагалися вгамовувати власне честолюбство та власні пристрасті, аби не допустити виснаження своїх країн. Як наслідок панівною стала тенденція до обмеження воєнних дій, завдяки чому уряди отримували можливість зменшити втрати від війни та покращити повоєнні перспективи. Крім того, за неможливості досягти поставлених цілей, державні діячі були більш схильними до розв’язання суперечностей засобами мирних перемовин, аніж на підставі рішучого розгрому противника на полі бою (*Liddell Hart, 1954: p. 369*).

¹ Людина цивільна (лат.).

² Людина військова (лат.).

Таким чином, у тринітарній реальності *status belli*¹ та *status pacis*² органічно доповнювали одне одного. Виразалося це в тому, що за результатами війни, обмеженої однією або кількома кампаніями, сторони конфлікту підписували мирний договір, який зберігав їхню боєздатність, а також надавав їм змогу відновити власні сили та створити сприятливі умови для початку нового протистояння.

Прикладом запропонованого підходу може слугувати досвід двох Сілезьких війн 40-х років XVIII століття. Так, у 1742-му, зазнавши поразки від прусського короля Фридриха II, австрійська ерцгерцогиня Марія Терезія вирішила задовольнити претензії свого супротивника на Нижню та Верхню Силезію і підписала з ним Бреславльський мир. Зроблено це було з метою недопущення виснаження сил Габсбургів на тлі ведення війни за престол Священної Римської імперії (Lodge, 1930: p. 14). Зрештою, у 1745 році, покращивши свої військово-дипломатичні позиції, австрійці почали вторгнення в Силезію, однак знову зазнали поразки від прусських військ. У результаті між сторонами було підписано Дрезденський мир, який підтвердив суверенне право Берліна на раніше захоплені території (Lodge, 1930: pp. 97–98).

Армія. Наступним чинником збереження балансу в трійці Клаузевіца є специфіка військової справи періоду тринітарних конфліктів. Перш за все треба відзначити, що у XVIII–XIX століттях воєнні дії складалися зі стратегічного та тактичного пересування всієї армії або її частин. У першому випадку йшлося про мистецтво руху до поля бою, а у другому — мистецтво руху на полі бою.

Вже наприкінці XVII століття головнокомандувачі протиборних армій могли весь період кампанії проводити стратегічне пересування, а потім, зрозумівши безперспективність відкриття баталії, розійтись на зимові квартири (Defoe, 1697: p. 256). Саме таких рис набула Баварська війна 1778–1779 років, коли протистояння між Священною Римською імперією та Пруссією зайшло у глухий кут — командувачі постійно маневрували та не наважувалися почати генеральну битву (Black, 1994: p. 152).

Утім, така обережність при веденні воєнних дій була зумовлена особливостями підготовки регулярних армій XVIII–XIX століть до тактичних пересувань. З цього приводу доречно згадати таке зауваження Макса Вебера: якщо у феодалному війську головну роль відігравала особиста мужність, то в масовій професійній армії — дисципліна. Відповідно, перший тип з'єднання потребував вдосконалення індивідуального володіння зброєю, а другий — масової муштри, котра пристосовувала до організованої спільної дії на полі бою (Weber, 1978: p. 1105). Підготовка солдатів регулярних армій займала значний проміжок часу, впродовж якого вони навчалися тримати стрій, чітко виконувати вказівки командира, підтримувати дистанцію та поводитися зі зброєю — інакше кажучи опановували тонкощі панівної у XVIII столітті лінійної тактики.

Звідси виникає чутливість стратегів до відкриття баталій, адже у разі втрати значної частини армії швидко відновити її потенціал було неможливо. Деструкція професійного війська ставила уряд у безвихідне становище, чим завжди міг

¹ Стан війни (лат.).

² Стан миру (лат.).

скористатися супротивник для нав'язування власної політичної волі. Водночас бережливе ставлення до армії не тільки забезпечувало підтримку стабільності політичної системи, а й гарантувало збереження досвідчених солдатів та офіцерів, котрі могли ефективно виконувати свої функції на полі бою та передавати власне ремесло наступним поколінням військових.

З огляду на це можна прирівняти солдатську службу до повноцінної професії. Фактично, той, хто ставав солдатом, мав навчатися цього ремесла і залишатися відданим йому все своє життя.

Показовий у цьому сенсі розпач, який охопив Фридриха II серпневими днями 1759 року після розгрому пруських військ при Кунерсдорфі: «Це жорстокий перелом. Я його не зможу пережити. Наслідки цієї битви будуть гіршими, ніж сама битва. У мене більше немає жодних резервів і, відверто кажучи, я вірю в те, що все втрачено...» Тоді, однак, Фридрих не був остаточно розгромлений через ряд помилок, допущених російським та австрійським командуванням (Fairburn, 1919: p. 62).

Народ. Останнім чинником збереження балансу у трійці Клаузевіца є відокремлення цивільних від війни. Реалізацію цього базового принципу тринітарних конфліктів можна простежити у відносинах між сувереном та його підданими.

Передусім необхідно зазначити, що досягнення військових цілей — чи то захист країни від вторгнення, чи то завоювання нових територій — вимагали від урядів значних асигнувань на утримання професійних армії та флоту. Оскільки поповнення державної скарбниці відбувалося за рахунок стягнення податків з підданих, професійна діяльність останніх виступала головним джерелом фінансування військового ремесла. Відповідно, у XVIII столітті розвиток промисловості та проведення економічних реформ ставали *res primaria*¹ суверенів. Звідси й виникає органічний професіональний поділ між військовими та цивільними.

Пруський король Фридрих-Вільгельм I став чи не найяскравішим прикладом такої політики. З перших днів перебування на троні він узявся до кропіткої праці над раціоналізацією державного бюджету. Вже у 1710-х роках, почалася відбудова промисловості — король надав привілеї та кредити під створення мануфактур, які мали забезпечувати нагальні потреби армії в озброєнні, обмундированні та інших предметах військового спорядження (Venohr, 1988: S. 71). Надалі, у 1730-х, Фридрих-Вільгельм I вирішив відновити господарське життя у спустошеній голодом і тифом Східній Пруссії — для цього він з успіхом стимулював імміграцію, забезпечивши нових поселенців всебічною матеріальною підтримкою (Venohr, 1988: p. 316). Загалом, за часів правління цього монарха поділ праці у Пруссії базувався на становій приналежності: дворяни мали служити у війську та працювати чиновниками, бюргери — займатися ремеслами та комерцією, а селяни — сільським господарством (Venohr, 1988: S. 219).

З огляду на необхідність підтримання такої станово-професійної структури суверен був обмежений у вербуванні рекрутів для своєї армії з числа власних

¹ Головна справа (лат.).

підданих. Усвідомлення цього привело Фридриха-Вільгельма I до необхідності звільнення корисних для господарського життя його королівства жителів від обов'язку проходити службу у пруському війську. Цей принцип було закріплено в «Кантон-регламенті» 1733 року, а тому поповнення армії, як і раніше, відбувалося за рахунок молодих чоловіків позбавлених професій, найбідніших верств населення, політично неблагонадійних елементів та найманців з інших європейських країн (Delbrück, 1975: pp. 249–250). Схожа система панувала і в інших країнах Європи.

Сутність тринітарності. Сказаного достатньо, аби зробити такий висновок: суспільні відносини періодів тринітарних війн базуються на принципах органічної солідарності. Індивіди XVIII–XIX століття групуються відповідно до природи власної соціальної діяльності, котрій вони присвячують власне життя (Durkheim, 1984: p. 132). І таке групування підтримує баланс у трійці Клаузевіца, оскільки професійний контекст кожного з її елементів накладає обмеження на два інші.

Зокрема, уряди не могли ставити нераціональні військові цілі, оскільки це створювало ризик втрати армії та економічного розвалу країни. Разом із тим, під час воєнних дій командувачі не могли йти на невиправдані ризики — характер війни та тривалість підготовки солдатів не дозволяли цього. Нарешті цінність народної праці як джерела поповнення державного скарбу не давала можливості урядам та арміям залучати широкі верстви населення до воєнних дій — навпаки, для збагачення країни державці мали постійно покращувати життя своїх підданих на засадах реформ. У такому світі політика перетворювалася на повноцінну шахову партію між кабінетами європейських країн.

Абсолютно іншою за своєю суттю є тотальна війна. Розробником її концепції став Ерих Людендорф, який у 1916–1918 роках обіймав посаду генерал-квартирмейстера германської армії. В своїй книзі “Der totale Krieg” він виступив проти тринітарної системи Клаузевіца та запропонував поставити політку на службу війні. Остання, на думку Людендорфа, являла собою найвищий вияв народної жаги до життя (Ludendorff, 1936: p. 24). Відповідно, із трійці «уряд — армія — народ» зникала органічність, адже перший та третій її елементи втрачали автономність і мали підпорядковуватися ядру другого елементу — військовому керівництву. Саме воєначальники, на думку Людендорфа, мали забезпечувати досягнення головної мети тотальної війни, яка полягала у «збереженні нації» в її боротьбі за власне існування (Ludendorff, 1936: p. 89).

Утім, досвід двох світових війн продемонстрував, що система «командування — армія та народ» насправді вела до катастрофи. Фактично заради нездійснених та антигуманістичних цілей мілітаристи руйнували органічну солідарність всередині власних суспільств, а її місце заступала солідарність механічна — і чим довше тривав такий стан, тим сильніше він виснажував суспільство.

Командування. Однією з головних особливостей adeptів тотальних війн є їхня непомірна амбіційність у питаннях визначення цілей збройного протистояння. В цьому сенсі, вожді XX століття ставали жертвами задурманювальної дії власного честолюбства та власних пристрастей, які перемагали здоровий стра-

тегічний глузд. Ба більше, за очевидної неможливості досягти поставлених цілей такі особистості виявляли готовність радше йти на нові ризики з ефемерними шансами на успіх, аніж почати конструктивний діалог із супротивником. Останнє, вочевидь, було неможливим через притаманні вождям ідеологічні переконання, які ставали невіддільною складовою процесу тотальної війни.

Історія німецького милітаризму дає більш ніж вичерпні приклади того, як вожді поглиналися власними деструктивними цілями. Зокрема, після приходу до влади у 1896 році амбітний та імпульсивний кайзер Вільгельм II поставив за мету своєї політики забезпечення світового панування Германської імперії. Відповідно, для німецького суспільства ідея досягнення такого стану перетворилася на своєрідний категоричний імператив — боротьба з іншими країнами виглядала як необхідність виживання (Radkau, 1998: S. 283). Цікаво, що за два роки до початку Першої світової війни кайзер зазначив, що наближається протистояння між германцями та «галло-русами» і ніяка мирна конференція не зможе зупинити цього зіткнення (Fischer, 1961: S. 47).

Власне, постали у міжвоєнний період ідеї Адольфа Гітлера про необхідність створення «тисячолітнього райху» та забезпечення перемоги «арійської раси» є нічим іншим, як продовженням безкомпромісної кайзерівської ідеологічної рамки. В обох випадках, однак, спроби досягти таких цілей були марними: за результатами світових війн Германська імперія і Третій райх були ліквідовані, мільйони німців загинули, а вціліла частина суспільства опинилася посеред економічної руїни.

Армія та народ. Потрібно розуміти, що поява вищенаведених амбітних ірраціональних цілей уможливилася завдяки збільшенню демографічного ресурсу європейських країн, введенню в них загальної військової повинності та розвитку їхніх промислових потужностей. Завдяки цим трьом чинникам військове керівництво набувало здатність у відносно короткий термін мобілізувати мільйони громадян і направляти їх на різні театри воєнних дій. Таким чином місце обмеженої у просторі та часі баталії між професійними арміями заступила рознесена у просторі тривала військова операція народних армій.

Своєю чергою, ця нова форма воєнних дій вимагала колосальних матеріальних витрат, які покривались за рахунок економічної мобілізації, тобто відриву широких мас населення від їхнього звичного професійного середовища. Гранічною формою такої політики став воєнний соціалізм — саме він давав урядові змогу всебічно контролювати всі галузі економіки країни й раціоналізувати споживання ресурсів на внутрішньому фронті (Von Mises, 1951: p. 567). Так, власне, досягалася єдність армії та народу, необхідна для продовження тотальної війни.

Показовою в цьому сенсі є «програма Гінденбурга» 1916 року. Відповідно до неї, германське командування перевело робітників з невійськових секторів економіки у військово-промисловий комплекс та зобов'язало всіх чоловік мобілізаційного віку, не залучених до участі у воєнних діях, працювати в допоміжних службах (Winter, Robert, 1999: p. 174]. Разом із тим всі ресурси країни було спрямовано на забезпечення нагальних потреб фронту, причому було введено контроль за розподілом продовольства, що відзнаменувало собою початок «орга-

нізованого голоду» в Германській імперії. Комплекс перелічених заходів надало німецькому командуванню спроможність проводити оборонні та наступальні операції у наступні роки війни, поки німецьке суспільство поступово виснажувалося і фізично, і психологічно. Вочевидь такі жертви були даремними, адже воєначальники не досягли перемоги у війні.

Сутність тотальності. Так чи інакше, однак сторона, яка почала ведення тотальної війни, грає *va banque*¹, причому кінцевою ставкою тут є долі мільйонів. Про баланс між потребами політики, армії та народу вже годі говорити — натомість все підпорядковується глибоко антигуманістичним цілям війни. В системі «командування — армія та народ» особистість втрачає свою індивідуальність, повністю поглинається мілітаризованим колективом і, як наслідок, перетворюється на знеособлене знаряддя вождів тоталітарних суспільств. Такий перехід від органічної солідарності до механічної знаменує собою регрес суспільних відносин до рівня, характерного для архаїчних спільнот (Durkheim, 1984: p. 84).

Визначивши особливості суспільних відносин періодів тринітарних та тотальних конфліктів, можна зробити висновки щодо природи російсько-українського протистояння.

По-перше, дві сторони протистояння декларують цілі, характерні для тотальних війн. Представники російського військово-політичного керівництва постійно заявляють про необхідність підкорення всієї України, саме існування якої, на їхню думку, несе загрозу «руському міру». Разом із тим українське верховне командування декларує ідею відновлення територіальної цілісності та необхідності зняття загрози з боку Росії у довгостроковій перспективі, аби забезпечити мир наступним поколінням українців.

Дві сторони, однак, зав'язли у позиційній війні, яка не дає змоги досягти цих цілей. Що цікаво, схожа позиційна система мала місце наприкінці XVIII століття, коли командувачі європейських армій намагалися максимально захистити кордони своїх країн через розміщення вздовж них власних військ. Нині, «позиційні» реалії на фронті вже змусили Москву переглянути власні експансивні цілі у війні — від середини цього року Москва обмежує власні територіальні претензії лише частиною українських областей. Натомість в Києві також розуміють неможливість досягнення повного розгрому супротивника, а тому намагаються віднайти шляхи дипломатичного впливу на Росію. Звідси можна зробити перший висновок: з погляду формулювання військових цілей російсько-українська війна *de jure*² є тотальною, але *de facto*³ тяжіє до тринітарної.

По-друге, у двох країнах відсутня тотальна мобілізація до лав збройних сил. Понад те, поширені як в Україні, так і в Росії мобілізаційні техніки ідентичні прийомам вербувальників першої половини XVIII століття. Зокрема, у вказаний проміжок часу пруські офіцери, як і команди українських територіальних

¹ Ва-банк (франц.).

² По праву (лат.).

³ Насправді (лат.).

центрів комплектування, хапали чоловіків в найрізноманітніших місцях і під страхом побоїв вимагали від них «добровільного» запису в рекрути. У Пруссії таке свавілля підривало почуття справедливості серед громадян і відкривало шляхи для хабарництва, адже офіцери та урядовці використовували своє право набирати солдатів для самозбагачення (Delbrück, 1975: pp. 248–249). Все це ми бачимо і в сучасній Україні, де, до речі, вже незрідка можна почути характерне для XVIII століття гасло «війна для бідних». Таким чином, процес формування українського війська супроводжують явища, притаманні тринітарним конфліктам.

По-третє, ані в Україні, ані в Росії не можна спостерігати переходу до воєнного соціалізму і загальної мобілізації трудових ресурсів для підтримки фронту. Саме це вбиває клин між армією та цивільними, причому такі процеси притаманні обом супротивним країнам. Зауважити треба й те, що намагання окремих представників депутатського корпусу та уряду України реалізувати модель «економічного бронювання» повертають країну в реалії XVIII століття, коли заможні верстви населення могли бути звільнені від рекрутських повинностей. Пропонований українцям принцип «воюй, або працюй» відповідає сутності суспільних відносин періоду тринітарних війн.

Таким чином, унікальність російсько-української війни полягає у ось у чому: збройний конфлікт декларується урядом та мислиться українцями як тотальний, однак здійснюється як тринітарний. Така суперечність дезорієнтує армію, внаслідок чого військові починають негативно сприймати реалії бурхливого мирного життя внутрішнього фронту. Звідси виникає загроза соціальної солідарності в охопленій війною країні. Отже, пріоритетним завданням дослідників є переосмислення таких мілітарних трансформацій і віднайдення стратегій, здатних нормалізувати суспільні відносини в умовах сучасних війн.

Джерела / References

- Black, J. (1994). *European Warfare, 1660–1815*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Defoe, D. (1697). *An Essay upon Projects*. London, UK: Three Legs.
- Delbrück, H. (1975). *History of the Art of War within the Framework of Political History. Vol. 4. The Modern Era*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Durkheim, E. (1984). *The Division of Labor in Society*. New York, NY: The Macmillan Press.
- Fairburn, W.A. (1919). *Frederick the Great*. New York, NY: The Nation Press.
- Fischer, F. (1961). *Griff nach der Weltmacht: die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland, 1914/18*. Düsseldorf: Droste Verlag.
- Liddell Hart, B. (1954). *Strategy*. New York: F.A. Praeger.
- Lodge, R. (1930). *Studies in Eighteenth Century Diplomacy 1740–1748*. London, UK: John Murray.
- Ludendorf, E. (1936). *The Nation at War*. London, UK: Hutchinson & Co.
- Radkau, J. (1998). *Das Zeitalter der Nervosität. Deutschland zwischen Bismarck und Hitler*. München: Carl Hanser Verlag.
- Van Creveld, M. (1991). *The Transformation of War*. New York, NY: Free Press.
- Venohr, W. (1988). *Der Soldatenkönig: Revolutionär auf dem Thron*. Berlin: Ullstein.
- Von Clausewitz, K. (1873). *On War*. London, UK: N. Trübner and Co.
- Von Mises, L. (1951). *Socialism: An Economic and Sociological Analysis*. New Haven, CT: Yale University Press.

Weber, M. (1978). *Economy and Society: an Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley, CA: University of California Press.

Winter, J., Robert, J.-L. (1999). *Capital Cities at War: Paris, London, Berlin 1914–1919*: Vol. 1. New York, NY: Cambridge University Press.

Отримано / Received 15.12.2025

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 07.01.2026

Опубліковано / Published 03.03.2026

РОДІОН ПРИШВА

Два виміри російсько-української війни

В есеї розглянуто природу російсько-української війни крізь призму двох моделей — тринітарної й тотальної. Відправною точкою розгляду стало застереження автора щодо «туману війни», який дезорганізовує політичне мислення й підштовхує державців до ірраціональних рішень. Відповідно, тільки раціоналізація цілей війни дає змогу уникнути стратегічної катастрофи.

Тринітарна модель, сформульована Карлом фон Клаузевицем у праці «Про війну», постає як система рівноваги між урядом, армією та народом. Для війн XVIII–XIX століть були характерні обмежені цілі, професійні регулярні армії та відокремлення цивільного населення від безпосередньої участі у бойових діях. Уряд намагався стримувати власні політичні амбіції, армія діяла обережно через складність відновлення втрат та особливості магазинної системи, а народ забезпечував економічну основу держави й тому не міг активно залучатися до збройних протистоянь. Такий порядок підтримував органічну соціальну солідарність.

Натомість концепція тотальної війни, розроблена Ерихом Людендорфом в однойменній праці, передбачала підпорядкування політики військовим завданням і повну мобілізацію суспільства. За цієї системи армія, держава й народ зливалися в єдиний мілітаризований механізм. Історичний досвід світових воєн показав, що така модель руйнує соціальну тканину, виснажує економіку та призводить до катастрофи.

Російсько-український конфлікт схарактеризовано як гібрид: декларативно він мислиться як тотальний, адже сторони формулюють максималістські цілі, однак фактично він здійснюється за логікою тринітарної війни. Відсутність повної мобілізації економіки та суспільства, вибіркової мобілізаційні практики та спроби зберегти мирну повсякденність створюють розрив між армією й цивільними. Автор доходить висновку, що саме ця суперечність становить принципову проблему: вона підриває соціальну солідарність і вимагає переосмислення стратегічних підходів до сучасної війни.

Ключові слова: війна, російсько-українська війна, тотальна війна, кабінетна війна, Клаузевиц, Людендорф, мобілізація, політика військових цілей, революція, регулярна армія, народна армія, стратегія

RODION PRYSHVA

Two dimensions of the Russo-Ukrainian War

The essay examines the nature of the Russo-Ukrainian War through the lens of two conceptual models: the trinitarian and the total war models. The analytical point of departure is the author's cautionary note regarding the 'fog of war,' which disorganizes political thought and impels statesmen toward irrational decision-making. Consequently, only the rationalization of war aims can prevent strategic catastrophe.

The trinitarian model, formulated by Carl von Clausewitz in his treatise «On War», is presented as a system of equilibrium between the government, the military, and the people. The wars of the 18th and 19th centuries were characterized by limited objectives, professional standing armies, and the insulation of the civilian population from direct participation in hostilities. Governments sought to restrain their political ambitions, the military acted with caution due to the difficulties of replenishing losses and the constraints of the magazine system, and the populace provided the economic foundation of the state, precluding their active involvement in armed conflict. This order maintained organic social solidarity. In contrast, the concept of total war, developed by Erich Ludendorff in his eponymous work, envisioned the subordination of politics to military exigencies and the full mobilization of society. Within this framework, the army, the state, and the people merge into a single militarized mechanism. The historical experience of the World Wars demonstrated that such a model unravels the social fabric, exhausts the economy, and leads to catastrophe.

The Russo-Ukrainian conflict is characterized here as a hybrid: while declaratively framed as a total war due to the maximalist goals formulated by both sides, it is factually conducted according to the logic of trinitarian warfare. The absence of full economic and societal mobilization, selective conscription practices, and attempts to maintain a semblance of peacetime normalcy create a rift between the military and the civilian population. The author concludes that this very contradiction constitutes the core problem: it undermines social solidarity and necessitates a fundamental reappraisal of strategic approaches to modern warfare.

Keywords: war, Russo-Ukrainian War, total war, cabinet war, Clausewitz, Ludendorff, mobilization, policy of war aims, revolution, regular army, people's army, strategy

Шановні автори!

Запрошуємо Вас до публікації у провідному соціологічному журналі України «**Соціологія: теорія, методи, маркетинг**», який включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») зі спеціальності «054 Соціологія» відповідно до Наказу МОН України від 02.07.2020 № 886 (додаток 4).

Журнал заснований Інститутом соціології НАН України і безперервно виходить друком з 1998 року.

Публікація в журналі є безкоштовною для авторів. Рішення щодо друку приймається за результатами подвійного «сліпого» рецензування.

Вимоги до подання дивіться тут: <http://stmm.in.ua/submit/>

Матеріали (текст і супровідні файли) можна подавати українською та англійською мовами електронною поштою на svetaedit@gmail.com, vera-home@ukr.net або sociologia-glavred@ukr.net.

Журнал публікує оригінальні рецензовані статті теоретико-методологічного і методичного спрямування, інноваційні статті, які інформують про результати емпіричних досліджень широкого спектра соціологічної тематики із застосуванням кількісних та якісних методів і сприяють вдосконаленню методологічного супроводу таких досліджень, а також матеріали, які інформують про наукові дискусії та результати наукової діяльності соціологічної спільноти України на національному та міжнародному рівнях і про її комунікацію та співпрацю зі світовим соціологічним співтовариством. Редакційна колегія журналу заохочує подання матеріалів, які розширюють рамки наявного соціологічного досвіду, представляють нові соціологічні ідеї і пропонують інноваційні концептуальні та методологічні підходи у соціологічних дослідженнях.

До **головних рубрик журналу** належать: (1) статті; (2) дослідницькі нотатки; (3) наукові дискусії; (4) книжкові рецензії та критичні есеї; (5) доробки соціологічної освіти; (6) соціологічна публіцистика; (7) огляди наукових подій.

Редакційна колегія журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» функціонує відповідно до норм та міжнародних стандартів, визначених Комітетом з етики публікацій **Committee on Publication Ethics (COPE)**.

Журнал забезпечує відкритий доступ до публікацій на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0), згідно з якою будь-хто може вільно читати, копіювати, поширювати та адаптувати матеріали, зокрема з комерційною метою, за умови належного зазначення авторства, первинного джерела публікації, надання посилання на ліцензію та повідомлення про внесені зміни (якщо такі були). Автори зберігають свої авторські права.

Редакція журналу здійснює отримання та реєстрацію **DOI** для статей.

Науковий журнал включений до міжнародної наукометричної бази **Index Copernicus International** та міжнародної бібліографічної бази **EBSCO**.

Офіційний сайт журналу: <http://stmm.in.ua/>

Індекс 74276

